

ГОРДАНА ЈЕРЕМИЋ
ТОНИ ЧЕРШКОВ

ТОПОГРАФИЈА АНТИЧКОГ
И КАСНОАНТИЧКОГ НИША

NAISSVS

АРХЕОЛОШКИ ТРАГОВИ
НА ПРОСТОРУ ЦЕНТРА САВРЕМЕНОГ ГРАДА

ТОПОГРАФИЈА АНТИЧКОГ
И КАСНОАНТИЧКОГ НИША

| **NAISSVS** |

СРПСКО АРХЕОЛОШКО ДРУШТВО
ЗАВОД ЗА ЗАШТИТУ СПОМЕНИКА КУЛТУРЕ НИШ

ИЗДАВАЧИ

СРПСКО АРХЕОЛОШКО ДРУШТВО

Чика Љубина 18–20, Београд

<https://arheologija.rs>

ЗАВОД ЗА ЗАШТИТУ СПОМЕНИКА КУЛТУРЕ НИШ

Добричка 2, Ниш

<http://www.zzsknis.rs/>

ЗА ИЗДАВАЧЕ

Адам Црнобрња

Љиљана Берић

РЕЦЕНЗЕНТИ

Марија Бузов

Милоје Васић

Иван Радман-Ливаја

Перица Шпехар

ЛЕКТУРА И КОРЕКТУРА

Александра Шуловић

ПРЕВОД И ЛЕКТУРА ЗА ЕНГЛЕСКИ ЈЕЗИК

Милица Тапавички-Илић

ГРАФИЧКИ ДИЗАЈН И КОМПЈУТЕРСКА ПРИПРЕМА

Данијела Парацки и D_SIGN, Београд

ФОТОГРАФИЈЕ

Зоран Радосављевић, Јован Шурдиловић, Тони Чершков, Вељко Илић

ЦРТЕЖИ И ПЛАНОВИ

Миле Вељковић, Сима Гушић, Звонко Петковић, Марија Тумбас, Александар Ненадовић,

Весна Генералски, Александар Стаменковић, Милица Томић, Маја Милосављевић, Марија Јовић,

Зорица Војновић, Адам Црнобрња, Ирена Ранђел

ШТАМПА

АлтаНова, Београд

ТИРАЖ

200 примерака

ISBN 978-86-80094-18-2

ГОРДАНА ЈЕРЕМИЋ
ТОНИ ЧЕРШКОВ

ТОПОГРАФИЈА АНТИЧКОГ
И КАСНОАНТИЧКОГ НИША

| NAISSVS |

АРХЕОЛОШКИ ТРАГОВИ НА ПРОСТОРУ ЦЕНТРА САВРЕМЕНОГ ГРАДА

БЕОГРАД 2021.

Монографија је објављена захваљујући подршци
Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије
и Завода за заштиту споменика културе Ниш.

Садржај

I Развој Наиса и истраживања субурбаних зона на левој речној обали	7
I. 1. Историјске прилике у време успостављања римске власти на широј територији Наиса	8
I. 2. Наис и његова територија у касној антици	13
I. 3. Економика на територији Наиса	15
I. 4. Историјат истраживања остатака Наиса на левој речној обали	15
II Археолошка истраживања Трга краља Милана 1990–1991. године	17
II. 1. Методологија и динамика археолошких радова 1990–1991. године	18
II. 2. Стратиграфија налазишта	21
II. 3. Истраживања на простору џамије	23
II. 4. Остаци античке архитектуре и укопи	29
II. 4. 1. Остаци архитектуре	29
II. 4. 2. Укопи	30
II. 5. Касноантичка некропола – каталог и коментар гробова	37
II. 6. Покретни налази са Трга краља Милана – анализа и коментар	55
II. 6. 1. Керамичке посуде	55
II. 6. 2. Стаклене посуде	84
II. 6. 3. Утилитарни предмети и предмети свакодневне употребе	90
<i>Марија Јовић</i> – Налази новца са истраживања Трга краља Милана 1990–1991.	104
III Налазишта и налази у центру савременог Ниша, са освртом на ширу градску зону	111
III. 1. Епиграфска сведочанства	111
III. 2. Остаци античке архитектуре	114
III. 3. Остаци саобраћајне инфраструктуре: мостови и путна мрежа	118
III. 4. Налази некропола и појединачних гробова	126
<i>Марија Јовић</i> – Групни и појединачни налази новца, монетарна циркулација	140
IV Уместо закључка: Антички и касноантички Ниш – <i>Naissus</i>.	155
Скица развоја града на левој обали Нишаве	
V Summary: Topography of Roman and Late Roman Niš (<i>Naissus</i>).	165
Archaeological traces in the area of the modern city center	
VI Литература	175

Карта 1 – Провинција Горња Мезија
(према: М. Мирковић 1981, карта 1)

I

РАЗВОЈ НАИСА И ИСТРАЖИВАЊА СУБУРБАНИХ ЗОНА
НА ЛЕВОЈ РЕЧНОЈ ОБАЛИ

Археолошка скица једног од најзначајнијих градова дарданске области Горње Мезије (*Moesia Superior*) (карта 1), у касној антици важног административног и епископског седишта Унутрашње Дакије (*Dacia Mediterranea*) (карта 2), недовољно је позната у многим елементима. Ова чињеница је у нескладу са значајем и величином града који је имао у античко и касноантичко доба, потврђених историјским изворима, епиграфским сведочанствима, остацима архитектонских дела или уметничких остварења. Кроз публикување нових открића и налаза са леве обале Нишаве чине се напори да се донекле употпуне *lacunae* у нашим знањима о прошлости ове римске метрополе.

Језгро античког и касноантичког Наиса налазило се на десној нишавској обали, на простору где је данас Нишка тврђава, дело турске и аустријске војне инжењерије (сл. 1). Мања насеља и приватна имања формирана у плодној долини Нишаве и осунчаним падинама оближњих брда, на обе стране реке, била су у визуелној комуникацији са тврђавским простором, а мрежом магистралних и вициналних путева повезана са територијом града и различитим деловима провинције и царства. Антички трагови на простору овог утврђеног, касноантичког града, испод слојева турске тврђаве, такође су недовољно познати. Непосредна околна градског језгра истраживана је и публикована још од времена успостављања археолошке дисциплине у Србији крајем XIX и почетком XX века. Ова истраживања углавном су била усмерена на

испитивање велике касноантичке некрополе источно од утврђеног града, у данашњој градској четврти Јагодин Мала.¹

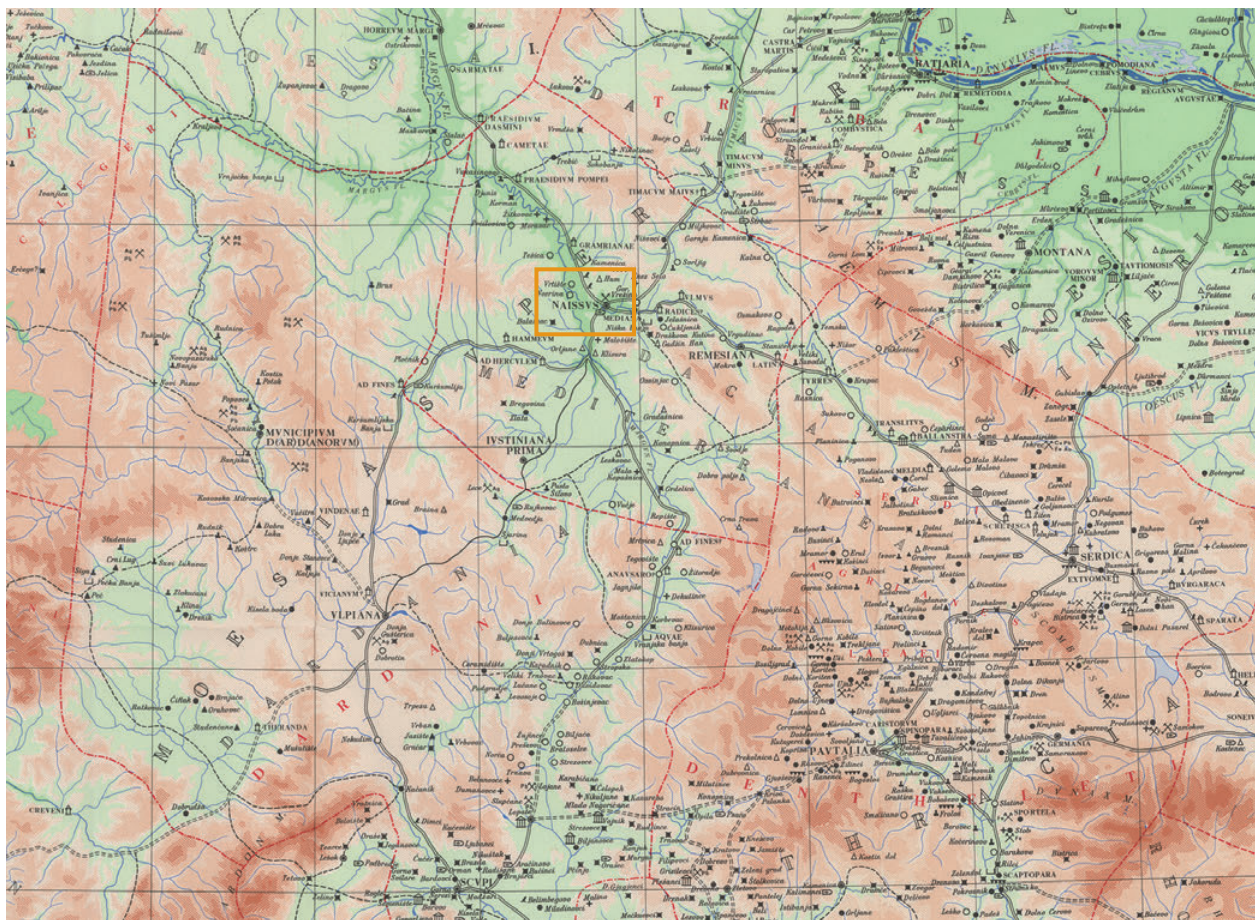
Простор на левој обали Нишаве, где су се у римско и касноримско доба развијали предграђе (*suburbium*) Наиса, војно утврђење?, мања насеља (*vici, pagi*), виле, путеви који су водили према југу и југоистоку, некрополе, археолошки је најмање познат, највише због чињенице да се над његовим остацима налази савремени град и да су истраживања обављана искључиво приликом грађевинских или инфраструктурних радова.

Археолошка истраживања, спроведена на Тргу краља Милана, тадашњем Тргу Ослобођења, од краја новембра 1990. до јануара 1991. године, стицајем различитих околности остала су непубликована. Захваљујући објављивању резултата ових ископавања, уз укључивање података са других истраживања, које је спровео Завод за заштиту споменика културе из Ниша, као што су испитивања остатака античког моста 1989. године и остатака римске путне мреже, регистроване на простору Малог Саборног храма 1994. године,² добијају се изузетно драгоцене подаци о топографији Наиса и трансформацијама насеља кроз више од шест векова римског и ромејског трајања на овим просторима.

—

1 Јеремић 2014, 13–17.

2 Сва три истраживања спровео је Завод за заштиту споменика културе Ниш.

Карта 2 – Наис у оквиру Унутрашње Дакије (према: TIR К 34)

1.1. Историјске прилике у време успостављања римске власти на широј територији Наиса

Територија Наиса представљала је северну границу простирања Дарданаца (сл. 2), једног од најзначајнијих античких племена на Балкану, које је насељавало горњи ток Вардара, сливове Белог Дрима, Јужне и Западне Мораве.³ Током III и II века п. н. е. ојачана дарданска племена потискивала су суседе, када су вероватно асимиловали и део Трачана.⁴ У I веку п. н. е. Дарданци су доживели више пораза, а од 76. године п. н. е. ушли су у вазалне односе са Римљанима, којима су морали да плаћају данак. У Дарданским ратовима (*Bellum Dardanicum*, 75–73. године п. н. е.) Гаја Скрибонија Куриона, ово племе је претрпело изузетно велике губитке.⁵

До нових социјалних и културних промена дошло је са досељавањем келтских племена у Поса-

вину, Подунавље и Поморавље од III века п. н. е.⁶ Археолошки налази келтске материјалне културе указују да се њихово присуство и утицај на друга племена простирао до долина Јужне Мораве и Вардара.⁷ На територији Наиса њихови трагови су забележени на Медијани⁸ и у центру града, где су нађена три гвоздена копља, датована у I век п. н. е., која се, са резервом, доводе у везу са ратним операцијама приликом римског освајања Наиса и борби са староседелачким живљем.⁹

3 Mirković 1977, 828.

4 Papazoglu 1969, 143.

5 Papazoglu 1969, 137–140; Petrović 1979, 29.

6 Popović 1994, 13–21.

7 Popović 2009, fig. 7. П. Поповић сматра да је скордијска материјална култура сезала до Глос-Грчишта, до сада најјужније потврђеног келтског пункта.

8 Перић 2001, 11–18.

9 Стојић, Јоцић 2006, 152, кат. 17–19.

Сл. 1 – Нишка тврђава, поглед са Трга краља Милана (фото З. Радосављевић)

Римска освајања којима су претходили трговачки контакти у областима Средњег Поморавља и Понишавља текла су из више праваца, јер су области у окружењу већ биле покорене.¹⁰ Стварањем база на југу, северу и западу, започето је римско ефикасно освајање средишњих области, које су 15. године н. е. постале саставни део провинције Мезије, односно Горње Мезије од 86. године н. е.¹¹ У оквиру новоустановљене провинције, област Дарданије обухватила је готово једну половину те територије.

Дардански део Горње Мезије био је у релативно заштићеној зони царства, удаљен од лимеса, због чега није било потребе за организовањем великих војних логора на његовој територији. Ове области, с друге стране, имале су важну улогу у снабдевању римских јединица ангажованих у пограничним деловима царства. Присуство и активности различитих римских војних одреда на те-

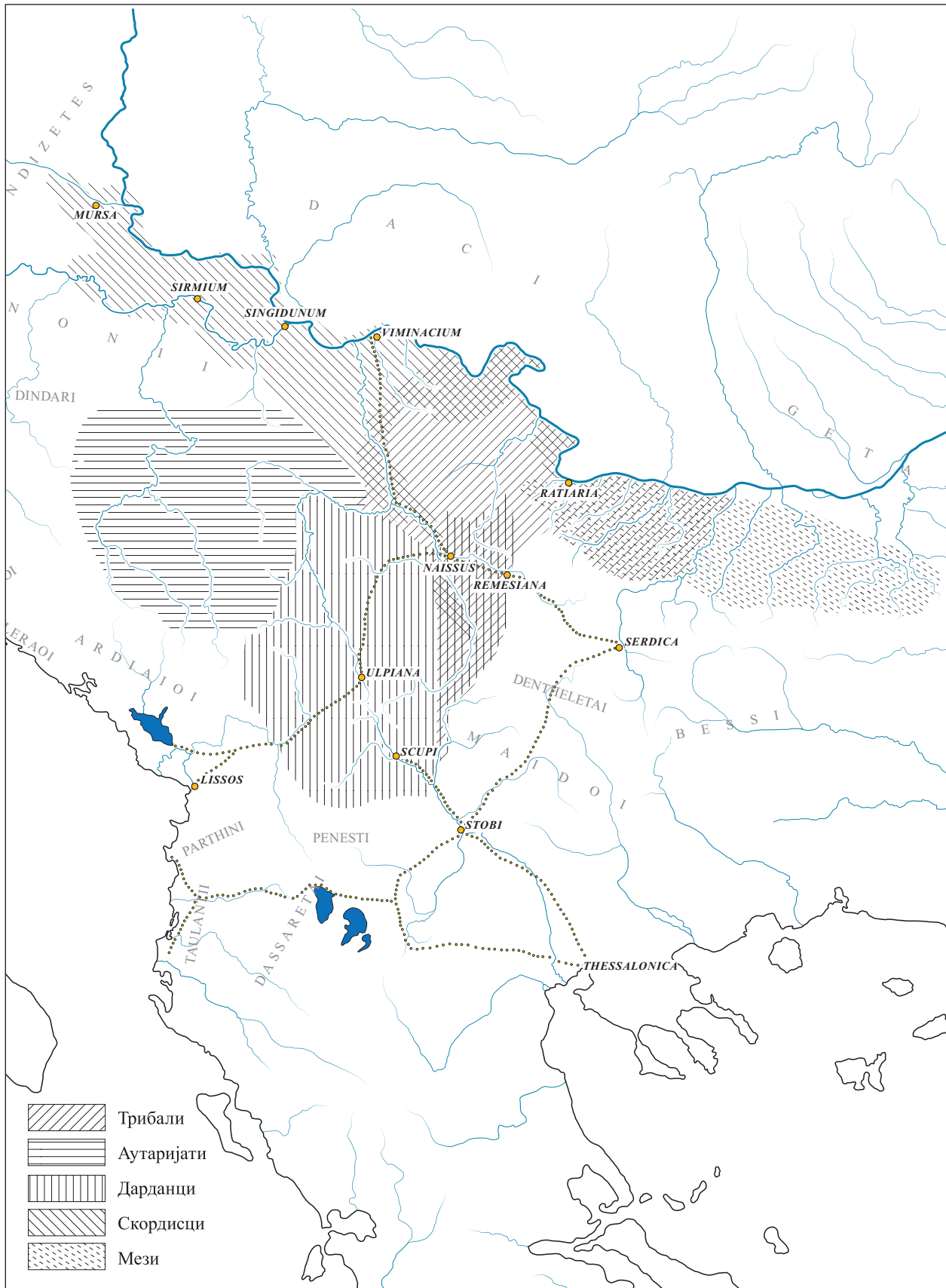
риторији Наиса прате се од краја I века, када су на епиграфским споменицима и опекама са печатима посведочени војници одреда *cohors I Cretum* и *cohors I Cilicum*.¹² У другој половини II века, након 169. године, у Наису је основан стални логор са командом јединице Прве Аурелијеве кохорте Дарданаца (*cohors I Aurelia Dardanorum*), са капацитетом од око 1000 војника. У III веку кроз епиграфске споменике евидентирано је повећано присуство војника горњомезијских легија, VII Клаудијеве и IV Флавијеве, ангажованих на специфичним задацима у граду.¹³

10 Године 148. п. н. е. формирана је провинција Македонија, провинција Илирик створена је 32–27. године, обухватајући Далмацију, а 9. године п. н. е. панонске области су ушле у састав Римског царства.

11 Мирковић 1981, 70–74.

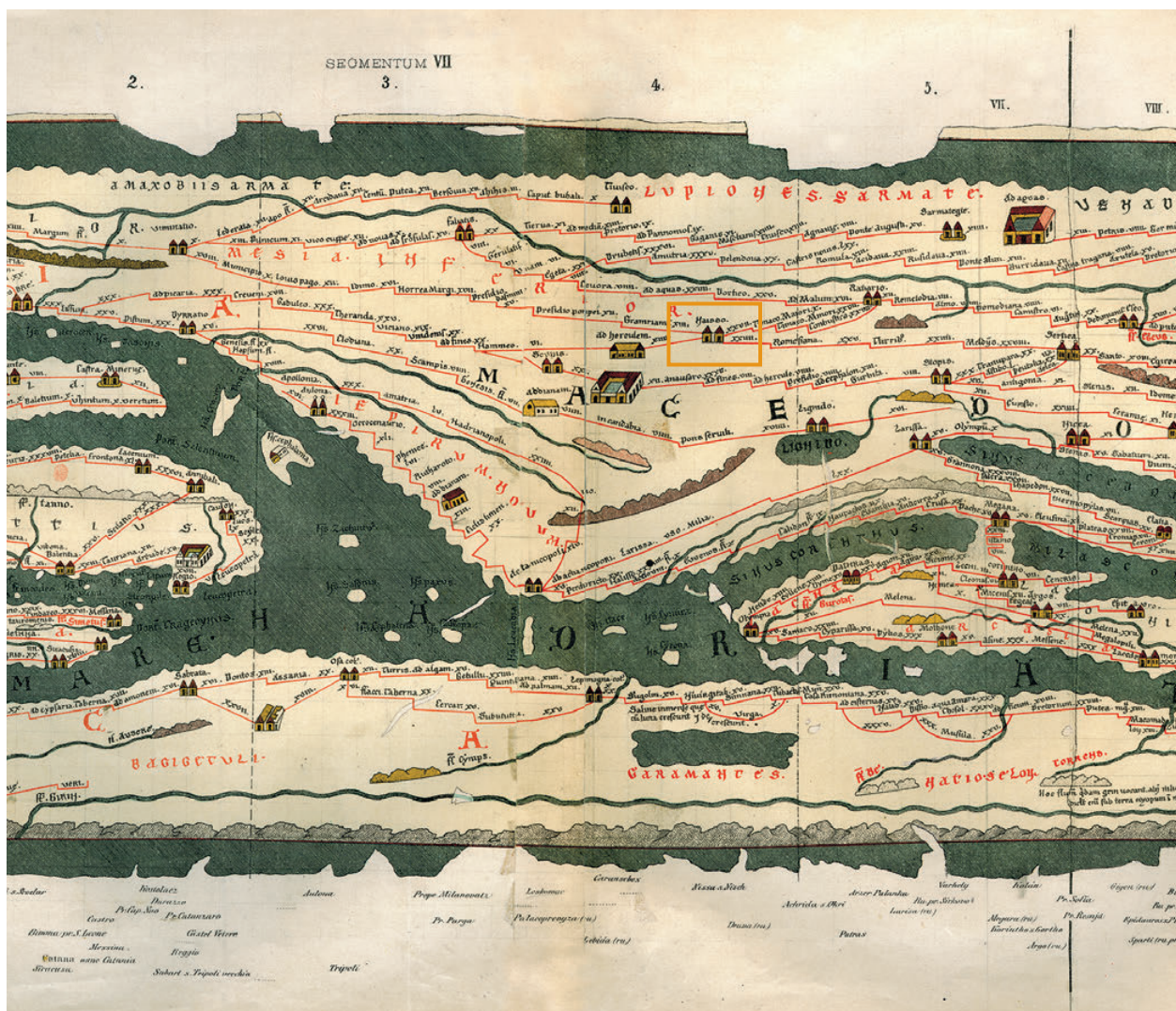
12 Petrović 1979, 31; 83, cat. 33; 83–84, cat. 34.

13 Petrović 1979, 31–32.

Сл. 2 – Централнобалканска племена у предримско доба
(А. Стаменковић према: Parazoglu 1969, karta 1)

Сл. 3 – Појтингерова табла, сегмент VII, са представом Наиса (према: K. Miller, *Castori romanorum cosmographi tabula*, Ravensburg 1888)

О организацији, величини и урбанизацији Наиса у предримско и раноримско доба нема директних података. У првој половини I века н. е. дарданске територије Мезије највероватније су биле организоване у насеља домородаца – *civitates peregrinae*, како се посредно закључује на основу једног споменика из Цуља – Јулијум Карникум (*Iulium Carnicum*) у провинцији *Venetia et Histria* (*Regio X*), из времена Клаудија (41–54. године н. е.).¹⁴ Унутрашње области Горње Мезије биле су познате по релативно малом броју градова. Концентрација већих урбаних центара је била дуж дунавског лимеса и у мањој мери у моравско-вардарској долини (сл. 3). Међу најпознатијим и највећим насељима су се налазили *Naissus*, Сочани-

ца – Муниципијум Дарданорум (*Municipium Dardanorum*), Липљан – Улпијана (*Ulpiana*) и Скопље – Скупи (*Scupi*).¹⁵

Не постоје поуздани подаци када је Наис стекао градски, муниципални статус. Истраживачи претпостављају да га је добио у време Марка Аурелија (161–180) или Комода (180–192), мада ни доба Севера није искључено (193–235).¹⁶

14 На споменику се помиње извесни Гај Бебије Атик, бивши војник легије *V Macedonica*, који је био *praefectus, civitatum Moesiae et / Treballia[e]*. Уп. *CIL V*, 1838; Papazoglu 1969, 418, Т. 61.

15 Mirković 1977, 813–814.

16 Matei-Popescu, Ţentea 2018, 16.

Сл. 4 – Жртвеник градског већника Наиса
(фото Т. Чершков)

Да је Наис био муниципијум, сведочи један жртвеник, нађен 1933. године у Нишкој тврђави, где се помиње градски већник – *M. Aurelius Posidonius dec(urio) m(unicipii) N(aissi)* (сл. 4). Царски гентилициј *Aurelius* указује на релативно касно добијање грађанских права, у другој половини II или у првим деценијама III века.¹⁷ Примећено је да је град у доба Севера играо нарочито важну улогу, како је судити по присуству већег броја конзуларских стратора и бенефицијара, чије су улоге углавном биле везане за безбедност области, старање о војним фабрикама, транспорту, контроли робе и путника.

У науци је нарочито истицан изванредан геостратешки положај Наиса на Балкану, на важним полуострвским рутама, што га је чинило значајним чвориштем и важним економским пунктом у провинцији и царству.¹⁸ Пут који је спајао Поморавље са Дарданијом на југу вероватно је подигнут у време Хадријана, 119. године, како је реконструисано на основу очуваног дела натписа

из Костолца – Виминацијум (*Viminacium*), где се помиње *compen[diu] / [facto per m. p. ---] a Ma[rgo flumine] in Dardania[m] [direxit? et munivit? ita ut vehicula?] commeare*.¹⁹ Деоницу од Виминацијума до Наиса курирска служба је прелазила, зависно од врсте транспорта – брзим коњима за мање од дан, кочијом за два и по дана, са променама коња и преноћиштима на одређеним раздаљинама, док је војска током убрзаних маршева ову раздаљину могла да пређе за отприлике три дана.²⁰

О становништву Наиса, њиховој социјалној и старосној структури располаже се оскудним подацима, који потичу са вотивних и надгробних

17 Petrović 1979, 50–51, 72, no. 10.

18 Петровић 1976, 89–90.

19 Израз *compendium* и *commearare* упућују да је реч о путу. Уп. Mirković 1986, 85–86, no. 50.

20 Израчунато на основу параметара из базе пројекта ORBIS, The Stanford Geospatial Network Model of the Roman World, Универзитета Станфорд (<https://orbis.stanford.edu/>, приступљено дана 27. априла 2021).

споменика.²¹ У питању је корпус од 53 налаза из самог града и 12 споменика из околних насеља (Медијана, Доња Каменица, Каменица, Курвинград, Чукљеник), који покривају хронолошки распон од краја I до IV–V века н. е.²² На натписима се у највећем броју случајева помињу особе које носе царска гентилна имена – *Iulii, Claudii, Ulpii, Flavii*, а међу њима је најчешћи *gens Aurelii*.²³ На натписима су забележена имена особа различитих социјалних слојева и порекла. Женска имена се срећу веома ретко, и то на надгробним споменицима, с обзиром на то да је подизање споменика у римско доба било веома скупоцено; привилегију њихове куповине и постављања углавном су имали припадници богатијих друштвених слојева, које су у највећем броју случајева чинили мушкарци, с обзиром на то да су у локалној и провинцијској управи, војсци и привреди они заузимали више позиције и имали боље плаћене послове.

Области Средњег Поморавља и доњег тока Нишаве налазиле су се у зони средње, умерене безбедности, ремећене једино упадима бандита (*latrones*), због којих су крајем II века пооштрене мере, подизањем војних логора са значајнијим војним снагама, као и због периодичних варварских упада, посебно агресивних готских племена. Турбулентни догађаји након пада династије Севера 235. године и период војничких царева, праћен честим сменама владара на римском трону, који су махом потицали из јединица из дунавских провинција, имали су великог одјека у свим сферама живота у римском свету.

Ослабљена унутрашња организација провинције, честе смене владара на трону, економски пад, лична и свака друга несигурност, ширење различитих религијских учења и верских пракси веома су се одразили на Средње Поморавље и Понишавље у другој половини III века. На несигурно време у овим областима указује релативно велик број остава римског новца, што пак указује најчешће на то да су власници римских пољских имања похрањивали сопствену уштеђевину, до краја 253/254. године.²⁴ Овај период карактерише и пад провинцијске производње у многим индустријским гранама, што је нарочито евидентно у подунавским областима, у Сингидунуму, Виминацијуму и зони лимеса.²⁵

Наис и његова територија били су на мети упада различитих варварских племена током III века, а међу најагресивнијима су били припадници Гота. Ово племе, које је живело у области Црног мора, започело је у пролеће 269. године упаде у источноримске провинције, заједно са савезничким племенима. Цар Клаудије II се у то време налазио у Италији, одакле је кренуо са коњицом у обрачун. У лето исте године дошло је до одлучне битке код Наиса, на терену који је цар изгледа добро познавао, о чему извештавају антички писци,²⁶ који дају податке да је царска војска побила 50.000 варвара.²⁷ Након победе, исте године цар Клаудије II је понео епитет *Gothicus maximus*.

Многи Готи су током даљих царских кампања 269–270. године били ослабљени, заточени, поједини интегрисани у римску војску или насељени као колони, а 270. године међу Готима се појавила куга, која се проширила мезијским простором и која је однела многе животе, међу њима и живот самог цара Клаудија II.²⁸

1.2. Наис и његова територија у касној антици

Урбанистичко обликовање града у периоду касне антике имало је своје условљености у постојању старијих инфраструктурних и архитектонских остатака, али и у стању у држави, провинцији и региону, а у појединим случајевима у личним царским амбицијама. Наис је доживљавао значајне промене од времена тетрархије, нарочито од доласка Константина I (306–337) на власт, када град постаје генератор управног, привредног, социјалног и уметничко-занатског живота региона. У наредним периодима, кроз IV, до средине V века, а

21 Јеремић 2011, 49.

22 Petrović 1979, 67–100, cat. 1–53, 54–61, 63, 64, 66–67.

23 Petrović 1979, 35.

24 Рашковић 1995, 200; Арсенијевић 2004, 227; Арсенијевић, Додић 2004, 235–236; Јанковић Михалчић 2005, 50–51; Јеремић 2011, 57–58.

25 Јеремић 2019, 16.

26 Zos. 1.42–46; SHA *Vita Claudii*, 6–9; 11.3–4; 12.1.

27 Hartmann 2017, 14–15.

28 Цар је преминуо од куге у Сирмијуму 270. године. Уп. Hartmann 2017, 15.

потом од краја V до друге половине VI века, град се са мање или више успеха носио са економским и социјалним изазовима и променама. Крах државних и локалних институција најпре се десио у време хунске доминације, а потом и крајем VI и почетком VII века, када је дошло до коначног повлачења градске управе и војске са територије града, чиме су Наис и читава провинција били препуштени на милост и немилост новоприсојеном становништву. Преостало градско становништво у првим деценијама VII века наставило је живот у новим околностима, али археолошки трагови њиховог присуства су веома ретки.²⁹

Слава цара Клаудија II и његови подвизи изгледа да су мотивисали цара Константина I, нешто пре 310. године, да отпочне пропаганду у којој је тврдио да је његов потомак.³⁰ У Наису су рођени Константин I (306–337) и Констанције III, који је владао неколико месеци 421. године. Поједини цареви, од Лицинија до Теодосија I, краће или дуже су се задржавали у граду.³¹ Константиново време обележиле су велике инфраструктурне и уметничке инвестиције у граду, које су се, највероватније, улагале у улепшавање централног градског језгра. Извори су забележили да је цар родни град, у ком је одрастао и школовао се, касније богато украсио.³²

Раздобље мира и економског просперитета, не само у Наису већ и у читавом региону, било је прекинуто између 378. и 382. године великим пустошењима готских племена, која су вршила притисак на илирске, односно дачке области након битке код Хадријанопоља. Живот у насељима у Поморављу и Понишављу након ових упада углавном се одвијао у скромнијим економским условима. Трагови варварске материјалне културе у амбијентима римских насеља указују на њихово присуство кроз различите интеракције са локалним становништвом; негде су присутни трагови удруживања, интегрисања, док су понегде дезинтеграција и конфликтнија стања уобличавала сложене војне, економске и верске односе.

Наис је као и већина других провинцијских градова доживео економски и популациони слом у новим, још разорнијим походима Хуна, започетих 441. године, који су за више од једне деценије паралисали живот у граду и на његовој територији. Током хунске доминације, на основу неповољ-

ног мировног споразума са римском државом, граница царства је са дунавског лимеса премештена на југ до Наиса, што се одржало до Атилине смрти и распада његовог савеза 453. године. У периоду хунске владавине, у посланству цара Теодосија II упућеном на Атилин двор налазио се Приск, који је 448. године оставио потресна сведочанства о размерама хунских уништења у Наису.³³ Овај дипломата и писац је забележио да је посланство затекло град потпуно опустошен, са зградама порушеним до темеља, док су људи утеху и лечење тражили у црквама. Посланство није преноћило у граду, већ на чистини ван брањеног простора и мало даље од реке, поред које су се налазиле кости осталих несахрањених војника страдалих у биткама са Хунима,³⁴ што може да указује да у граду није било довољно становника да обави прописне сахране погинулих или да су постојале забране завојевача. Приск доноси такође важан податак да се у близини Наиса налазило седиште команданта војске Илирика (*magister militum per Illyrici*), код ког је Приск ишао поводом размене заробљеника.³⁵

Незаштићене области Наиса нашле су се у другој половини V века на мети удара амалијских Гота. Тјудимерови Готи су се, судећи према реконструкцији њиховог кретања, 473. године прешавши Саву, спуштали према југу долином Мораве, на путу до Наиса, где су највероватније 474. године презимели.³⁶ Није познато колико дуго су се Готи задржали у Наису, али је познато да су убрзо освојили Каструм Херкулис (*Castrum Herculis*), а потом се на мети нашао Улпијана.³⁷

Обнове војних снага, подизање утврђења, јачање Цркве и државне администрације започето је крајем V и почетком VI века, у време цара Анастасија (491–518), а настављено за време Јустинија-

29 Bugarski 2012, 234–236.

30 Hartmann 2017, 15.

31 Петровић 1976, 36–41; Мирковић 1974, 145–150; Vasić 2008, 9–23.

32 *Exc. Val.* 2, 2; Петровић 1976, 37.

33 *Prisc. Frg.* 1 b; Petrović 1979, 41.

34 Wescher 1868, 89–90; Petrović 1979, 41, note 18.

35 <http://www.fordham.edu/Halsall/source/priscus1.asp>, превод на енглески Paul Halsall, приступљено 9. 4. 2014.

36 Wolfram 1979, 270; Зечевић 2002, 162.

37 Зечевић 2002, 163.

на I (527–565). Јустинијанов хроничар Прокопије забележио је да је цар у Наису, као и у Сердици, Пауталији и другим местима, затекао бедеме у рушевинама, и наредио да се обнове и ојачају.³⁸ На територији Наиса, према овим подацима, из темеља су изграђене 32 тврђаве, међу којима и Медијана, док је седам обновљено.³⁹

I.3. Економика на територији Наиса

Наис се због повољног, централног положаја и могућности брзог допремања сировина и производа сувоземним и речним путевима, релативно рано развио у важан привредни и дистрибутивни центар региона. Мало је сведочанстава о економском развоју града, због недовољно проучених слојева ране прошлости римског града. Међутим, судећи према случајним налазима скулпторских дела из првих векова римског присуства у Наису, као и по налазима луксузног накита, делова архитектуре на простору античког центра града (улица са портицима и базиликом, храм са криптом и друго), уочено је да се град развијао према уобичајеним римским обрасцима који су поштовали систем поделе града на квартаве, са подизањем главних седишта градских институција, јавних објеката, као и грађевина приватног карактера, луксузније градње и опремања.⁴⁰

У касној антици, у граду је била организована једна од укупно четири државне *fabricae* на територији целог Илирика, коју је контролисао *magister officiorum*. Делатност војне фабрике у Наису (*Naissatensis*) није прецизније назначена у касноантичком спису *Notitia dignitatum*.⁴¹ Међутим, један недавни случајни налаз дугог мача са жигом радионице Наиса, нађен у селу Ратари код Обреновца, указује да је ова врста наоружања произвођена у једном од нишких погона у тетрархијско доба.⁴²

За потребе производње војне опреме коришћене су највероватније руде из оближњих рудника, којих је било у радијусу од неколико десетина километара, што је можда и био један од разлога за организовање производње у овом месту. Познији извори бележе у околини Наиса два насеља са карактеристичним називима, који би могли да стоје у вези са рударством:⁴³ *Ἐραρία / Aeraria*, које је

могла да представља приватни или муниципални рудник, и *Φερραρία / Ferraria*, која би могла да припада царском домену.⁴⁴

I.4. Историјат истраживања остатака Наиса на левој речној обали

Након Другог светског рата, нарочито од педесетих и шездесетих година XX века, у Нишу је, након првих великих државних инфраструктурних пројеката и ревитализације капиталних економских акцелератора, започето подизање низа јавних здања и стамбених блокова, као и пратеће инфраструктуре. Током тих радова археолози Народног музеја у Нишу, тада једине установе заштите у граду,⁴⁵ забележили су остатке архитектуре и покретне налазе, али нажалост техничка документација са ових истраживања у највећем броју случајева недостаје, те се подаци за античку топографију црпе из сумарних описа и малобројних публикованих радова.

Мања археолошка истраживања, која је обавио Завод за заштиту споменика културе Ниш у склопу радова на уређењу нишавског кеја, од 1. до 15. октобра 1989. године, представљају значајне радове приликом којих су откривени остаци античког моста на Нишави. Прва велика археолошка истраживања заштитног карактера, до данас једина таквог обима на левој нишавској обали, обављена су на Тргу краља Милана (некадашњем Тргу Ослобођења) 1990–1991. године, на простору предвиђеном за изградњу подземног пролаза између Робне куће и Споменика ослободиоцима Ниша. Ова истраживања су до данас остала непозната широј стручној јавности, међутим, бацају ново светло на

38 Procop. *De aedif.*, IV, В 268.15; Dell'Osso 2018, 278–279.

39 Procop. *De aedif.*, IV, В 283.78–284.12; Dell'Osso 2018, 310–313. Код имена града Наиса се у тексту јавља *lacuna*, међутим, на основу назива осталих насеља, закључује се да је у питању територија овог града.

40 Васић 2013, 92–93.

41 *Not. Dig.*, Or., XI, 37; Petrović 1979, 40.

42 Црнобрња, Ратковић 2019, 258–260.

43 Procop. *De aedif.*, IV, 4, 122, 36.

44 Dušanić 1977, 73–74.

45 Завод за заштиту споменика културе Ниш је основан 1966. године.

развој града у више векова његове историје. Приликом истраживања регистровано је вишеслојно налазиште, са остацима из античког, касноантичког и рановизантијског (генерално од краја I–II века до почетка VII века), као и турског периода (XIV–XV век).

Археолошки налази су веома хетерогени, али изузетно важни за разумевање аспеката становања и сахрањивања на овом простору у античком периоду. У публикацију су укључени и прелиминарни резултати истраживања турске џамије – регистроване југозападно од касноантичке некропо-

ле, за чије зидање је коришћен антички грађевински материјал. Током ископавања џамије, отворена је пробна сонда у једном њеном делу, у којој су регистровани налази из римског периода.

У порти Малог Саборног храма, у непосредној околини центра града, вршена су 1994. године мања сондажна истраживања, приликом којих су забележени остаци римског пута, опеке са печатом дарданске кохорте стациониране у Наису и римски и средњовековни покретни материјал. Након ових истраживања, у овом делу града није било нових археолошких радова и открића.

II

АРХЕОЛОШКА ИСТРАЖИВАЊА ТРГА КРАЉА МИЛАНА
1990–1991. ГОДИНЕ

Истраживања на Тргу краља Милана (Тргу Ослобођења) 1990–1991. године протекла су у великим тензијама између инвеститора, извођача радова, археолошке струке, стручњака других специјалности и грађана Ниша, које су догађаји везани за изградњу и истраживања подземног пролаза дубоко поделили. Наиме, одлучено да је да се у Нишу направи подземни пролаз између тадашњег Трга Ослобођења и Робне куће, на простору ширине две коловозне траке. Простор којим би био захваћен овај објекат у основи је био знатно већи и добрим делом је залазио у тадашњу Улицу Маршала Тита (данас Обреновићеву), део Улице Станка Пауновића (данас Генерала Милојка Лешјанина), у делу до Балканске улице, затим до Робне куће, те све до хотела „Амбасадор” у Вождовој улици.

Са машинским радовима отпочело се 5. новембра 1990. године, и том приликом почеле су да се појављују људске кости и делови чврсте, камене архитектуре, што је условило да се обуставе грађевински радови и отпочне са археолошким истраживањима крајем новембра 1990. године (сл. 5). До тада је већ направљена ненадокнадива штета над културним добрима и уништено је више десетина гробова и архитектонских остатака.

О свим овим дешавањима у јавности се развила озбиљна критичка полемика. Петар Петровић из Археолошког института из Београда реаговао је текстом „*Naissus је озбиљно рањен*” у двоброју „Народних новина” од 17/18. новембра 1990. го-

дине. Сматрао је несхватљивим да у пројекту нису узете у обзир чињенице да се на простору Трга Ослобођења налазе евидентирани и истражени споменици културе, међу којима је поменуо касноантичку и рановизантијску фортификацију из IV–VI века, ранохришћанску некрополу са зиданим гробницама, као и различите остатке римске архитектуре и покретни материјал. У закључку чланка, са великим жаљењем је истакао да је антички *Naissus*, некада славан и величанствен град, озбиљно рањен приликом ових радова, и то у тренутку када широм медитеранског света антички градови и налазишта приближавају своју културну баштину бројним туристима.

Услед реаговања Завода за заштиту споменика културе, уз забрану свих машинских радова, омогућена су хитна и делимична археолошка истраживања на Тргу Ослобођења, која су трајала до јануара 1991. године. Међутим, било је предвиђено да се археолошки радови обаве и на другом подземном пролазу, на углу улица Генерала Милојка Лешјанина, Обреновићеве и Трга краља Милана, односно на локацијама:

1. палата „Горча” – јужна страна улице Генерала Милојка Лешјанина;
2. Улица Генерала М. Лешјанина бр. 2 – локација „Мекдоналдса”, западни део;
3. Улица Генерала М. Лешјанина бр. 2 – локација „Мекдоналдса”, источни део.⁴⁶

Завод за заштиту споменика културе из Ниша начинио је извештај на основу кога је спроведено

Сл. 5 – Почетак истраживања некрополе, новембар 1990.
(фото Ј. Шурдиловић, обрада З. Радосављевић)

систематско праћење радова на предвиђеним локацијама.⁴⁷ Нажалост, археолошки радови никада нису обављени и све што се налазило у том простору бесповратно је уништено услед рада механизације.

Данас, тридесет година касније, подземни пролаз је у потпуности изгубио своју функцију. У простору где се налазе локали у функцији је мањи број објеката. Пролаз се чак више и не користи да би се прешла улица, већ је постављен семафор и пешачки прелаз изнад подземног пролаза ближе „Горчи”. У тренутку док излази ова публикација, престао је са радом и „Мекдоналдс”, који је био камен спотицања између институција заштите и извођача грађевинских радова.

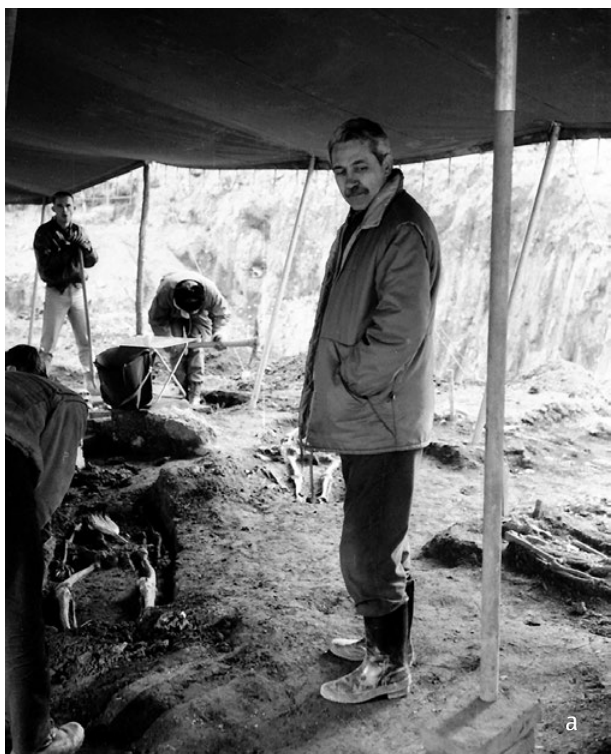
II.1. МЕТОДОЛОГИЈА И ДИНАМИКА АРХЕОЛОШКИХ РАДОВА НА ТРГУ КРАЉА МИЛАНА 1990–1991.

Археолошка истраживања на простору предвиђеног пешачког подземног пролаза, на траси данашње главне улице Ниша – Вождове, између Робне

46 Документ заведен у Заводу за заштиту споменика културе Ниш бр. 287/2 од 17. 04. 1991. Извођач и инвеститор радова, „Ниш-пројект”, на основу договора од 05. 01. 1991. године, обавезали су се да ће благовремено обезбедити услове за археолошка истраживања, на површини 300–400 m².

47 Документација Завода за заштиту споменика културе Ниш бр. 361/2 од 30.09.1991. године.

Сл. 6 – Археолошка екипа на терену: а) Душан Максимовић, руководилац; б) Аца Ђорђевић и Милован Поповић; в) Тони Чершков док пише дневник (фото Ј. Шурдиловић, обрада З. Радосављевић)

куће и Трга краља Милана, обављена су од 24. новембра 1990. до 10. јануара 1991. године. Радове је организовао Завод за заштиту споменика културе из Ниша, под руководством Душана Максимовића (сл. 6а, 6б и 6в).⁴⁸ Отворен је ископ дужине 70 m у правцу исток–запад, од хотела „Амбасадор” до почетка Улице Генерала Милојка Лешјанина (бивша Улица Станка Пауновића), и 35 m ширине у правцу север–југ, између Робне куће и Споменика ослободиоцима (сл. 7). Радило се на два сектора: на простору касноантичке некрополе у источном делу налазишта и на локацији турске џамије из периода позног средњег века.

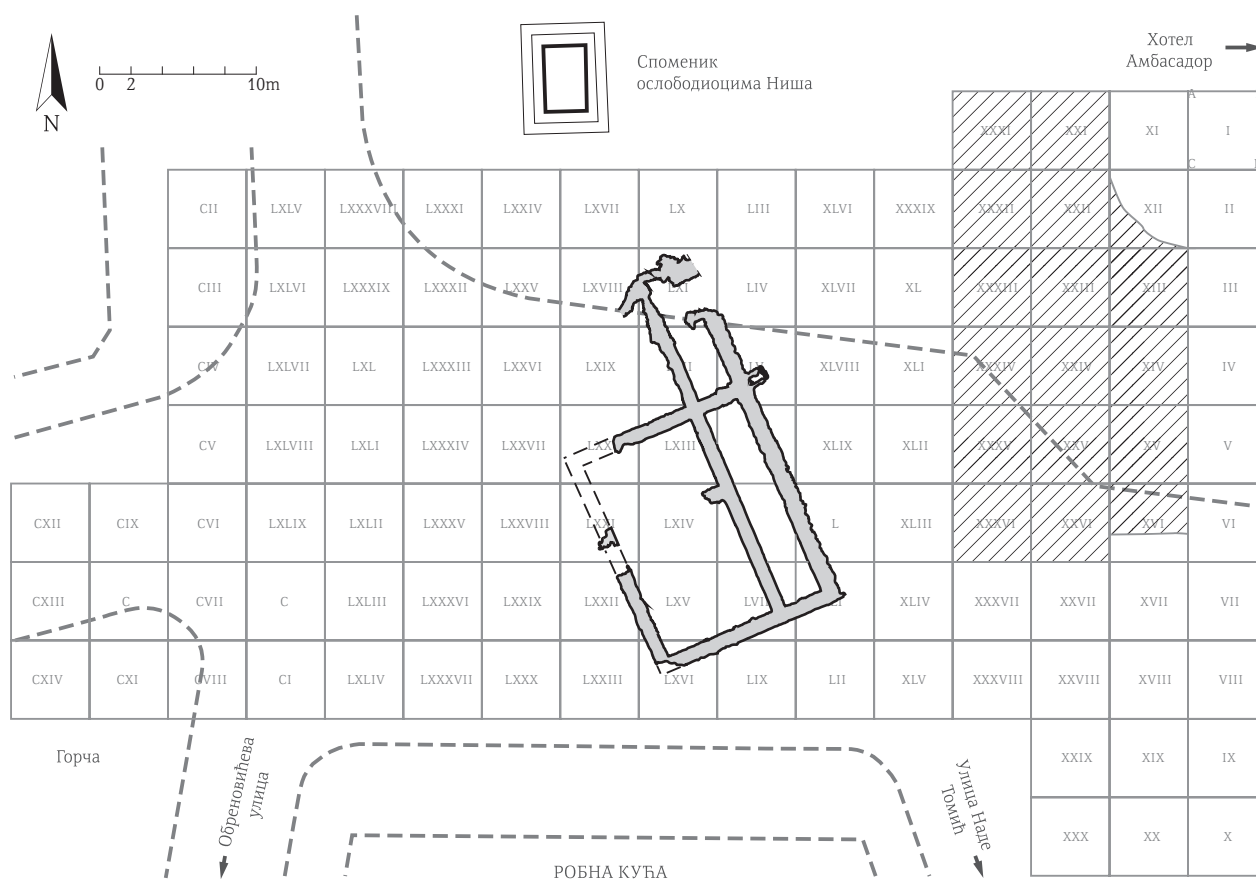
Пре истраживања механизацијом је скинут слој асфалта на целој површини ископа, као и на позицијама улаза у подземни пролаз. Терен је био

подељен на 114 квадрата димензија 10 x 10 m, обележених римским бројевима од I до CXIV (сл. 8). За потребе археолошких ископавања постојећи квадрати су додатно подељени на мање квадрате димензија 5 x 5 m.⁴⁹ Квадрати I–VI, који су чинили источну ивицу пролаза испред хотела „Амбасадор”, претходно су били уништени приликом рада механизације. Уз источну и јужну ивицу ископа, у дужини од око 25 m, у приближној ширини 5–8 m, машинским радовима је формиран ров до нивоа подземних вода,⁵⁰ пре интервенције Завода за заштиту споменика културе из Ниша и археолошког праћења радова. Овим радовима велики део културних слојева је био девестиран, па су археолошка истраживања била ограничених резултата.

Сл. 7 – Поглед на налазиште са хотела „Амбасадор” (фото Ј. Шурдиловић, обрада З. Радосављевић)

Сл. 8 – Ситуациони план налазишта са квадратном мрежом: остаци цамије и истраживане сонде (шрафирано) (цртао З. Петковић, обрада А. Стаменковић, М. Томић)

II. 2. СТРАТИГРАФИЈА НАЛАЗИШТА

Реконструкција стратиграфске ситуације на Тргу краља Милана (Тргу Ослобођења) отежана је претходним девастацијама слојева и целина. Археолошка истраживања вршена су у 34 квадрата (19 на простору касноантичке некрополе и 15 на простору регистрованих остатака турске цамије). Четири квадрата су само у мањем сегменту испитана, док су неки били делимично уништени радом механизације пре ископавања. Помоћу механизације је скинут велики слој земље, не само рецентног насипа већ и културних слојева (средњи век?), до нивоа на ком су почеле да се појављују људске кости из уништених касноантичких гробова, када су радови заустављени.

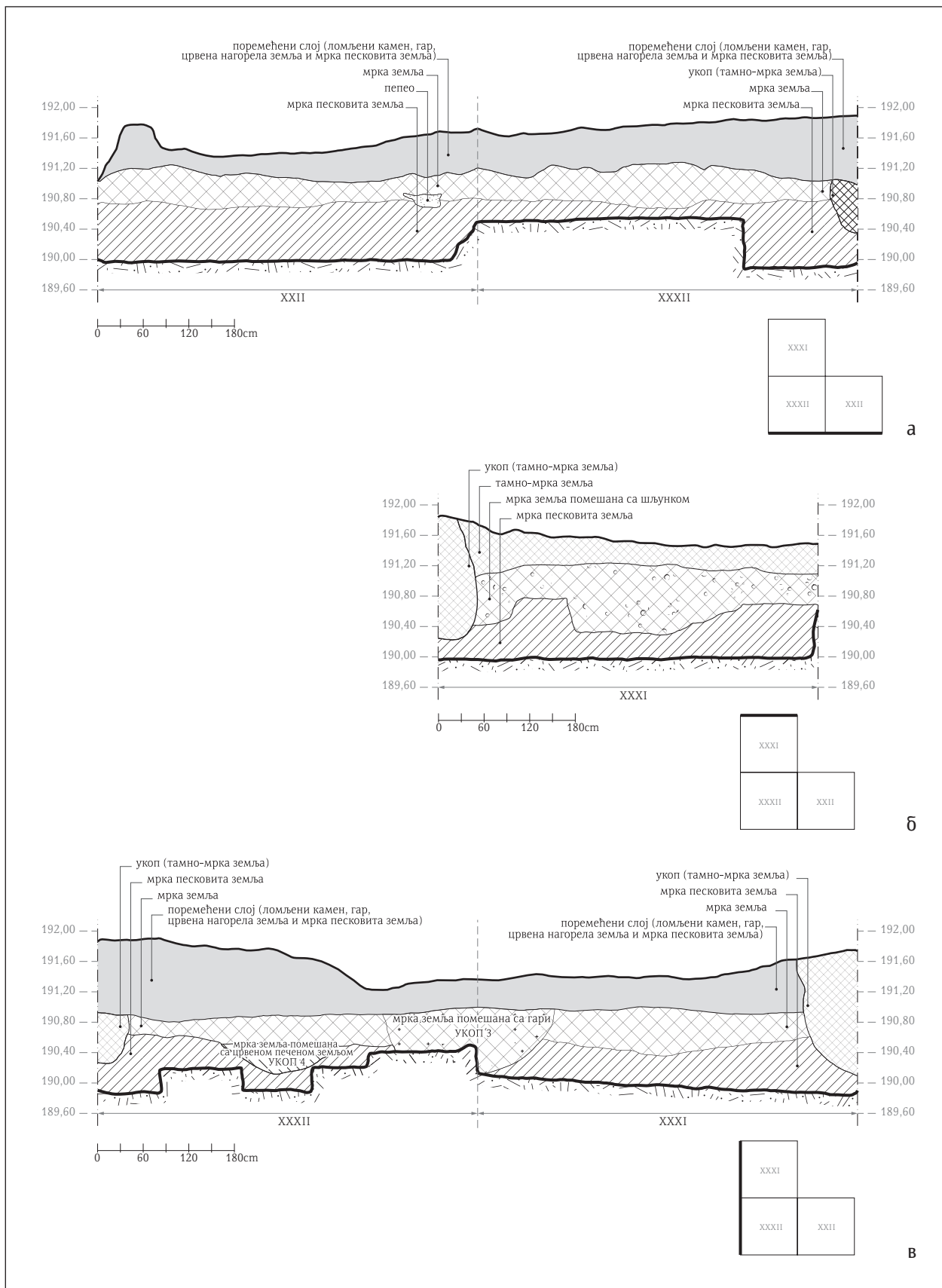
Реконструкција стратиграфије налазишта веома је отежана због чињенице да су археолошка истраживања вршена од једног нивоа, дефинисаног машинским ископима. Смењивање античких

и касноантичких слојева на налазишту технички је документовано само у северозападном делу налазишта, у квадратима XXXI, XXXII и XXII (сл. 9а, 9б и 9в), као и у сонди отвореној у унутрашњости цамије, где су забележени антички налази (сл. 16).

48 Екипу на терену чинили су археолози Тони Чешков из Завода за заштиту споменика културе Ниш, Аца Ђорђевић и Милован Поповић. Теренске цртеже је израдио Звонко Петковић.

49 Квадратна мрежа је била оријентисана без девијације. Сви квадрати су били обележени римским бројевима од I до CXIV, почевши од североисточног угла ископа.

50 Помоћу механизације у овом делу је ископана земља до слоја шодера, до дубине од око 5 m, у односу на ниво асфалта, чиме се дошло до некадашњег речног дна Нишаве, која је у једном периоду овуда текла. На тим местима је примећено да су кроз шодер у правцу севера ка Нишави могле уочити јаке подземне воде које су се кретале од југа са подножја брежуљака изнад општине Палилула, а захватале су правац до фабрике Електронске индустрије, а текле су ка северу, ка данашњем кориту реке.

Сл. 9 – Стратиграфија у квадратима XXXI, XXXII и XXII: а) јужни профил; б) северни профил; в) западни профил (цртао З. Петковић, обрада А. Стаменковић, М. Томић)

Сл. 10 – Остаци џамије, снимак са југозапада (фото Ј. Шурдиловић, обрада З. Радосављевић)

Уз допуну подацима из теренских дневника, нарочито истраживања квадрата XVI, стратиграфија би могла да се представи на следећи начин:⁵¹

1. тамномрка земља која представља слој из ког се врши укопавање гробова на некрополи;

2. ниво касноантичких гробова. На основу малобројних налаза у гробовима, односа гробова и осталих археолошких садржаја, некропола се опредељује у касну антику, од краја IV те кроз V и VI век.⁵²

3. остаци архитектуре – Објекат I (зидови 1, 2, 3 и 4) са подом од опека. Објекат је настао након обимнијег паљења старијих структура. Иако нема директних налаза који би прецизније определили време подизања грађевине, на основу односа старијих и млађих слојева, подизање и трајање Објекта I би могло да се смести у период касне антике, вероватно од доба тетрархије, са могућношћу трајања грађевине до друге половине IV века.

4. ниво I црвено запечене земље – горња нивелета слоја мрке земље.

5. дебљи слој шљунка између нивоа I и II;

6. ниво II црвено запечене земље;

7. слој мрке земље;

8. слој мрке песковите земље;

9. шодер, слој здравице.

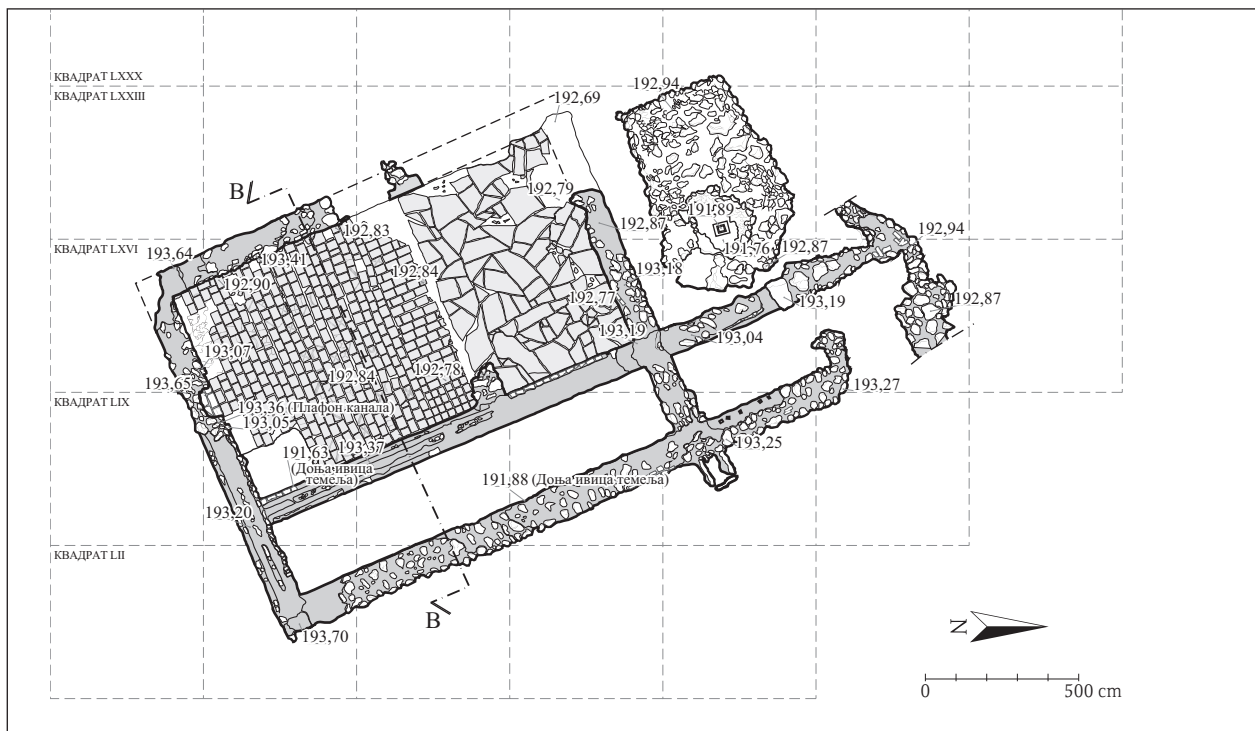
II. 3. ИСТРАЖИВАЊА НА ПРОСТОРУ ЏАМИЈЕ

У склопу археолошких истраживања на месту подземног пролаза откривени су остаци џамије из турског доба (сл. 10). Истраживања су обављена у периоду од 24. новембра 1990. до 10. јануара 1991.

51 У описима слојева и код описа покретних налаза и архитектуре задржали смо термин „мрка земља”, који је у тадашњој документацији представљао земљу смеђе боје.

52 Од ове хронологије одступа гроб 60, где је поред покојника нађен новац XV века, за који претпостављамо да је доспео у раку приликом рада механизације пре него да је у питању гроб из периода када је на том месту постојало насеље.

Сл. 11 – Основа цамије (А. Стаменковић, М. Томић)

Сл. 12 – Цамија, поглед на фасаду источног зида (фото Ј. Шурдиловић, обрада З. Радосављевић)

године. Претходно је ручним ископом, делимично и механизацијом, очишћен већи део џамије. Археолошки радови су били усмерени на испитивање унутрашњости објекта и нивелету темеља са спољне стране источног зида. Простор унутар џамије је био затрпан интензивним шутом.

Џамија је правоугаоне основе, спољних димензија 15,00 x 9,20 m и унутрашњих 13,25 x 7,40 m (сл. 11). Оријентисана је у правцу север–југ са девијацијом 26⁰ северним делом према западу. Зидана је од камена и опеке заливених кречним малтером са већом примесом песка. У тренутку открића била је очувана у темељима и мањем надземном делу. Најбоље су били очувани источни и јужни зид објекта, док су западни и северни у већој или мањој мери били оштећени.

Источни зид, дебљине 0,90 m, са унутрашње стране је био висине 0,50 m, док је највиша очувана висина фасаде износила 0,90 m (сл. 12). Темељ дубине 0,56 m, зидан је од већег ломљеног камења

заливеденог кречним малтером. Фасада је рађена по принципу касетног зидања, слично фасади џамије у тврђави (данас претвореној у галеријски простор „Клуб 77“) (сл. 13) и дерсована кречним малтером. Унутар зида, на висини 0,40 m од пода, биле су постављене две паралелне серклажне греде димензија 17 x 15 и 17 x 14 cm.

Јужни зид, дужине 12,70 m и дебљине 0,90 m, својим источним краком излазио је из габарита објекта у дужини од 3,40 m, формирајући просторију или простор уз источни зид џамије. Као и код источног зида, и овде су постављене две серклажне греде, димензија 13 x 13 и 20 x 18 cm. На овом зиду су уочене накнадне интервенције у средњем делу, у дужини од 1,20 m. Фасада је идентична претходном зиду. Михраб је зазидан приликом касније интервенције. Угао јужног и западног зида оштећен је каналом за водоводну цев.

Западни зид има мање оштећење до дужине 7,30 m, док су већа оштећења евидентна у наставку

Сл. 13 – Бали-бегова џамија у Нишкој тврђави, снимак са југозапада (фото Т. Чершков)

Сл. 15 – Џамија, постоље шедрвана *in situ* (фото Ј. Шурдиловић, обрада З. Радосављевић)

између 2. јуна 1375. и 20. маја 1376. године. По њему, ова џамија се звала Џамија султана Мурата или Гази Худавендигар, налазила се у чаршији, није била нарочито лепа, али напомиње да је грађена у старом стилу.⁵³ Могуће да је џамија на Тргу краља Милана подигнута у време Мурата I. Међутим, како је Ниш током ратова у XV веку доста страдао, и то нарочито 1443. и 1454. године, могуће је да је у то време била оштећена и џамија а да су каснији султани на остацима ове џамије извршили поправке и обнове.⁵⁴

Археолошка истраживања џамије нису дала конкретне доказе о томе када је настала и када је могла бити обнављана, с обзиром на то да археолошки материјал из турског периода током ископавања није регистрован. По ослобођењу Ниша од Турака децембра 1877. године овај објекат је био међу првима који је срушен до темеља, уз друге џамије и читаве турске махале на простору града. Напомињемо да је ово једини сакрални објекат

муслиманског становништва унутар нишке чаршије који је археолошки истраживан.

Током археолошких истраживања џамије, у југоисточном углу објекта била је отворена мања контролна сонда, у којој су, судећи према техничкој документацији, регистрована најмање три слоја.⁵⁵ Са овог простора потичу фрагмент стаклене столоваче кат. 208 и 22 примерка керамичких посуда (сл. 16). Зделе су заступљене са пет примерака, опредељених у четири типа (З 3, 7, 11 и 12), лонци са шест посуда и три типа (Л 1, 4 и 7), поклопци са 10 посуда и пет типова (По 2, 3, 4, 6 и 7), док је забележен и један пехар (Пе 2). На основу морфолошко-типолошке анализе било је могуће издвојити две групе налаза, из римског царског

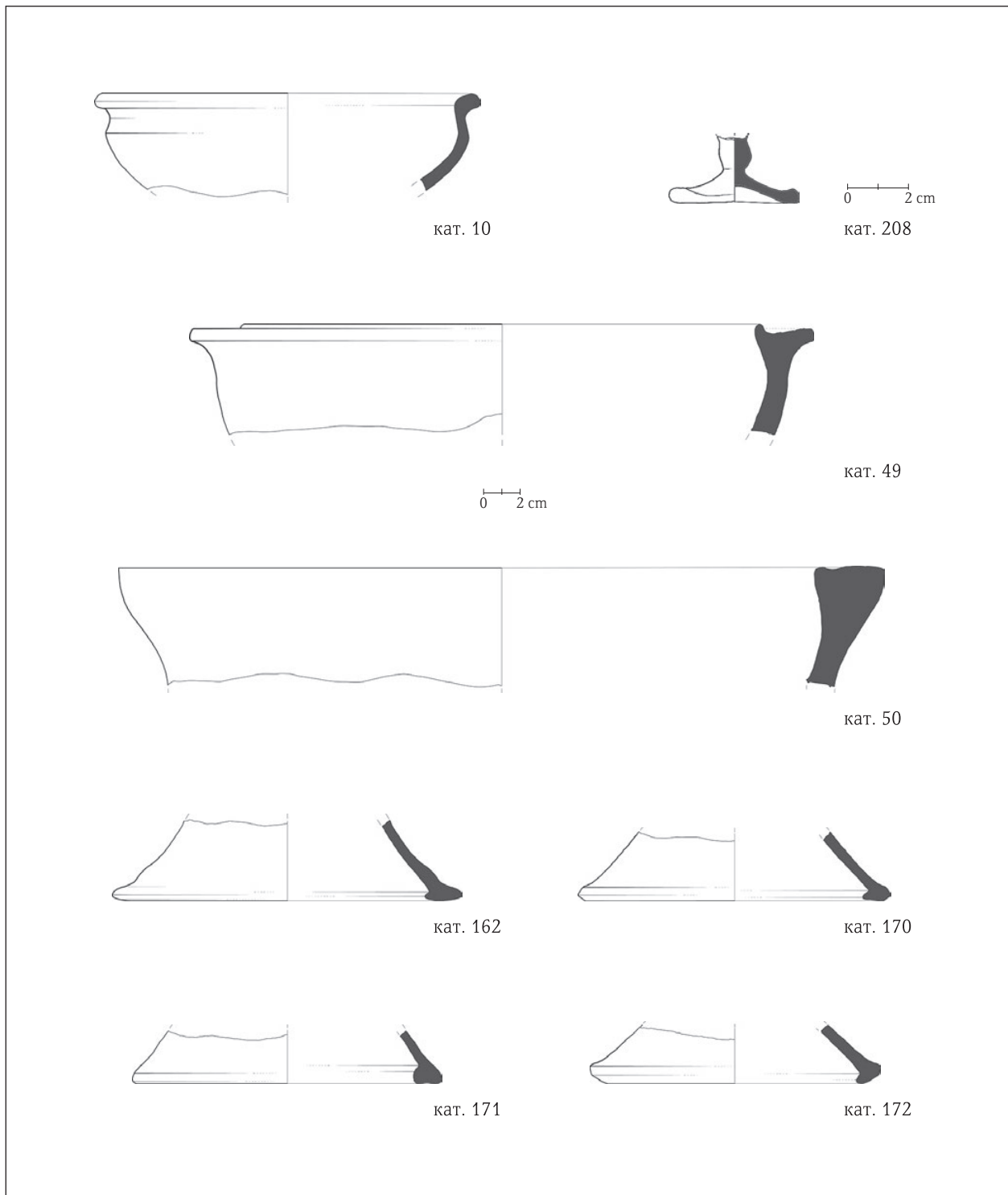
53 Ćelebi 1967, 63.

54 Историја Ниша 1983, 115–116.

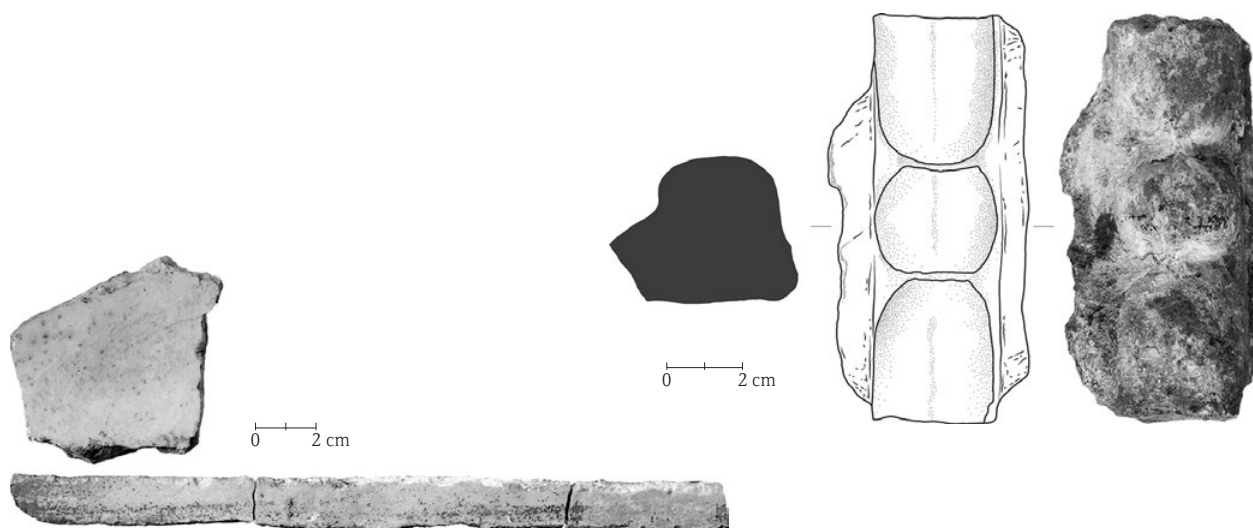
55 Једини слој који се помиње у документацији код покретних налаза јесте слој мрке земље.

периода и из периода касне антике. Старијем хоризонту припадао би мањи број посуда, међу којима су најкарактеристичнији налази лонаца: тип Л 7, који се јавља у I–II веку, и лонци типа Л 4 и Л 7, типични за II–III век. За касноантичку кера-

мичку продукцију позног IV и почетка V века карактеристични су налази две зделе-мортаријума (З 11 и З 12) и здела-поклопац (По 6), док се једини тип пехара-лончића (Пе 2) одређује у прелаз између III и IV века.

Сл. 16 – Покретни налази из античког периода са простора џамије (цртале М. Јовић, М. Томић, М. Милосављевић)

Сл. 17 – Остаци мермерне декорације (фото З. Радосављевић)

Сл. 18, 19 – Остаци штуко декорације (цртала М. Милосављевић, фото З. Радосављевић)

II. 4. ОСТАЦИ АНТИЧКЕ АРХИТЕКТУРЕ И УКОПИ

II. 4. 1. Остаци архитектуре

Приликом истраживања простора подземног пролаза на Тргу краља Милана (Тргу Ослобођења) откривени су остаци најмање једне античке грађевине (Објекат I) са четири, односно шест зидова, шут од обрушених кровних и зидних површина, а регистроване су и површине под облацима, које су могле представљати остатке супструкције код објекта или део неког спољашњег поплочања. Од декоративних елемената објекта регистровани су делови архитектонских украса у виду мермерних плоча и трака од штуко декорације (сл. 17, 18, 19).

Античка грађевина (Објекат I) (сл. 20) оријентисана је исток–запад са девијацијом између 14^0 и 17^0 источним делом према југу. На основу резултата истраживања, вероватно је откривен њен северни део, са најмање четири просторије. За угао простора који чине два зида, због обима истраживања није могуће прецизније одредити време настанка, као ни његову органску везу са Објектом I.

Зид 1 је паралелан са крајњим северним зидом објекта (зид 4). Приликом укопавања гробова из познијег периода доста је оштећен, нарочито у југозападном делу, где је регистрован укупани

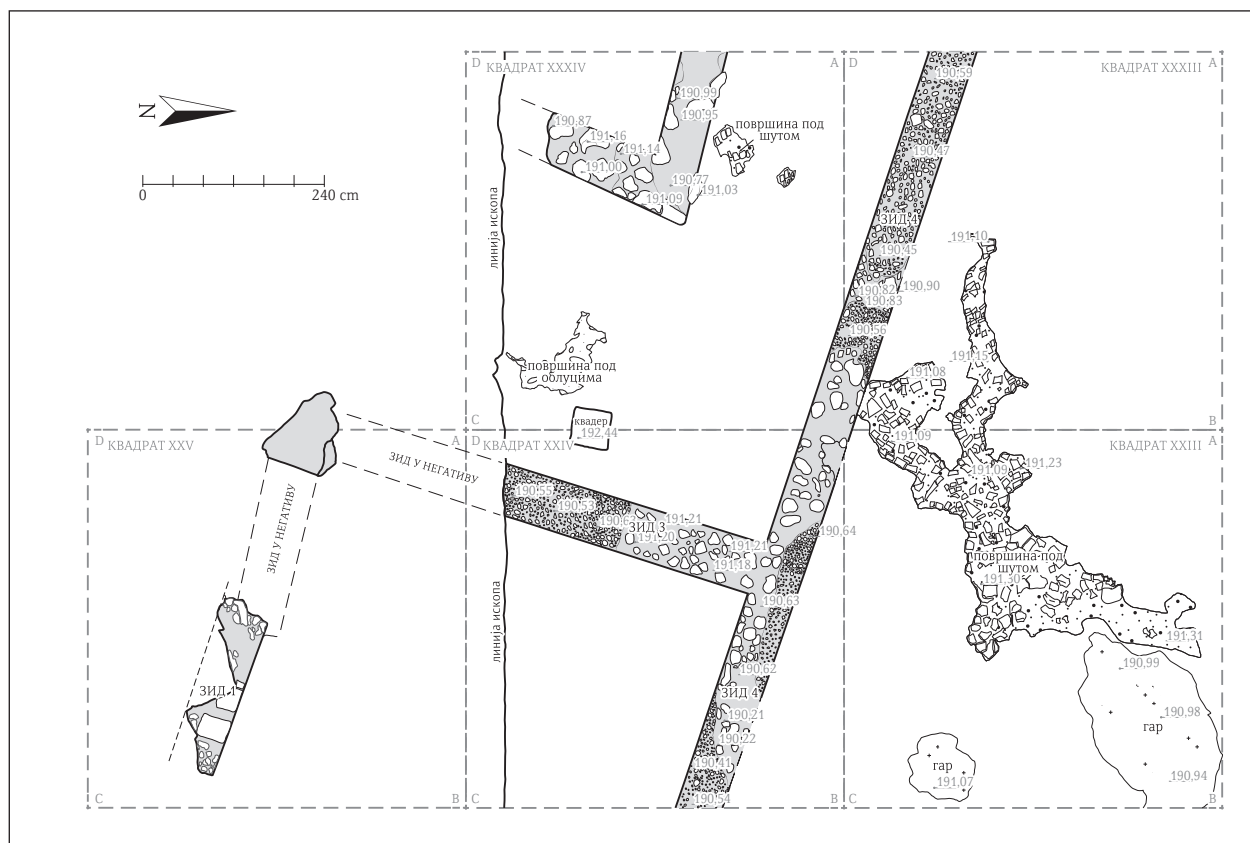
део раке гроба 39. Зид 1 је оријентисан исток–запад са девијацијом 14^0 делом према југу. Укупна истражена дужина зида износи 9,45 m. *In situ* је очуван у дужини од 2,50 m, а према истоку и западу се прати у негативу: у правцу истока у дужини од 4,80, а у правцу запада у дужини од 2,15 m. Грађен је од опека формата 40 x 28 x 4 cm, слаганих хоризонтално по ширини, и већих комада притесаног белог камена. Као везивно средство коришћен је солидан кречни малтер са већим процентом крупног песка, постављаним у фуге дебљине 5 cm.

Зид 2, најјужнији зид објекта, под правим углом се додирује са зидом 1, који чини његов северни крај. Оријентисан је у правцу север–југ са девијацијом 12^0 северним делом према истоку. Регистрован је у негативу, у дужини од 3,35 m, дебљине темељног дела од 0,80 m.

Зид 3 је паралелан са зидом 2, под правим углом додирује зидове 1 и 4. Оријентисан је север–југ са девијацијом 17^0 северним делом према истоку. Истражен је у дужини 5,40 m, очуван углавном у негативу, са темељом који је почивао на речним облацима. Зид 4 је најсевернији зид откривеног дела грађевине, очуван у негативу.

Објекат је имао под од опека, забележених уз северно лице зида 1, које су интензивно гореле. Испод опека налазио се слој црвено запечене земље, дебљине 15–20 cm.

Сл. 20 – Основа античког Објекта I (цртао З. Петковић, обрада А. Стаменковић, М. Томић)

Грађевина откривена на Тргу Ослобођења подигнута је након неког пожара, а колапсом грађевине, у њене зидове, шут и темеље су у касној антици и раној Византији вршена сахрањивања на некрополи у овом делу Наиса. У питању су остаци једног недовољно познатог објекта, чије се подизање може узети за почетни период касне антике. Грађевина је испитана у свом северном делу. Распоред просторија не указује много на њену намену. Објекат је откривен на површини приближних димензија 16 x 11 m. Уколико је откривени угао зидова припадао овој грађевини, могло би се претпоставити да је имала атријум са коридором, или је у питању други објекат.

Објекат I је зидан од опека, притесаног камена, малтера, а подлогу за темељ чинио је слој речних облутака. Дебљина зидова износи 0,60–0,65 m, а са темељним проширењима 0,80 m. Објекат је подигнут на терену на ком су претходно постојали трагови живота из римског периода (нивои I и II црвено запечене земље), који се генерално могу одредити у II и III век. У зидању грађевине

коришћен је полуобрађени камен локалног порекла и кречни малтер са агрегатима. Опеке су коришћене у зидању зидова и код поплочавања пода. Једини подаци којима располажемо јесу опеке зида 1, димензија 40 x 28 x 4 cm. Опеке овог формата се често срећу код грађевина Наиса и околине. Забележене су код терми *extra muros* Нишке тврђаве (III–IV век), код виле са перистилом, терми, војничких барака на Медијани у IV веку,⁵⁶ али и у зидању пода турске џамије, с тим што су опеке биле нешто дебље (око 5 cm).

II. 4. 2. Укопи

Истраживањима Трга краља Милана (Трга Ослобођења) 1990–1991. године регистрована су четири укопа, од којих су два садржавала археолошки материјал: Укоп 1 је дао највећи број археолошког материјала, док су у нешто мањој мери забележени налази у Укопу 3.

⁵⁶ Radivojević 2018, 156, tabela 16.

Укоп 1

Укоп 1 чинио је целину са Укопом 2 (сл. 21). Забележени су испод слоја мрке песковите земље. Укопи су елипсоидног облика, правца северозапад–југоисток и заузимају приближно површину 4,60 x 1,95 m. Испуну Укопа 1 чинила је велика количина гари помешана са већом количином фрагмената керамичких посуда и делова животињских костију, као и покретни налази од метала, кости, печене глине и стакла.

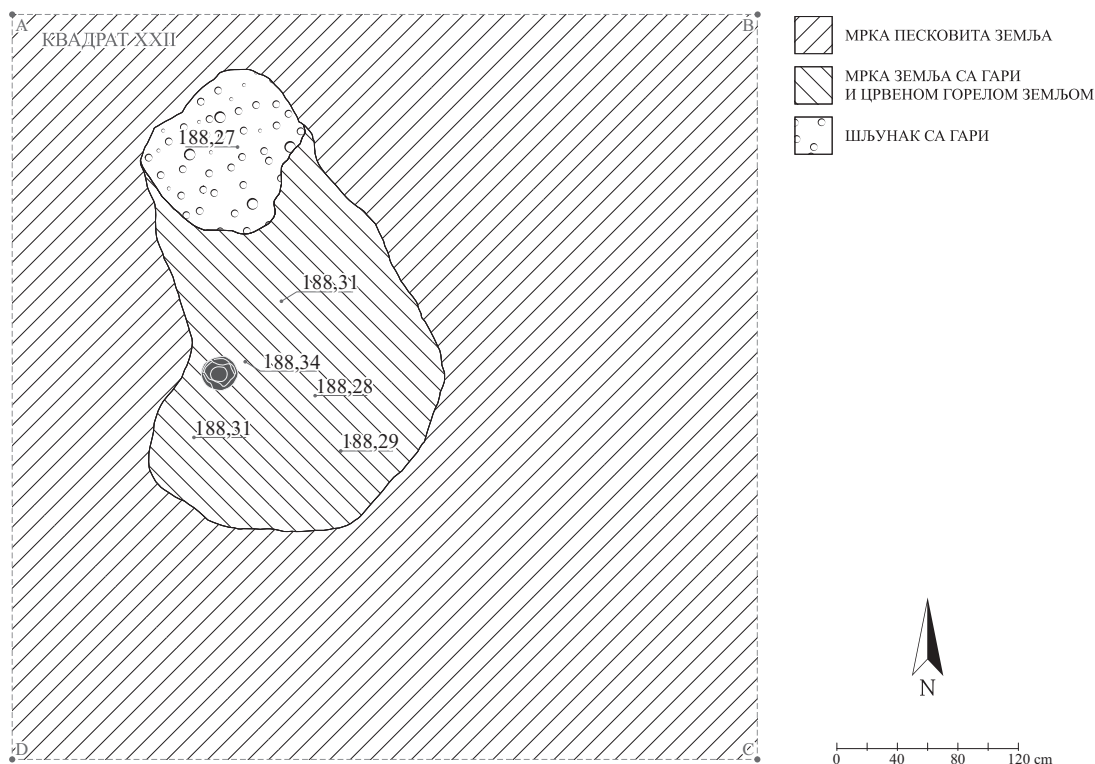
У Укопу 1 регистроване су 52 од укупно 180 обрађених посуда са Трга Ослобођења, односно 28,88% укупног боја посуда је из ове целине (сл. 22). Највећи број примерака припада типовима здела и лонаца, нешто мање је забележено крчага, поклопаца и тањира, док су са по једним примерком регистроване импортована амфора и пехар. Најчешће се јављају примерци печени у нијансама црвене боје – 22 посуде, сиво печене су заступљене са 11 налаза, док су остале присутне у мањем броју.

Зделе са 16 примерака, сврстаних у шест типова (2, 3, 4, 5, 6 и 7) представљају 32% свих здела са Трга Ослобођења (од укупно 50 здела са налазишта). Најчешће су израђене од средње пречишћене или песковите глине, претежно црвене боје печења. Јављају се као мањи и плићи калотастии примерци, ређе са дубљим реципијентима, понекад имају дно на прстенастој стопи. Код

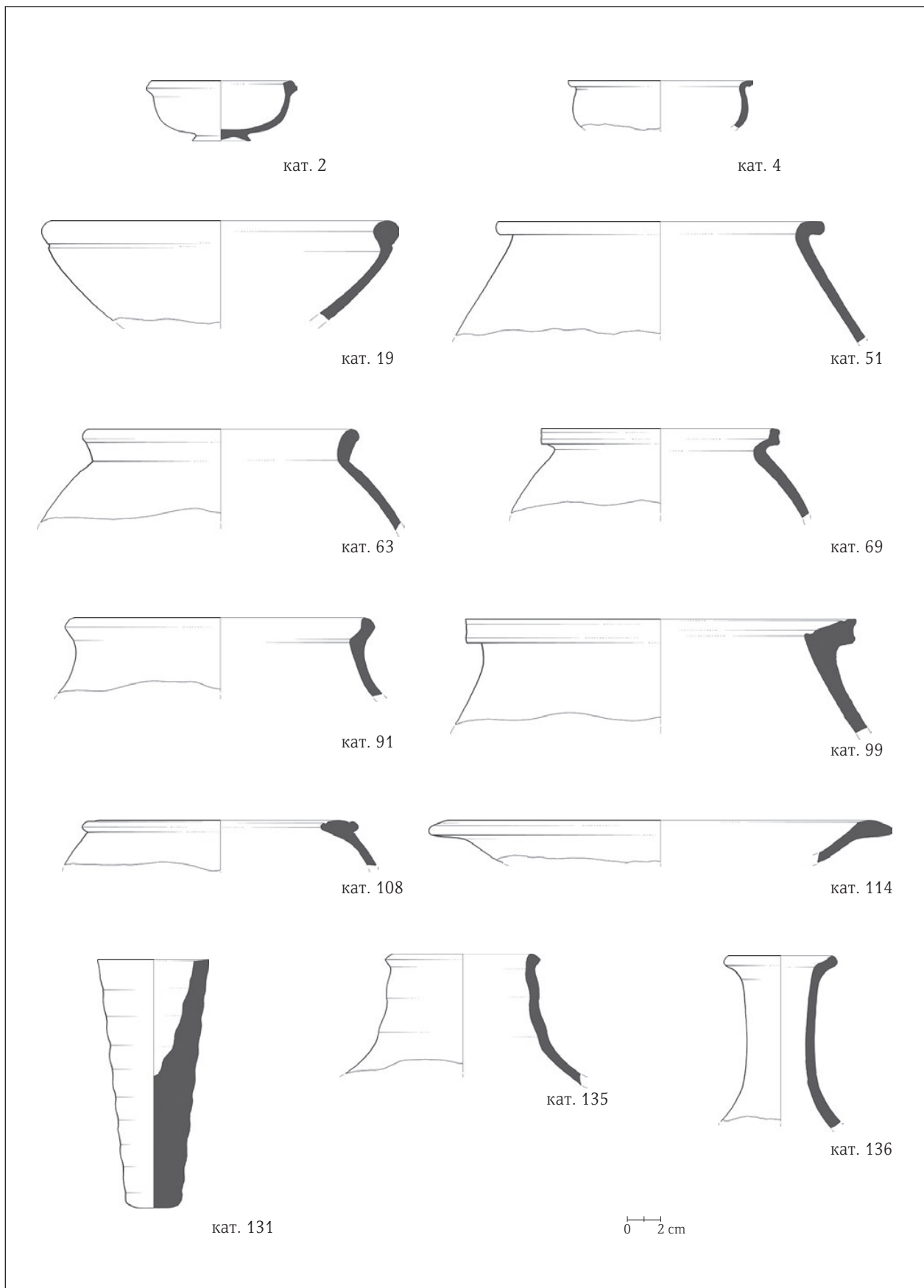
осам посуда регистровано је глачање површина. Зделе из Укопа 1 припадају стандардном репертоару римских провинцијских посуда, које се најчешће срећу у керамичком материјалу с краја I и из првих деценија II века, понеки до краја II века (зделе типа 3 и 4), а ретко се опредељују генерално од средине II до III века. Заступљене су на бројним горњомезијским налазиштима, нарочито у Сингидунуму, Виминацијуму и дуж римског лимеса.

Лонци из Укопа 1, са 20 примерака, односно 31,75% од свих лонаца са простора Трга Ослобођења (63 типолошки обрађена примерка), представљају значајну групу римскопровинцијских посуда. Углавном су у питању примерци са косо разгнутим ободом и високо постављеним реципијентом. Претежно су израђени од црвено или сиво печене глине. Код три примерка површина је глачана, а у два случаја се јавља мотив утискивања ноктима. На основу паралела, датују се између краја I и начелно у II век, са могућношћу трајања појединих облика и у III веку.

Два тањира из Укопа 1 чине 11,76% укупног броја свих тањира са Трга Ослобођења. Печени су у нијансама црвене и смеђе боје, један примерак (кат. 114) глеђосан је тамнобраон бојом и представља за сада најстарији налаз глеђосане посуде ранодарског периода на овом налазишту.

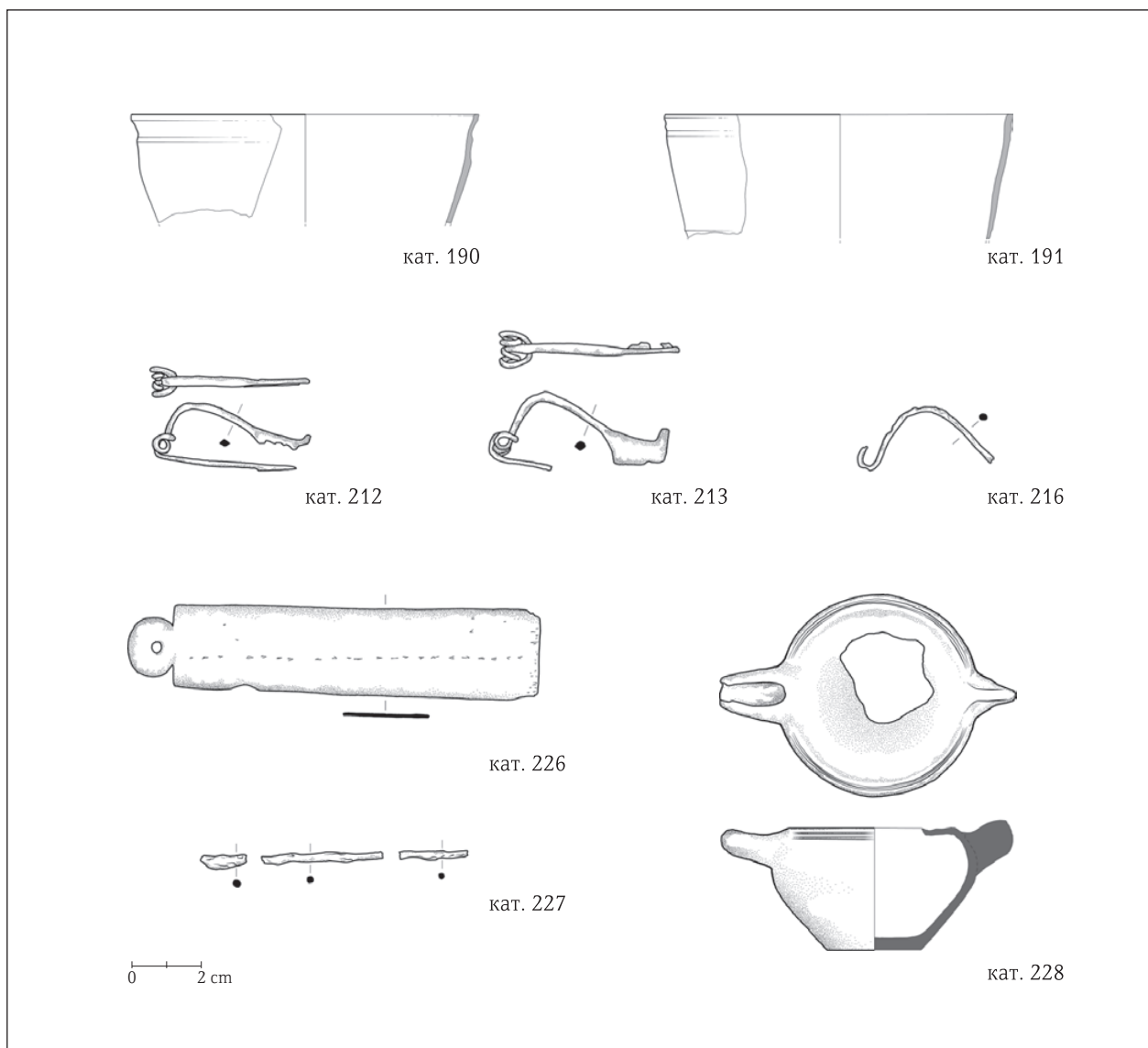

Сл. 21 – Укоп 1, основа (цртао З. Петковић, обрада А. Стаменковић, М. Томић)

Сл. 22 – Керамичке посуде из Укопа 1 (цртале М. Јовић, М. Томић)

Сл. 23 – Покретни налази из Укопа 1 (цртала М. Милосављевић)

Амфора из Укопа 1, од које је очувано дно, припада неком од западномедитеранских типова, произвођених у Шпанији у доба принципата. Коришћене су вероватно као амбалажа за транспорт гарума и сосева,⁵⁷ и често се срећу у слојевима с краја I и из прве половине II века дуж дунавског лимеса.

Шест крчага из Укопа 1 представља 85,71% од укупног броја крчага са Трга Ослобођења. Израђени су од глине различитог квалитета и боје печења. У два случаја су спољне површине бојене белом или тамноцрвеном бојом. На основу паралела из већих горњомезијских центара на Дунаву, датују се у крај I и почетак II, односно генерално у II век.

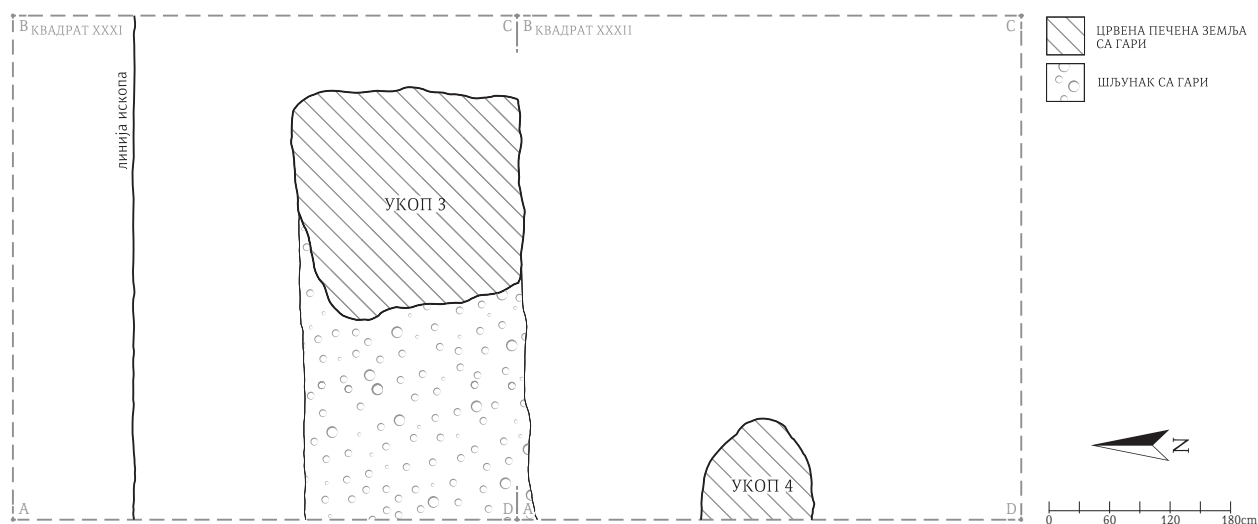
Шест поклопаца од укупно 31 са Трга Ослобођења чини 19,35% свих посуда ове врсте на налазишту. На

основу паралела из подунавског дела Горње Мезије, датују се претежно у крај I и нарочито II век, мада поједине форме трају и до III, и чак IV века.

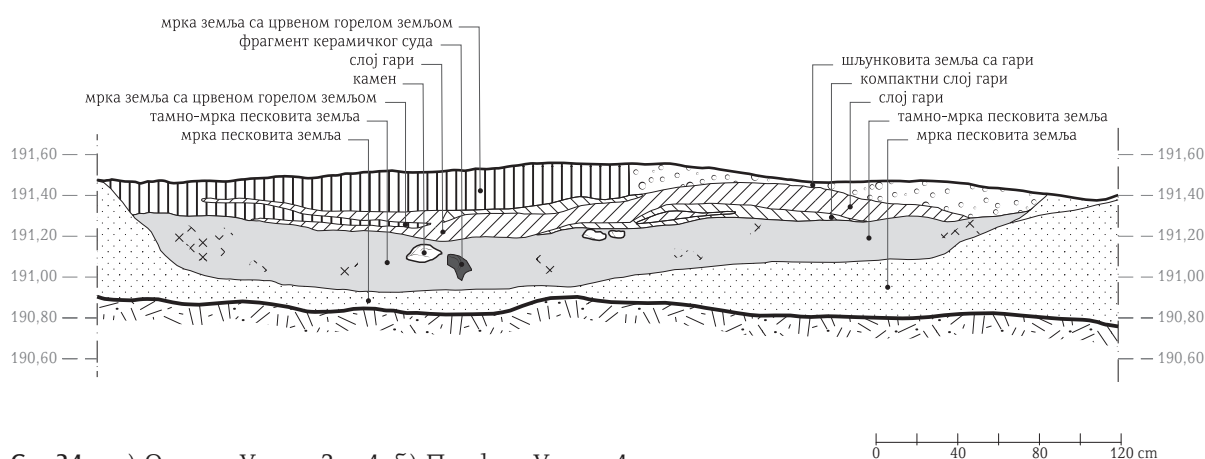
Једини примерак пехара нађен је у Укопу 1, израђен од наранџастоцрвене печене глине, исто тако бојен, са украсом начињеним утискивањем прста.

Из Укопа 1 потиче 11 предмета (сл. 23): два фрагмента стаклених судова кат. 190 и 191, четири ранонарцарске фибуле кат. 212, 213, 216 и 219, део прибора за писање – стилус? кат. 227 и коштани лењир-спатула кат. 226, као и керамичка лампа кат. 228 и фрагменти бронзаног предмета непознате намене кат. 242.

⁵⁷ Вјелажас 1996, 29.

а

б

Сл. 24 – а) Основа Укопа 3 и 4; б) Профил Укопа 4 (цртао З. Петковић, обрада А. Стаменковић, М. Томић)

Од хронолошки осетљивог материјала издвајају се бронзане фибуле, од којих су две у тренутку открића биле слеplене. Припадају типу једноставних једноделних фибула са главом у облику намотаја, чија се традиција производње прати од познолатенског периода. У литератури су познате као војничке или легионарске фибуле, мада је припадност искључиво војним лицима доведена у питање налазима примерака у цивилним насељима и женским гробовима. На простору Горње Мезије карактеристичне су за слојеве и целине из друге половине I и II века, мада се срећу и до средине III века.⁵⁸ Из Наиса потиче сличан примерак из Јагодин Мале, који се доведи у везу остацима мање некрополе спаљених покојника на том месту.⁵⁹

Керамичка лампа кат. 228 (сл. 23) припада типу једноставних кружних лампи, које су у Британији налажене са раноцарским лампама из I–II века,⁶⁰ док су на простору Горње Мезије и Дакије углавном присутне у

слојевима II–III века, а нарочито средине III века.⁶¹ Коштана спатула-лењир представљала је део обавезног прибора за писање на воштаним таблицама. Налаз из

58 Voјović 1983, 48–53; Petković 2010, 33, tip 1, var. A and B.

59 На простору Јагодин Мале се развијала велика касноантичка некропола IV–VI / првих деценија VII века. Спорадично су забележени и гробови спаљених покојника, I–III век. Зотовић, Петровић 1968, 11; Зотовић 1975, 46, нап. 3.

60 Eskardt 2002, 206.

61 Крунић 2011, 218.

62 Voјvoda, Mrđić 2015, kat. 282, 832.

63 Керамички материјал из Укопа 2 у тренутку обраде налаза није пронађен.

64 Stern 2001, 137.

65 Barkóczy 1988, 65–66, Typ 25b; Ružić 1994, 47, tip VII/10b.

66 Крунић 1997, 220, кат. 349–351.

Наиса је према својим карактеристикама сличан налазу из Виминацијума датованог у прву половину II века.⁶²

Укоп 2

Укоп 2 чини северозападни крај Укопа 1. Неправилно је кружног облика, пречника између 1,00 и 1,10 m, дубине 0,35 m. Испуну је чинила већа количина гари измешана са земљом са шљунком, а регистрована је и мања количина фрагмената керамике.⁶³

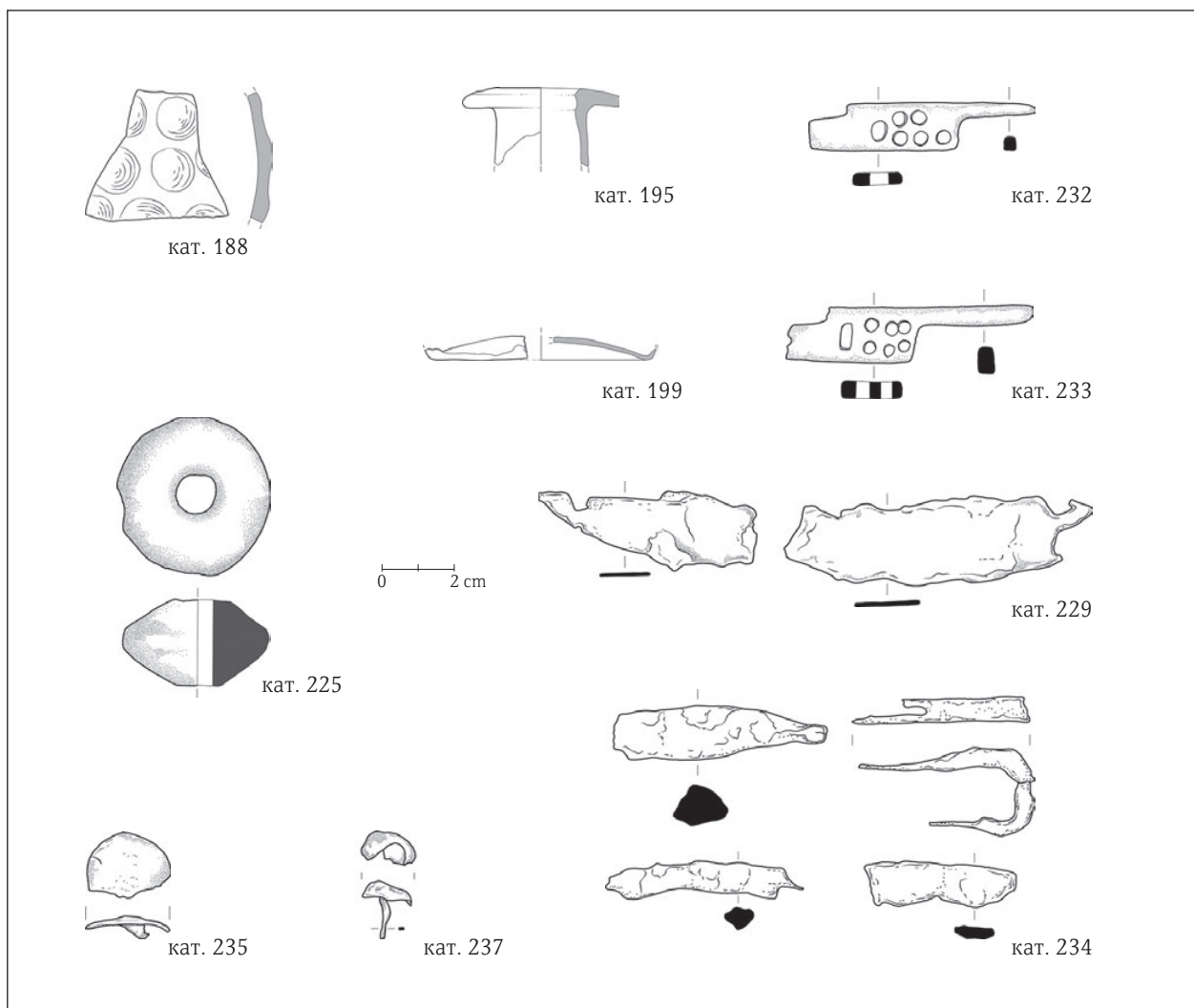
Укоп 3

Укоп 3 је у основи готово квадратног облика, док се у дубину калотасто сужава (сл. 24а). Заузима приближно површину 2,30 x 2,30 m, дубине око 1,0 m. Испуну је чинила црвена запечена земља са гаром, као и мањи број покретних налаза (сл. 25). Керамичке посуде у Укопу 3 нису забележене. Међу налазима издвајају се бронзани новац из I века кат. 258, две бронзане браве

кат. 232 и 233, бронзане нитне-клинови кат. 235 и 237, гвоздени нож кат. 229, фрагмент гвозденог предмета – шарке кат. 234, део стакленог предмета кат. 211, керамички пршљенак кат. 225, делови стаклених судова кат. 188, 195 и 199. Међу стакленим посудама издваја се трбух зделе украшен кружним брушеним орнаментом кат. 188, чији је врхунац производње на прелазу из II у III век,⁶⁴ док се на тлу Горње Мезије и Паноније среће у целинама III или краја III–IV века.⁶⁵ Бронзане браве са перфорацијама се срећу на бројним налазиштима, а паралеле налазимо у материјалу III века из Сингидунума.⁶⁶

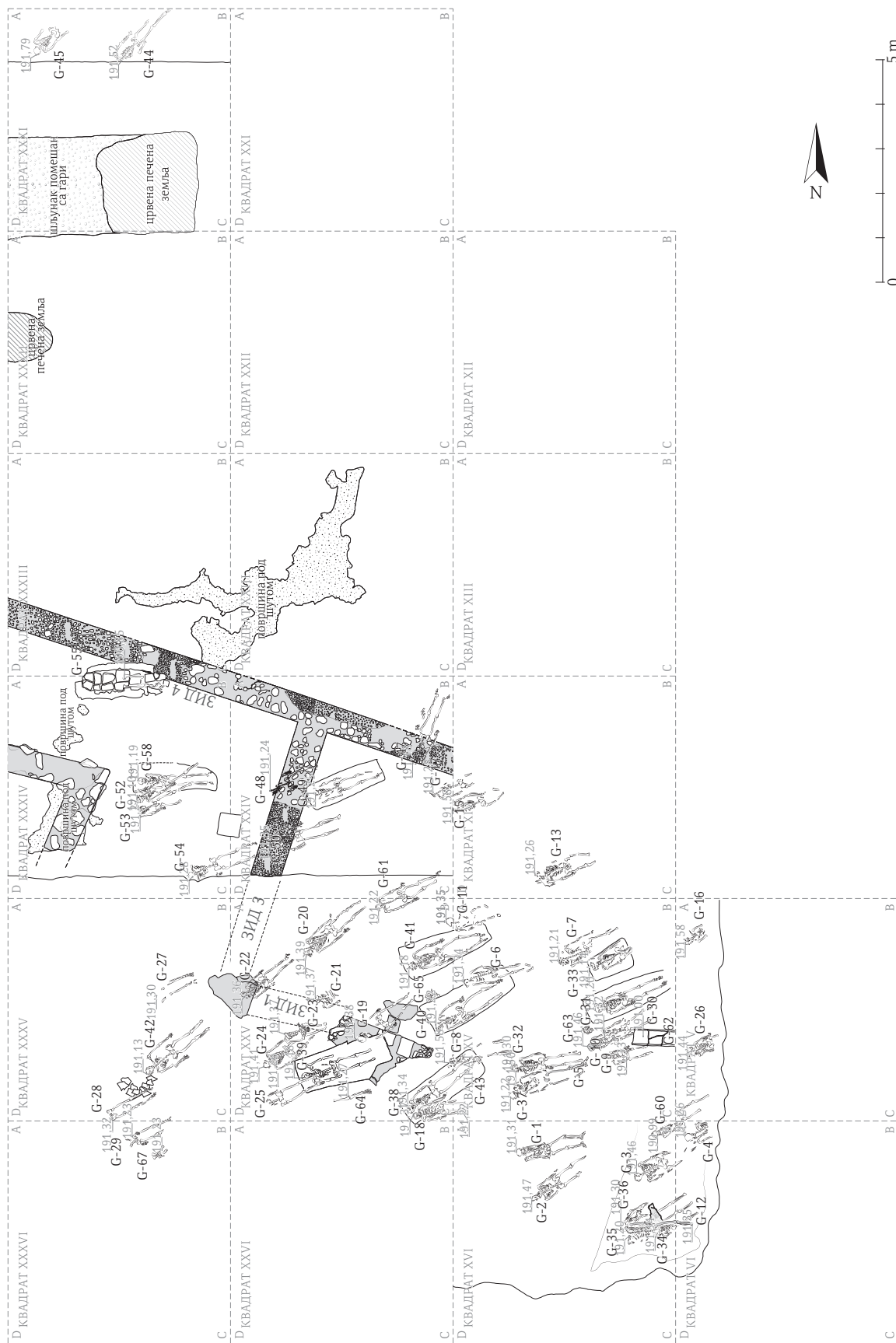
Укоп 4

Од Укопа 4 испитан је само један део, док је други залазио у профил (сл. 24а, 24б). Испуну је чинила мрка земља помешана са црвеном запеченом земљом, као и већом количином гари.

Сл. 25 – Покретни налази из Укопа 3 (цртала М. Милосављевић)

План 1 – Ситуациони план налазишта са некрополом (цртао З. Петковић, обрада А. Стаменковић, М. Томић)

II. 5. КАСНОАНТИЧКА НЕКРОПОЛА – КАТАЛОГ И КОМЕНТАР ГРОВОВА

Током истраживања Трга краља Милана (Трга Ослобођења) 1990–1991. испитано је укупно 67 гробних целина (план 1), међутим, тај број на налазишту је свакако већи, с обзиром на то да су приликом машинских ископа одређени делови некрополе претходно били уништени.

У питању је некрополе скелетно сахрањених покојника, у неправилним редовима и низовима. На основу овога бисмо могли да закључимо да овај део некрополе у појединим периодима свог трајања није био адекватно одржаван. Могуће да су с временом нестала гробна обележја, што је узроковало оштећења старијих сахрана приликом нових укопа. На основу резултата ових истраживања, тешко је дати поуздане закључке о двојним или истовременим сахранама више индивидуа, а недостају и антрополошки подаци.

Грбови су у највећем броју случајева оријентисани запад–исток, са девијацијама најчешће западним деловима према југу, за око 30°–150°, 200°–250° и 330°–400°. Могуће је да су ова одступања била условљена организацијом некрополе, можда у зависности од пута, приступних стаза некрополи или грађевина које су се налазиле на њој. Од релативно уједначене оријентације одступа гроб 47 слободно укопаног покојника, који је положен у правцу југ–север са девијацијом 200° јужног дела према западу. Нема елемената који би указивали да је реч о сахрани различите хронологије у односу на остале грбове.

Приликом истраживања 1990–1991. године, на овој некрополи су забележене само скромније гробне форме, које можемо сврстати у четири групе, према врсти сахране или конструкцији која је заступљена:

1. Сахране у плитким гробним јамама. Највећи број сахрана је обављен у јамама без конструкције. У осам случајева регистровано је сахрањивање у правоугаоним јамама, дужина 1,80–2,00 m и ширина 0,65–0,80 m, најчешће испуњених тамномрком земљом и укопаних најчешће у слој мрке црвено запечене земље, до нивоа I (грбови 31, 33, 38, 39, 40, 41, 49 и 58). У питању је груписање сахрана око Објекта I, било укопавањем на трасу негатива зидова или у слој шута грађевине.

2. Сахране у дрвеним сандуцима, у плитким јамама. Забележена су два гроба са сахранама овог типа, у једном случају (гроб 53) остао је очуван део дрвене даске од сандука, димензија 0,50 x 0,30 m, док је у другом случају сахрана у сандуку регистрована налазима гвоздених клинова са остацима дрвених отисака на корозији метала (гроб 57).

3. Сахране у гробовима са конструкцијом, која се састојала од опека или тегула (грбови 42, 51?, 57?, 58 и 62).

4. У једном случају забележен је плитак гроб, зидан од опека везаних блатом и пополочан опекама (гроб 55).

Само у шест грбова забележен је инвентар:

– у гробу 7 је нађен керамички жетон кат. 244, начињен од посуде из римског царског периода;

– у гробу 15 код леве руке покојника нађен је нечитак бронзани новац кат. 263, за који постоји могућност да је нанет приликом рада механизације или услова рада на терену;

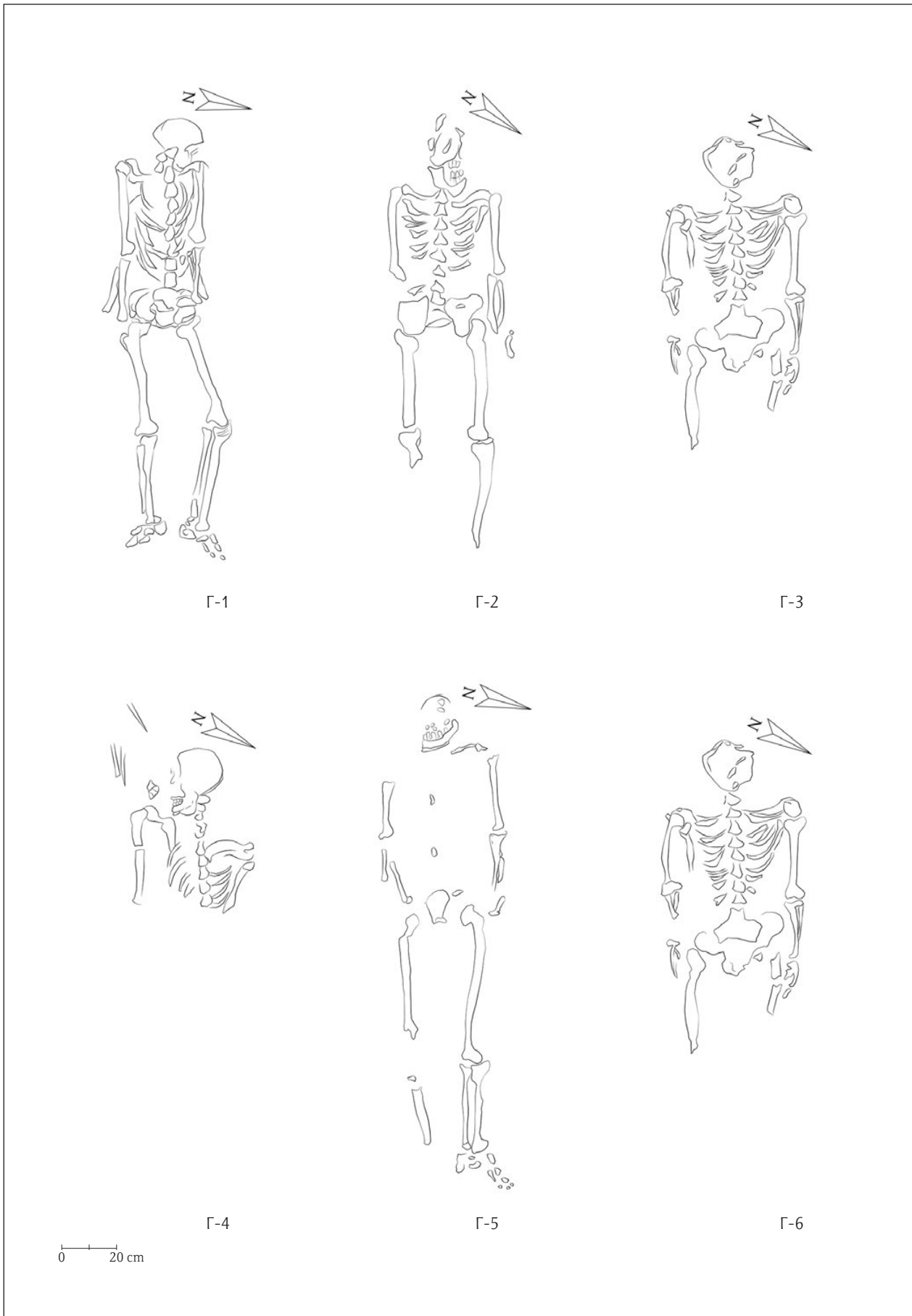
– у гробу 29 је регистровано више фрагмената керамичких посуда, које су вероватно доспеле приликом укопавања гробне раке у хоризонт античког периода;

– у гробу 41 испод карлице покојника забележен је новац Валенса 364–375 (кат. 249). Новчић је могао да припада покојнику, али и да доспе у гроб приликом укопавања раке;

– у гробу 44 у пределу карлице покојника нађен је новац Јустина II (565–578);

– у гробу 60 у пределу карлице покојника забележена је турска акча из XV века, ковање Мехмеда II из 1444–1481. године (кат. 255). Налаз овог новца отвара низ питања око хронологије гроба. На овом подручју у току турске доминације развијало се цивилно насеље са џамијом, како је то забележио Евлија Челеби.⁶⁷ Уколико није у питању сахрана из позног средњег века, остављамо могућност да је новчић доспео у раку приликом накнадног укопавања током турског или каснијег периода. У прилог аргументу против датовања гроба у турско доба говори оријентација гроба, која не одговара оријентацији према Меки.

⁶⁷ Čelebi 1967, 63.

Каталог гробова

Г-1

Слободан укоп, димензије гроба непознате.

Укоп за гроб је у слоју тамномрке земље помешане са груменовима црвено запечене земље, мањом количином гари, грумењем кречног малтера и мање количине керамичког материјала.

Оријентисан је запад–исток са девијацијом од 20⁰ западним делом према југу.

Покојник је положен на леђа, у опруженом ставу. Лобања је фрагментована. Глава лежи на левом образу, окренута лицем према северу. Руке су опружене поред тела, као и десна нога, док је лева нога благо повијена у колену према споља.

Кости покојника су лоше очуване. Скелет је дужине 1,50 m.

Гробни инвентар није регистрован.

Г-2

Слободан укоп, димензије гроба непознате.

Укоп за гроб је у слоју тамномрке земље помешане са груменовима црвено запечене земље, мањом количином гари, грумењем кречног малтера и мање количине керамичког материјала.⁶⁸

Оријентисан је запад–исток са девијацијом 35⁰ западног дела према југу.

Покојник је положен на леђа у опруженом ставу, са главом која почива на потиљку. Недостају кости лица. Лева рука и десна надлактица су опружене поред тела. Десна подлактица и десна потколеница нису очуване.

Кости покојника су лоше очуване. Очувана дужина скелета је 1,55 m.

Гробни инвентар није забележен.

Г-3

Слободан укоп, непознатих димензија гроба.

Укоп за гроб је у слоју тамномрке земље помешане са груменовима црвено запечене земље, мањом количином гари, грумењем кречног малтера и мање количине керамичког материјала. Кости ногу покојника додирују горњи део гроба Г-4, који је нешто дубље укопан.

Оријентисан је запад–исток са девијацијом 34⁰ западним делом ка југу.

Покојник је положен на леђа, у опруженом ставу, са рукама поред тела. Кости лобање и потколенице су поломљене приликом рада механизације. Недостаје лева потколеница.

Кости покојника су лоше очуване, додатно оштећене приликом рада механизације. Очувана дужина скелета је 1,50 m.

Гробни инвентар није забележен.

Г-4

Слободан укоп, непознатих димензија гроба.

Укоп за гроб је у слоју тамномрке земље помешане са груменовима црвено запечене земље, мањом количином гари, грумењем кречног малтера и мање количине керамичког материјала. Налази се источно од гроба Г-3, који представља млађу сахрану покојника и чије ноге додирују горњи део скелета Г-4.

Оријентисан је запад–исток са девијацијом 38⁰ западним делом ка југу.

Покојник је положен на леђа. Глава почива на десном образу, окренута лицем према југоистоку. Од скелета су делимично очуване кости лобање, трупа и десна надлактица.

Кости су лоше очуване, додатно дислоциране приликом рада механизације. Очувана дужина скелета износи 0,55 m.

Гробни инвентар није забележен.

Г-5

Слободан укоп, непознатих димензија гроба.

Оријентисан је запад–исток са девијацијом 15⁰ западним делом према југу.

Покојник је положен на леђа, у опруженом ставу. Руке су опружене поред тела, ноге су опружене, састављене у пределу скочних зглобова. Од лобање је очувана само доња вилица, недостају кости трупа и карлици.

Кости су лоше очуване. Очувана дужина скелета износи 1,60 m.

Гробни инвентар није регистрован.

Г-6

Слободан укоп, непознатих димензија гроба.

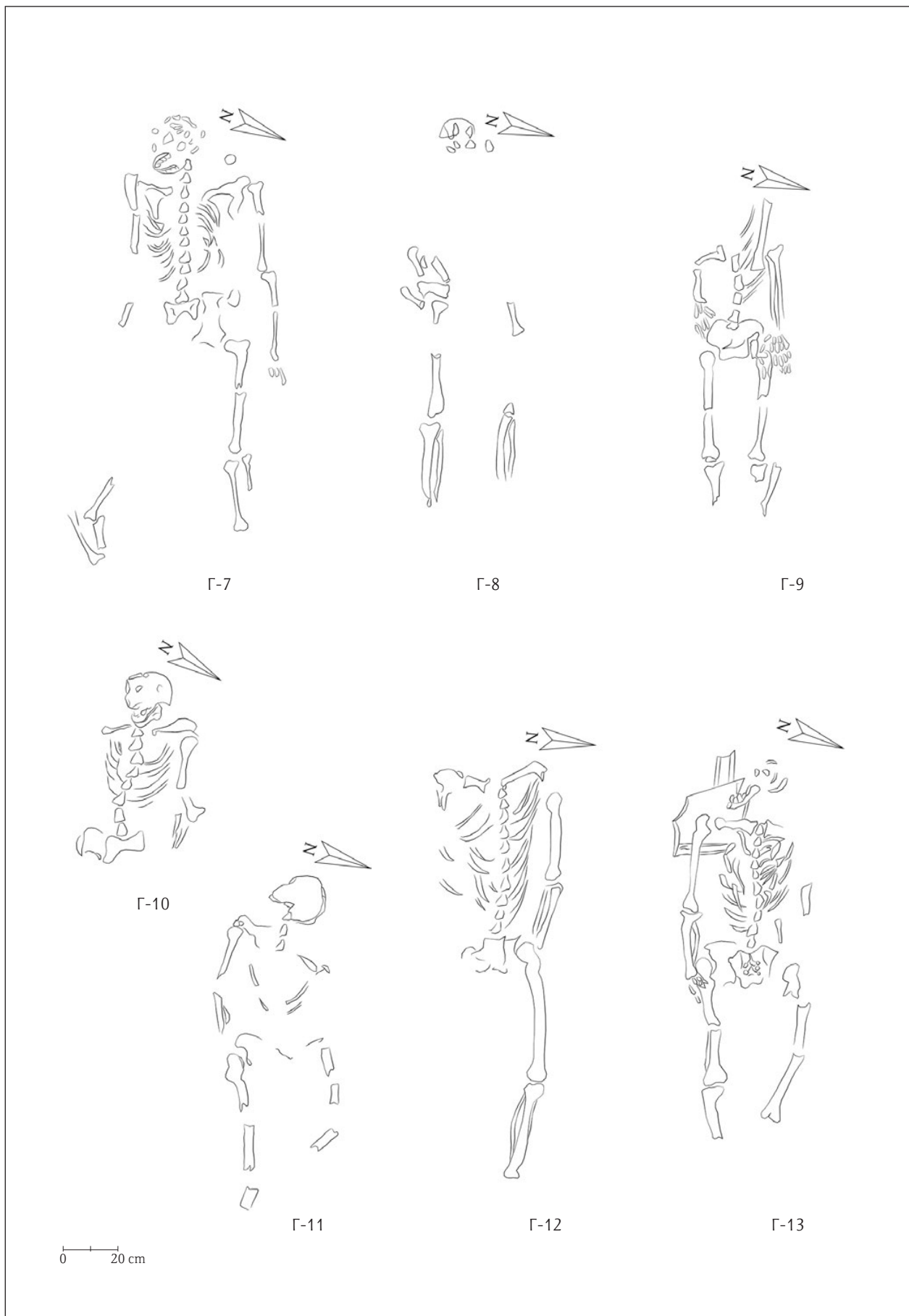
Оријентисан запад–исток са девијацијом 23⁰ западним делом према југу.

Покојник је положен на леђа, у опруженом ставу, са главом палом на десно раме. Лобања је фрагментована приликом рада механизације. Десна рука је опружена поред тела, док лева, благо савијена у лакту, почива шаком на карлици. Ноге су опружене, састављене у скочним зглобовима.

Кости покојника су лоше очуване, додатно оштећене приликом рада механизације. Очувана дужина скелета је 1,55 m.

Гробни инвентар није забележен.

⁶⁸ Керамички налази из ове целине нису документовани.

Г-7

Слободан укуп, непознатих димензија гроба.

Оријентисан је запад–исток са девијацијом 25⁰ западним делом ка југу.

Покојник је положен на леђа у опруженом ставу, са главом палом на десну страну. Руке су опружене поред тела. Кости десне ноге су дислоциране, налазе се 0,45 m јужно од костију леве ноге.

Кости су лоше очуване и додатно оштећене приликом рада механизације. Очувана дужина скелета је 1,50 m.

Са северне стране лобање пронађен је керамички жетон кат. 244.

Г-8

Слободан укуп, непознатих димензија гроба.

Оријентисан је запад–исток са девијацијом 23⁰ западним делом ка југу.

Покојник је положен на леђа, у опруженом ставу, са опруженим ногама. Од скелета су очуване кости лобање, десне ноге и леве потколенице.

Кости су лоше очуване и додатно оштећене радом механизације. Очувана дужина скелета износи 1,55 m.

Гробни инвентар није забележен.

Г-9

Слободан укуп, непознатих димензија гроба.

Оријентисан је запад–исток са девијацијом 21⁰ западним делом према југу.

Покојник је положен је на леђа, у опруженом ставу. Лобања није очувана. Лева рука је опружена поред тела, десна благо савијена у лакту, са шаком на карлици. Ноге су опружене.

Кости су лоше очуване. Очувана дужина скелета је 1,20 m.

Гробни инвентар није забележен.

Г-10

Слободан укуп, непознатих димензија гроба.

Оријентисан је запад–исток са девијацијом 30⁰ западним делом ка југу.

Покојник је положен на леђа, у опруженом ставу, са главом положеном на потиљачни део. Лева рука је опружена поред тела. Кости десне руке, десне половине карлице и ногу нису очувани.

Кости су лоше очуване. Очувана дужина скелета је 0,75 m.

Гробни инвентар није забележен.

Са северне стране лобање пронађена је лобања другог покојника, у фрагментима (гроб 63).

Г-11

Слободан укуп, непознатих димензија гроба.

Гроб је оријентисан запад–исток са девијацијом 18⁰ западним делом према југу.

Покојник је положен на леђа, у опруженом ставу, са левом ногом савијеном у колену и повијеном према споља.

Кости су веома лоше очуване, додатно оштећене приликом рада механизације, назиру се у траговима. Очувана дужина скелета износи 0,95 m.

Гробни инвентар није забележен.

Г-12

Слободан укуп, непознатих димензија гроба.

Оријентисан је запад–исток са девијацијом 3⁰ западним делом према југу.

Покојник је положен на леђа, у опруженом ставу. Лева рука је опружена поред тела. Лева нога је благо повијена у колену. Лобања, десна рука, десна половина карлице и десна нога уништене су приликом рада механизације.

Кости су лоше очуване и оштећене механизацијом. Очувана дужина скелета износи 1,50 m.

Гробни инвентар није забележен.

Г-13

Слободан укуп, непознатих димензија гроба. Испод покојника постављена опека.

Оријентисан је запад–исток са девијацијом 21⁰ западним делом према југу.

Покојник је положен на леђа, у опруженом ставу. Лобања је у фрагментима. Десна рука је положена поред тела. Лева рука и потколеница су уништене приликом рада механизације.

Кости покојника су оштећене услед рада механизације. Очувана дужина скелета износи 1,35 m.

Гробни инвентар није забележен.

Покојник је целом својом дужином налегао на леву половину скелета гроба 14.

Г-14

Слободан укуп, непознатих димензија гроба.

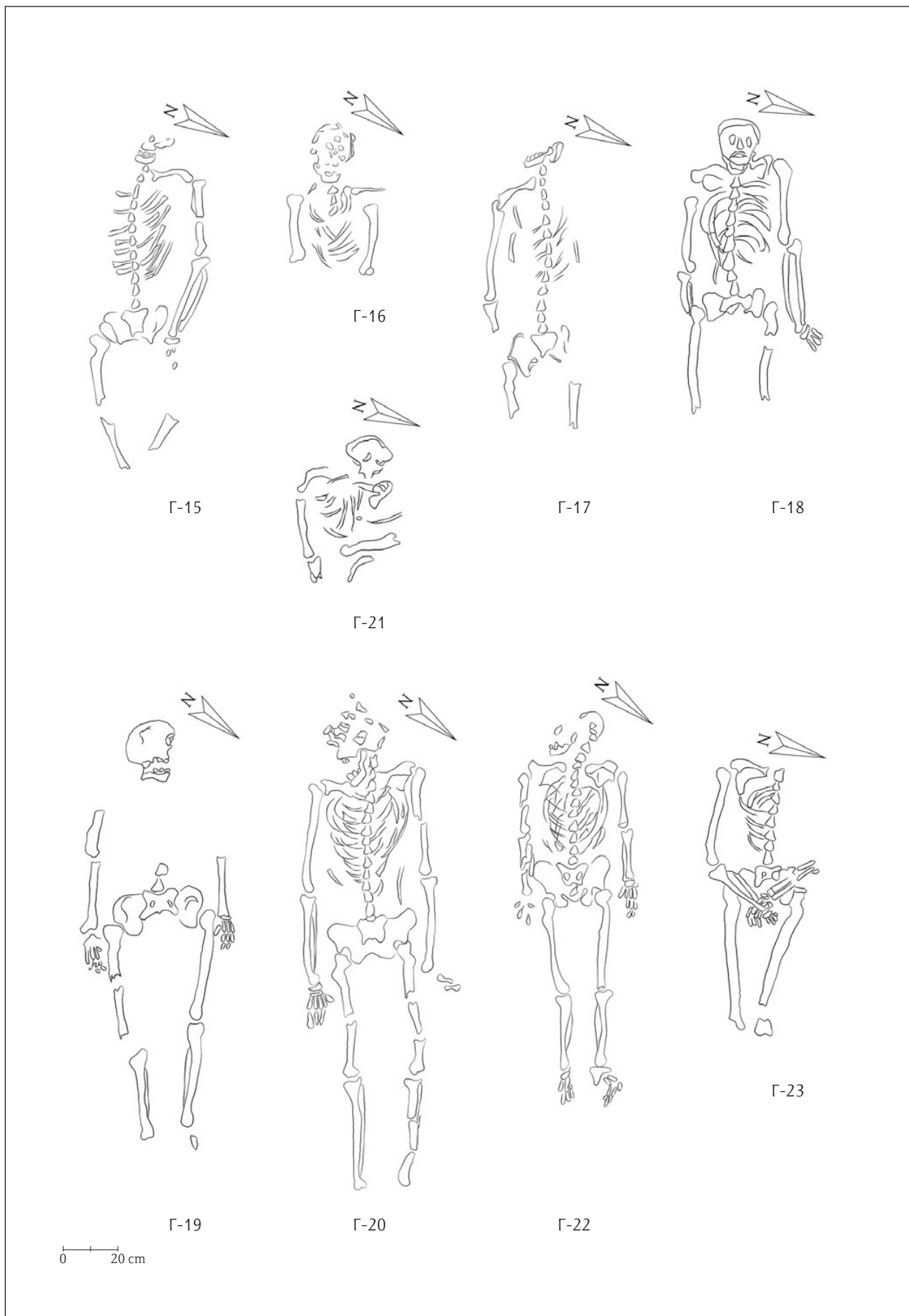
Оријентисан је запад–исток са девијацијом 38⁰ западним делом према југу.

Покојник је положен на леђа у опруженом ставу, глава почива на левом образу, окренута лицем према северу. Десна рука је опружена поред тела. Лева рука и лева нога нису очуване.

Кости покојника оштећене приликом укопа гроба 13. Очувана дужина скелета је 1,50 m.

Гробни инвентар није забележен.

Г-15

Слободан укоп, непознатих димензија гроба.

Оријентисан је запад–исток са девијацијом 26⁰ западним делом према југу.

Покојник је положен на леђа, у опруженом ставу. Лева рука је поред тела, ноге опружене.

Кости су лоше очуване, додатно оштећене приликом рада механизације. Од скелета су очуване кости кичменог стуба, више ребара, делови леве руке и натколенице у фрагментима.

Гробни инвентар: Поред леве шаке покојника пронађен је нечитак бронзани новац кат. 263. Могуће да је новчић нанет приликом радом механизације.

Г-16

Слободан укоп, непознатих димензија гроба.

Оријентисан је запад–исток са девијацијом 30⁰ западним делом према југу.

Покојник је положен на леђа, у опруженом ставу.

Археолошким истраживањима је откривен само горњи део тела. Кости су лоше очуване, додатно оштећене приликом рада механизације.

Од скелета су очуване фрагментоване кости лобање, делови надлактице и грудног коша. Откривена дужина скелета износи 0,40 m.

Гробни инвентар није забележен.

Г-17

Слободан укоп, непознатих димензија гроба.

Оријентисан је запад–исток са девијацијом 28⁰ западним делом према југу.

Покојник је положен на леђа, у опруженом ставу. Десна рука је опружена поред тела.

Кости су лоше очуване. Од лобање која је у фрагментима, остале су очуване кости доње вилице.

Од покојника су забележене кости десне руке, кичменог стуба, мањи број ребара, фрагменти карлице и делови бутних костију. Очувана дужина скелета износи 0,90 m.

Гробни инвентар није забележен.

Г-18

Слободан укоп, непознатих димензија гроба.

Оријентисан је запад–исток са девијацијом 23⁰ западним делом према југу.

Покојник је положен на леђа, у опруженом ставу. Лобања почива на потиљачном делу, окренута лицем према истоку. Руке су опружене поред тела.

Кости су лоше очуване. Од доњих екстремитета забележене су фрагментоване бутне кости. Очувана дужина скелета износи 1,05 m.

Гробни инвентар није забележен.

Г-19

Слободан укоп, непознатих димензија гроба.

Оријентисан је северозапад–југоисток, без девијације.

Покојник је положен на леђа, у опруженом ставу, са рукама опруженим поред тела.

Кости су лоше очуване. Лобања је фрагментована. Очувана дужина скелета је 1,60 m.

Гробни инвентар није забележен.

Г-20

Слободан укоп, непознатих димензија гроба.

Оријентисан је запад–исток са девијацијом 40⁰ западним делом ка југу.

Покојник је положен на леђа, у опруженом ставу. Глава почива на десном образу, окренута лицем према југоистоку. Руке су опружене поред тела.

Кости су лоше очуване, додатно оштећене приликом рада механизације. Очувана дужина скелета је 1,60 m.

Гробни инвентар није забележен.

Г-21

Слободан укоп, непознатих димензија гроба.

Оријентисан је приближно запад–исток.

Реч је о сахрани младе индивидуе, од које су очуване кости лобање и горњи део посткранијалног скелета.

Кости су веома лоше очуване и дислоциране. Површина захваћена костима износи 0,55 x 0,30 m.

Гробни инвентар није забележен.

Г-22

Слободан укоп, непознатих димензија гроба.

Оријентисан је југозапад–североисток, без девијације.

Реч је се о сахрани младе индивидуе. Покојник је положен на леђа, у опруженом ставу. Лобања је дислоцирана. Руке су опружене поред тела, ноге опружене и састављене у пределу скочних зглобова.

Очуваност скелета је лоша. Дужина скелета износи 1,25 m.

Гробни инвентар није забележен.

Г-23

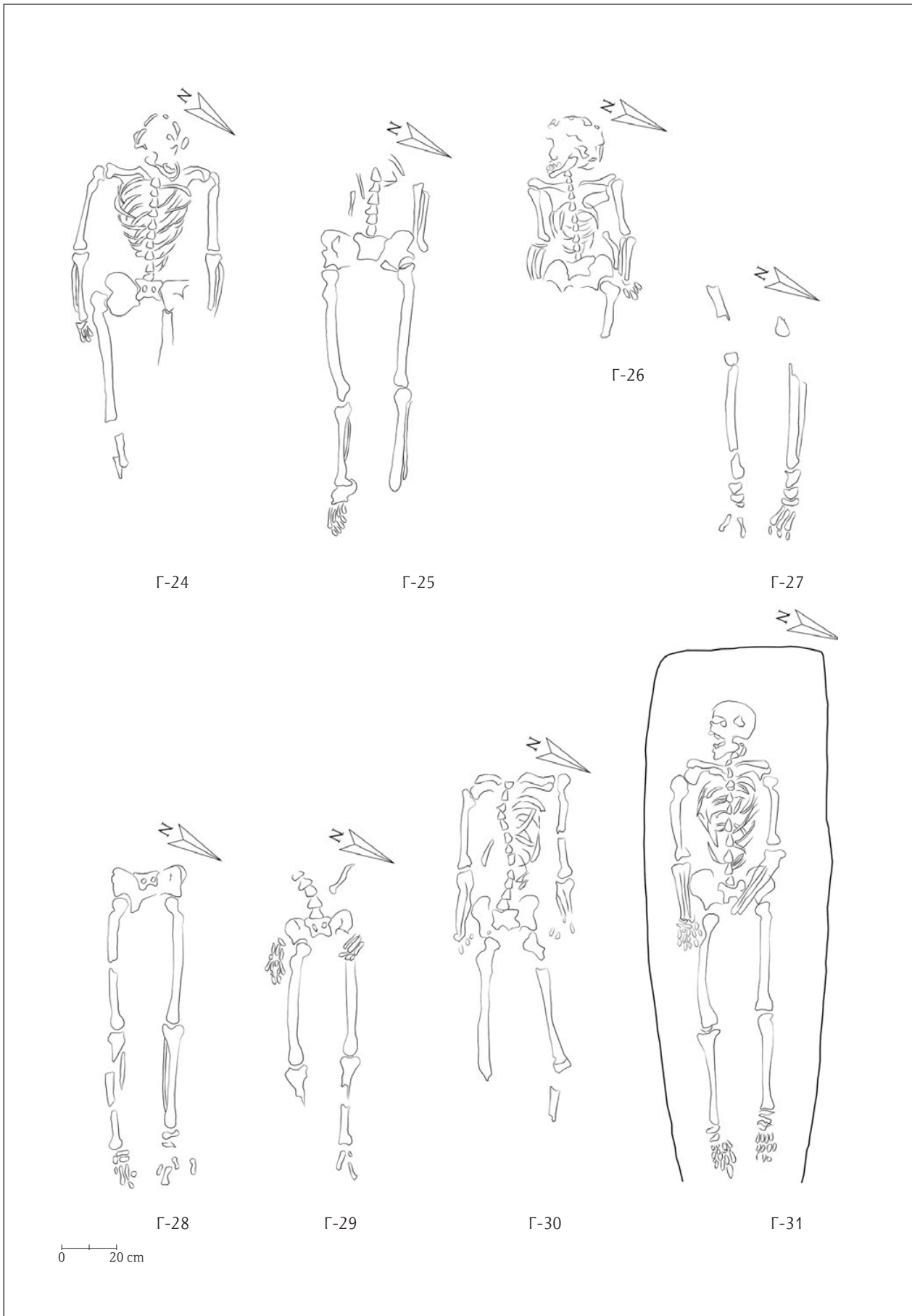
Слободан укоп, непознатих димензија гроба.

Оријентисан је запад–исток са девијацијом 15⁰ западним делом према југу.

Покојник положен на леђа, са рукама прекрштеним на стомаку, лева преко десне.

Кости су лоше очуване. Гроб је својим укопом пресекао североисточни део скелета гроба 24. Очувана дужина скелета је 1,05 m.

Гробни инвентар није забележен.

Г-24

Слободан укуп, непознатих димензија гроба.

Оријентисан је запад–исток са девијацијом 38⁰ западним делом према југу.

Покојник је положен на леђа, у опруженом ставу. Лобања је фрагментована. Руке су опружене поред тела, недостају потколенице.

Кости су лоше очуване. Очувана дужина скелета је 1,10 m.

Гробни инвентар није забележен.

Доњи део скелета гроба 24 пресечен је укопом млађе сахране гроба 23.

Г-25

Слободан укуп, непознатих димензија гроба.

Оријентисан је запад–исток са девијацијом 32⁰ западним делом према југу.

У питању је нетипичан облик сахране, једини ове врсте забележен на некрополи. Покојник је положен на стомак, у опруженом ставу. Подлактице су опружене поред тела.

Кости су лоше очуване. Лобања, горњи део трупа и надлактице су дислоциране приликом рада механизације. Очувана дужина скелета је 1,10 m. Са јужне стране гроба се налазе кости покојника 66.

Гробни инвентар није забележен.

Г-26

Слободан укуп, непознатих димензија гроба.

Оријентисан је запад–исток са девијацијом 27⁰ западним делом према југу.

Гроб детета или особе млађег узраста. Покојник је положен на леђа, у опруженом ставу. Глава почива на десном образу, окренута лицем према југоистоку. Руке су опружене поред тела. Десна нога и лева потколеница су дислоциране приликом рада механизације.

Кости су лоше очуване. Недостају кости десне шаке и ногу. Дужина скелета је 0,75 m.

Гробни инвентар није забележен.

Г-27

Слободан укуп, непознатих димензија гроба.

Оријентисан је запад–исток са девијацијом 25⁰ западним делом према југу.

Покојник је положен на леђа, у опруженом ставу. Истраживањима су регистровани само делови доњих екстремитета.

Кости су веома лоше очуване, додатно оштећене приликом рада механизације. Очувана дужина скелета је 0,50 m.

Гробни инвентар није забележен.

Г-28

Слободан укуп, непознатих димензија гроба.

Оријентисан је запад–исток са девијацијом 38⁰ западним делом према југу.

Покојник је положен на леђа, у опруженом ставу, ноге опружене. Од скелета су очуване само кости карлице и ногу.

Кости су лоше очуване и дислоциране приликом рада механизације. Очувана дужина скелета је 1,05 m.

Гробни инвентар није забележен.

Г-29

Слободан укуп, непознатих димензија гроба.

Оријентисан је запад–исток са девијацијом 23⁰ западним делом према југу.

Покојник је положен на леђа, у опруженом ставу, са опруженим ногама.

Кости су лоше очуване. Од скелета су очуване кости карлице, шаке, леве ноге и десне натколенице. Очувана дужина скелета износи 1,05 m.

Приликом подизања скелета пронађено је више фрагмената керамичких посуда: зделе кат. 24, 25, 42; лонци кат. 88, 89, 90, 113; поклопац кат. 143 и два фрагмента посуда са орнаментисаним спољним површинама, кат. 181 и 182. Керамички материјал претежно припада периоду II–III века.

Могуће да је приликом укопа за гроб поремећен антички слој.

Г-30

Слободан укуп, непознатих димензија гроба.

Оријентисан је запад–исток са девијацијом 22⁰ западним делом према југу.

Покојник је положен на леђа, у опруженом ставу. Руке су опружене поред тела.

Кости су лоше очуване. Лобања и потколенице нису очуване, као ни део костију грудног коша. Очувана дужина скелета је 1,10 m.

Гробни инвентар није забележен.

Г-31

Слободан укуп

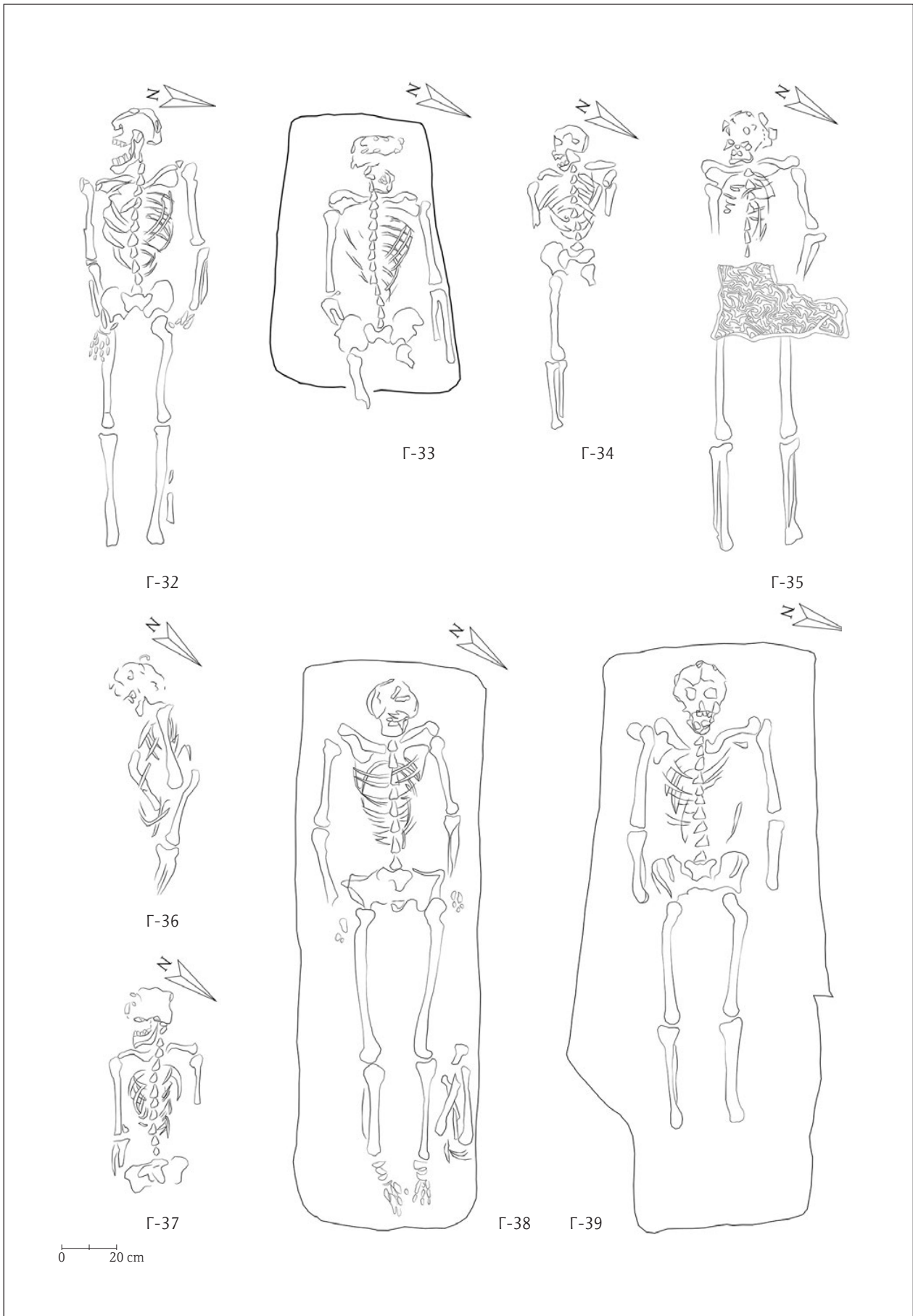
Димензије гробне јаме: 2,00 x 0,65 m

Оријентисан је запад–исток са девијацијом 25⁰ западним делом према југу.

Покојник је положен на леђа, у опруженом ставу. Глава почива на десном образу, окренута лицем према југоистоку. Десна рука је опружена поред тела, лева савијена у лакту са подлактицом на боку.

Кости су добро очуване. Дужина скелета је 1,50 m.

Гробни инвентар није забележен.

Г-32

Слободан укоп, непознатих димензија гроба.

Оријентисан је запад–исток са девијацијом 14⁰ западним делом према југу.

Покојник је положен на леђа, у опруженом ставу. Глава почива на десном образу, окренута лицем према југоистоку. Руке су опружене поред тела.

Недостају кости стопала. Очувана дужина скелета је 1,55 m.

Гробни инвентар није забележен.

Г-33

Слободан укоп. Истражена дужина гробне јаме је 1,00 m, ширина око 0,70 m.

Оријентисан је запад–исток са девијацијом 25⁰ западним делом према југу.

Покојник је положен на леђа, у опруженом ставу. Глава почива на левом образу, окренута лицем ка северу. Лева рука је опружена поред тела, док је десна благо савијена у лакту и почива на стомаку.

Кости су лоше очуване, недостају кости шака, делови грудног коша и кости потколеница. Очувана дужина скелета је 1,00 m.

Гробни инвентар није забележен.

Г-34

Слободан укоп, непознатих димензија гроба.

Оријентисан је запад–исток са девијацијом 34⁰ западним делом према југу.

Покојник је положен на леђа, у опруженом ставу. Глава почива на десном образу, окренута лицем према југоистоку. Руке су опружене поред тела.

Кости су лоше очуване. Недостају кости подлактица, шака, стопала и кости леве ноге. Очувана дужина скелета је 1,00 m.

Гробни инвентар није забележен.

Г-35

Сахрана у дрвеном сандуку, од ког је очувана даска димензија 0,50 x 0,30 m.

Димензије гроба су непознате.

Оријентисан је запад–исток са девијацијом 30⁰ западним делом према југу.

Покојник је положен на леђа, у опруженом ставу. Глава почива на десном образу, окренута лицем према југоистоку. Руке су опружене поред тела. У пределу стомака покојника забележена је фрагментована дрвена даска.

Кости покојника су лоше очуване. Очувана дужина скелета је 1,55 m.

Гробни инвентар није забележен.

Г-36

Слободан укоп? Дислоциране кости покојника.

Димензије гроба су непознате.

Оријентација гроба је непозната.

Реч је о потпуно дислоцираним костима покојника, вероватно услед укопа гроба 34 и да су кости секундарно враћене у јаму гроба 34.

Кости су веома лоше очуване, на површини 0,80 x 0,30 m.

Гробни инвентар није забележен.

Г-37

Слободан укоп, непознатих димензија гроба.

Оријентисан је запад–исток са девијацијом 27⁰ западним делом према југу.

У питању је гроб особе млађег узраста. Покојник је положен на леђа, у опруженом положају. Глава почива на десном образу, окренута лицем према југоистоку. Десна рука је опружена поред тела.

Кости су лоше очуване. Недостају кости леве руке и десне ноге. Очувана дужина скелета је 0,90 m.

Гробни инвентар није забележен.

Г-38

Слободан укоп, у правоугаоној гробној јами.

Димензије гробне раке су 1,87 x 0,70 m.

Оријентисан је југозапад–североисток са девијацијом 4⁰ западним делом према југу.

Положен је на леђа, у опруженом ставу. Глава почива на потиљачном делу, окренута лицем према североистоку. Руке су опружене поред тела. Ноге су састављене у пределу скочних зглобова.

Кости су лоше очуване. Са леве стране покојника налазе се дислоциране кости, које вероватно припадају скелету гроба 43, дислоцираним укопом гроба 38.

Очувана дужина скелета је 1,57 m.

Гробни инвентар није забележен.

Г-39

Слободан укоп

Гробна јама (2,00 x 0,70 x 0,35 m) испуњена је тамном растреситом земљом. Источни део јаме је укопан у зид 1 Објекта I. Приликом пробијања зида формиране су источна чеона, део северне бочне и мањи део јужне бочне стране гробне јаме.

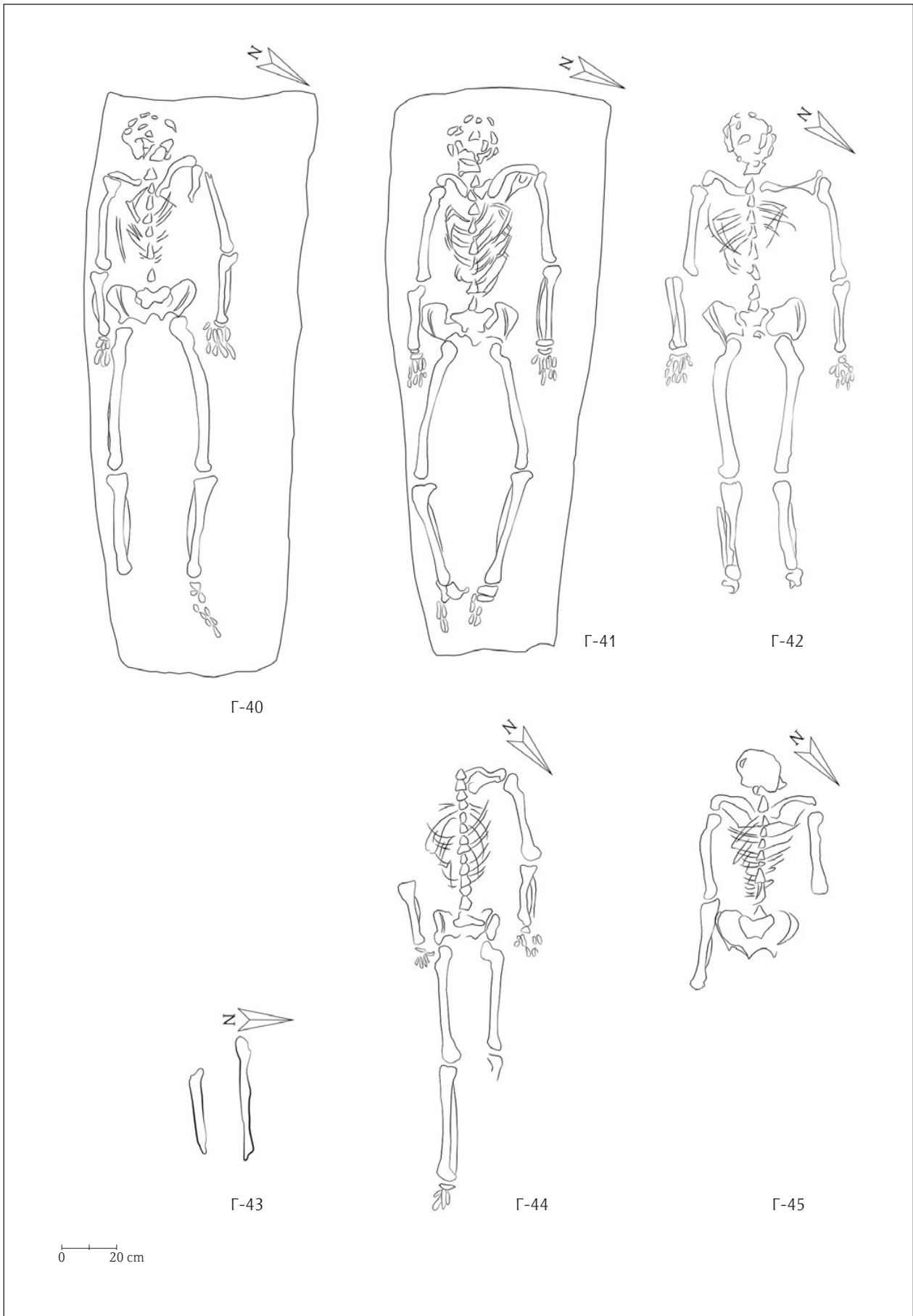
Оријентисан је запад–исток са девијацијом 14⁰ западним делом према југу.

Покојник је положен на леђа, у опруженом ставу. Глава је положена на потиљачни део, окренута лицем према истоку. Руке су опружене поред тела.

Кости су добро очуване. Дужина скелета је 1,60 m.

Гробни инвентар није забележен.

Г-40

Слободан укоп

Димензије гробне раке су 2,15 x 0,80 m. Покојник је укопан у слој црвенозапечене земље (ниво I).

Оријентисан је запад–исток са девијацијом 30⁰ западним делом према југу.

Положен је на леђа, у опруженом ставу. Лобања је фрагментована. Руке су опружене поред тела. Лева нога је благо повијена у колену.

Кости су лоше очуване. Недостају кости десног стопала. Дужина скелета је 1,70 m.

Гробни инвентар није забележен.

Г-41

Слободан укоп

Гробна јама, димензија 1,85 x 0,75 m, била је укопана у слој црвено запечене земље (ниво I).

Оријентисан је запад–исток са девијацијом 27⁰ западним делом према југу.

Покојник је положен на леђа, у опруженом ставу. Глава почива на потиљачном делу, окренута лицем према истоку. Руке су опружене поред тела. Лево раме благо је подигнуто нагоре. Ноге су размакнуте у пределу колена и примакнуте код скочних зглобова.

Кости су лоше очуване. Лобања је у фрагментима, недостаје део ребара, као и кости оба стопала. Очувана дужина скелета је 1,55 m.

Приликом подизања скелета испод карлице је пронађен бронзани новац цара Валенса 364–375, кат. 249.

Г-42

Гроб са конструкцијом од тегула и камена, непознатих димензија.

Гробну конструкцију су чиниле тегуле ширине 38 cm и дебљине 3 cm, те већи комади необрађеног камена. Конструкција је потпуно порушена, регистрована у западном делу гроба на површини 0,95 x 0,95 m.

Оријентисан је запад–исток са девијацијом 34⁰ западним делом према југу.

Покојник је положен на леђа, у опруженом ставу. Глава почива на потиљачном делу, окренута лицем према истоку. Руке су опружене поред тела.

Кости су лоше очуване. Лобања је фрагментована, недостаје део костију грудног коша и кости стопала. Очувана дужина скелета је 1,70 m.

Глава покојника гроба 42 налази се код ногу покојника 28.

Гробни инвентар није забележен.

Г-43

Слободан укоп, непознатих димензија гроба.

Оријентисан је запад–исток са девијацијом 7⁰ западним делом према југу (оријентација потколенице).

Од покојника очуване само кости потколеница. Горњи део скелета дислоциран приликом укопавања млађе сахране гроба 38.

Кости су лоше очуване и дислоциране. Дужина очуваног дела скелета је 0,40 m.

Гробни инвентар није забележен.

Кости покојника се налазе поред гроба 38. Најмлађу сахрану чини гроб 18, потом је направљен укоп за гроб 38, који је оштетио укроп најстарије сахране, гроба 43.

Г-44

Слободан укоп, непознатих димензија гроба.

Оријентисан је запад–исток са девијацијом 22⁰ западним делом према југу.

Покојник је положен на леђа, у опруженом ставу. Лобања је дислоцирана приликом рада механизације. Руке су опружене поред тела, ноге опружене.

Кости су лоше очуване и дислоциране приликом рада механизације. Недостаје лева потколеница. Очувана дужина скелета је 1,55 m.

У пределу карлице пронађен је бронзани новац Јустина II (565–578), кат. 251.

Гроб се датује у другу половину VI века.

Г-45

Слободан укоп, непознатих димензија гроба.

Оријентисан је запад–исток са девијацијом 24⁰ западним делом према југу.

Покојник је положен на леђа, у опруженом ставу. Лобања је фрагментована. Десна рука је опружена поред тела.

Кости су веома лоше очуване. Недостају лева подлактица и кости ногу. Очувана дужина скелета је 0,65 m.

Гробни инвентар није забележен.

Г-46

Слободан укоп.

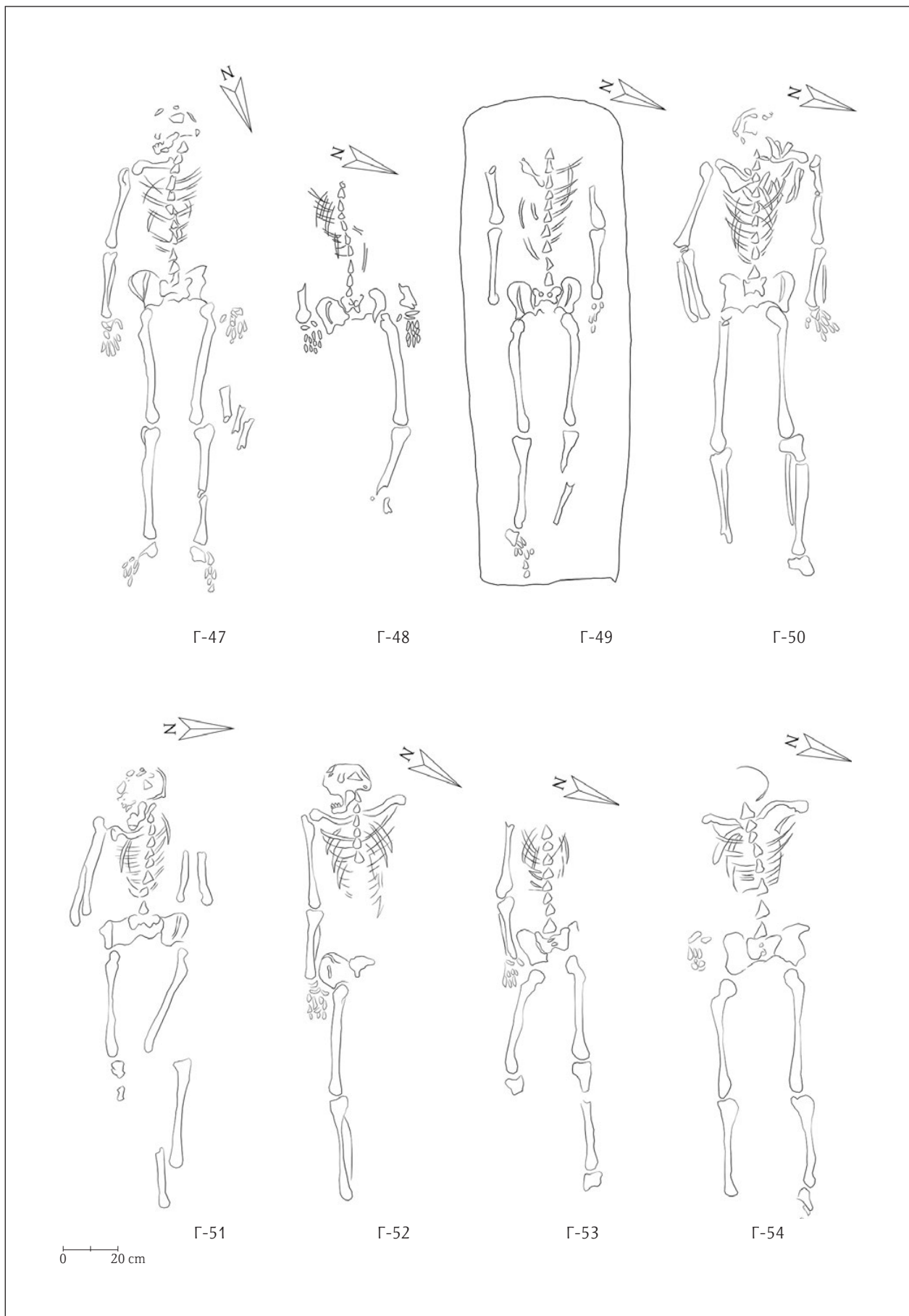
Гробна рака, димензија 1,80 x 0,60 m, била је укопана је у слој запечене земље (ниво I).

Оријентисан је запад–исток са девијацијом 30⁰ западним делом према југу.

Покојник је положен је на леђа, у опруженом ставу. Глава почива на потиљачном делу, окренута лицем према североистоку. Руке су опружене поред тела. Ноге су размакнуте у пределу колена.

Кости су лоше очуване. Очувана дужина скелета је 1,55 m.

Гробни инвентар није забележен.

Г-47

Слободан укоп, непознатих димензија гроба.

Гроб је формиран приликом укопавања у негатив зида и горњу нивелету запечене земље (ниво I).

Оријентисан је југ–север са девијацијом 20⁰ јужним делом према западу.

Положен је на леђа у опруженом ставу. Лобања је фрагментована и лежи на десном образу, окренута лицем према истоку. Руке су опружене поред тела.

Кости покојника су веома лоше очуване. Од леве руке очуване су само кости шаке. Очувана дужина скелета је 1,60 m.

Гробни инвентар није забележен.

Г-48

Слободан укоп, непознатих димензија гроба.

Покојник је укопан у слој грађевинског шута. Југоисточни део гроба је пресечен приликом укопа млађег гроба 49.

Оријентисан је запад–исток са девијацијом 22⁰ западним делом према југу.

Положен је на леђа у опруженом ставу. Руке су опружене поред тела.

Кости су лоше очуване. Недостају лобања, кости десне ноге и надлактица. Очувана дужина скелета је 1,25 m.

Гробни инвентар није забележен.

Г-49

Слободан укоп

Гробна рака, димензија 1,80 x 0,60 m, била је испуњена тамном растреситом земљом.

Оријентисан је запад–исток са девијацијом 18⁰ западним делом према југу.

Покојник је положен је на леђа, у опруженом ставу. Руке су опружене поред тела.

Кости су лоше очуване, лобања није уочена. Недостају делови костију грудног коша, кости десне шаке и делови костију стопала. Очувана дужина скелета је 1,40 m.

Гробни инвентар није забележен.

Г-50

Слободан укоп, непознатих димензија гроба.

Покојник је укопан у слој мрке земље и шута.

Оријентисан је запад–исток са девијацијом 17⁰ западним делом према југу.

Положен је на леђа у опруженом ставу. Лобања је фрагментована. Руке су опружене поред тела.

Кости су лоше очуване. Недостају кости десне шаке и оба стопала. Очувана дужина скелета је 1,70 m.

Гробни инвентар није забележен.

Г-51

Слободан укоп?, гроб са конструкцијом?

Димензије гроба непознате. Покојник је укопан у слој мрке земље помешане са шутом. Није могуће утврдити да ли шут потиче од разрушене гробне конструкције или порушеног античког објекта.

Оријентисан је запад–исток са девијацијом 4⁰ западним делом према југу.

Покојник је положен на леђа, у опруженом ставу. Глава почива на десном образу, окренута лицем према југу. Руке су савијене у лактовима, да подлактице леже преко надлактица. Ноге су састављене у пределу скочних зглобова.

Кости су лоше очуване. Очувана дужина скелета је 1,50 m.

Гробни инвентар није забележен.

Г-52

Слободан укоп, непознатих димензија гроба.

Покојник је укопан у слој мрке земље и шута. Наглази се изнад гроба 58.

Оријентисан је југозапад–североисток са девијацијом 4⁰ западним делом према југу.

Положен је на леђа, у опруженом ставу. Глава почива на десном образу, окренута лицем према југоистоку. Десна рука је опружена поред тела.

Кости су лоше очуване. Недостају кости леве руке, леве половине карлице и леве ноге. Очувана дужина скелета је 1,60 m.

Гробни инвентар није забележен.

Г-53

Сахрана у дрвеном ковчегу, од кога су очувана три гвоздена клина са траговима дрвета на корозији.

Оријентисан је запад–исток са девијацијом 20⁰ западним делом према југу.

Покојник је положен на леђа, у опруженом ставу. Десна рука је опружена поред тела.

Кости су лоше очуване. Лобања није очувана, недостају кости леве руке и десне потколенице. Очувана дужина скелета је 1,40 m.

Гробни инвентар није регистрован.

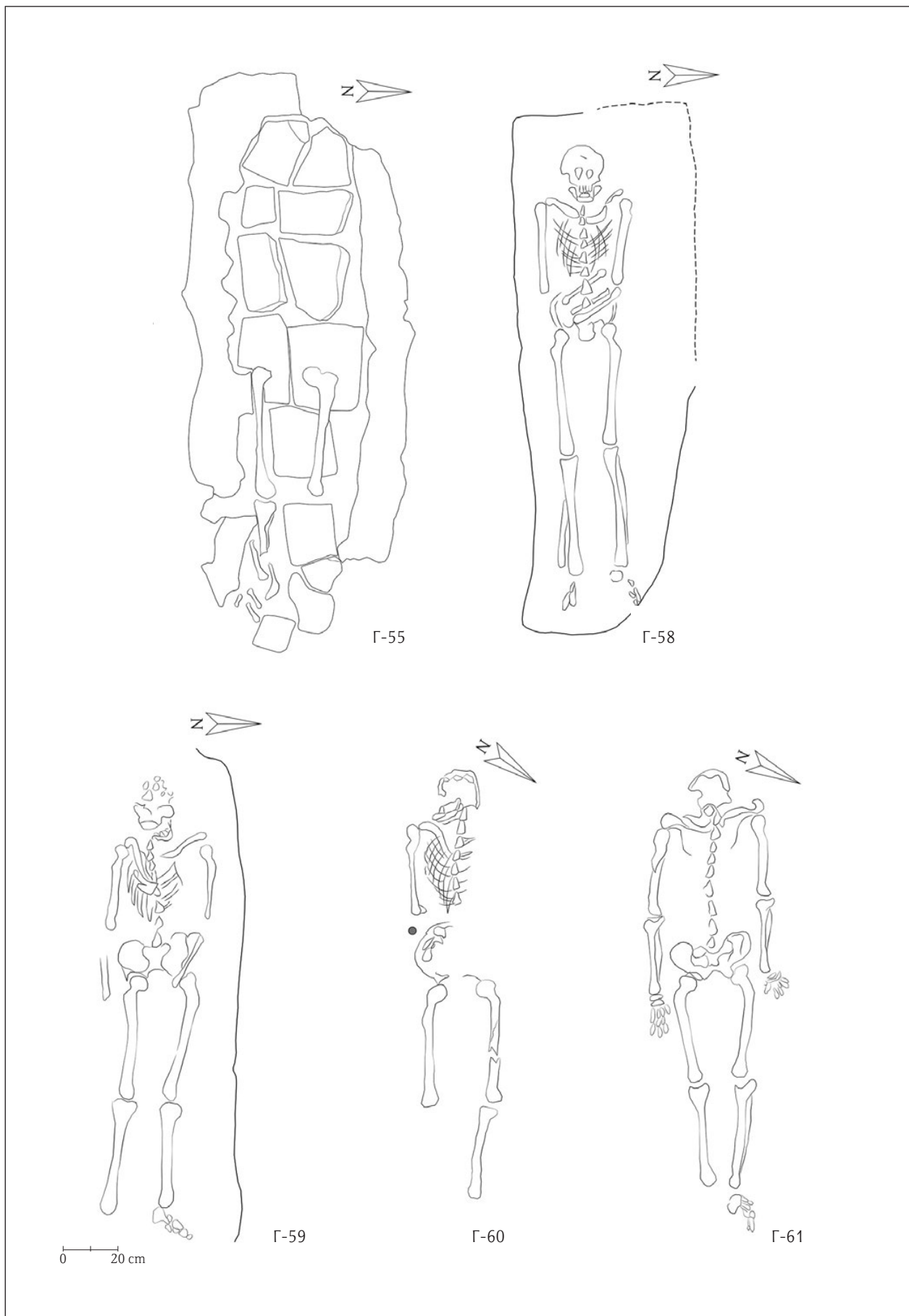
Г-54

Слободан укоп, непознатих димензија гроба.

Покојник је укопан у слој мрке земље, горњом половином лежи на површини под речним облацима.

Оријентисан је запад–исток са девијацијом 34⁰ западним делом према југу.

Положен је на леђа, у опруженом ставу. Лобања је дислоцирана, почива на десном рамену. Десна рука је опружена поред тела.

Кости су лоше очуване, недостају кости леве руке. Очувана дужина скелета је 1,55 m.

Гробни инвентар није регистрован.

Г-55

Зидани гроб?

Унутрашње димензије гробне конструкције су 1,80 x 0,40 x 0,40 m; димензије пода су 1,65 x 0,40 m. Покривач гроба је разрушен. Странице гроба се састоје од хоризонтално сложених фрагментованих тегула, дебљине 2–3 cm, везаних блатом. Гроб је патосан хоризонтално сложеним фрагментима тегула исте дебљине.

Оријентисан је запад–исток без девијације.

Покојник је положен на леђа, у опруженом ставу. Кости лобање, руку, трупа и леве потколенице су дислоциране каснијим оштећењима.

Очувана дужина скелета је 0,90 m.

Гробни инвентар није регистрован.

Г-56

Слободан укоп, непознатих димензија гроба.

Покојник је укопан у слој мрке земље изнад нивоа I. Налази се испод гроба 30.

Оријентисан је југозапад–североисток без девијације.

Реч је о сахрани младе индивидуе, положене на леђа, у опруженом ставу. Глава почива на потиљачном делу, окренута лицем према истоку. Руке су опружене поред тела.

Кости су лоше очуване. Очувана дужина скелета је 1,25 m.

Гробни инвентар није регистрован.

Г-57

Гроб са конструкцијом од опека?

Димензије гроба непознате. Остаци разрушене гробне конструкције од тегула дебљине 3 cm, нађени су на удаљености 0,60 m северно од покојника. Није сигурно да ли ова конструкција припада овом гробу.

Покојник је оријентисан југозапад–североисток без девијације.

Положен је на леђа, у опруженом ставу. Лобања и подлактице нису очуване. Руке су опружене поред тела.

Очувана дужина скелета је 0,80 m.

Гробни инвентар није регистрован.

Г-58

Гроб са конструкцијом од опека

Димензије гроба су 1,85 x 0,55 x 0,25 m. Од гробне конструкције очувана је само источна чеона страна, коју чини насатично постављена опека дебљине 4 cm. Гроб није патосан.

Оријентисан је запад–исток са девијацијом 9⁰ западним делом према југу.

Покојник је положен на леђа, у опруженом ставу. Глава почива на потиљачном делу, лицем окренута према истоку. Лева рука је савијена у лакту, са подлактицом на карлици. Десна рука је савијена у лакту са подлактицом на стомаку. Ноге су састављене у пределу скочних зглобова.

Очувана дужина скелета је 1,55 m.

Гробни инвентар није забележен.

Г-59

Слободан укоп, непознатих димензија гроба.

Оријентисан је запад–исток са девијацијом 3⁰ западним делом према југу.

Покојник је положен на леђа, у опруженом ставу. Глава почива на потиљачном делу, окренута лицем према истоку. Руке су савијене у лактовима, са подлактицама на карлици. Ноге су састављене у коленима.

Кости су лоше очуване. Очувана дужина скелета је 1,60 m.

Гробни инвентар није регистрован.

Г-60

Слободан укоп, непознатих димензија гроба.

Гроб се налази на горњој нивелети нивоа I црвено запечене земље.

Оријентисан је запад–исток са девијацијом 33⁰ западним делом према југу.

Покојник је положен на леђа, у опруженом ставу. Глава почива на десном образу, окренута лицем према југоистоку. Десна рука је опружена поред тела.

Кости су лоше очуване. Недостају делови грудног коша, карлице, кости шака и стопала. Десна потколеница је дислоцирана приликом рада механизације. Очувана дужина скелета је 1,55 m.

У пределу карлице пронађена је акча Мехмеда II из 1444–1481. године (кат. 255), а у пределу левог колена пронађен је један гвоздени клин под јаким слојем корозије.

Г-61

Слободан укоп, непознатих димензија гроба.

Покојник је укопан у слој тамномрке земље.

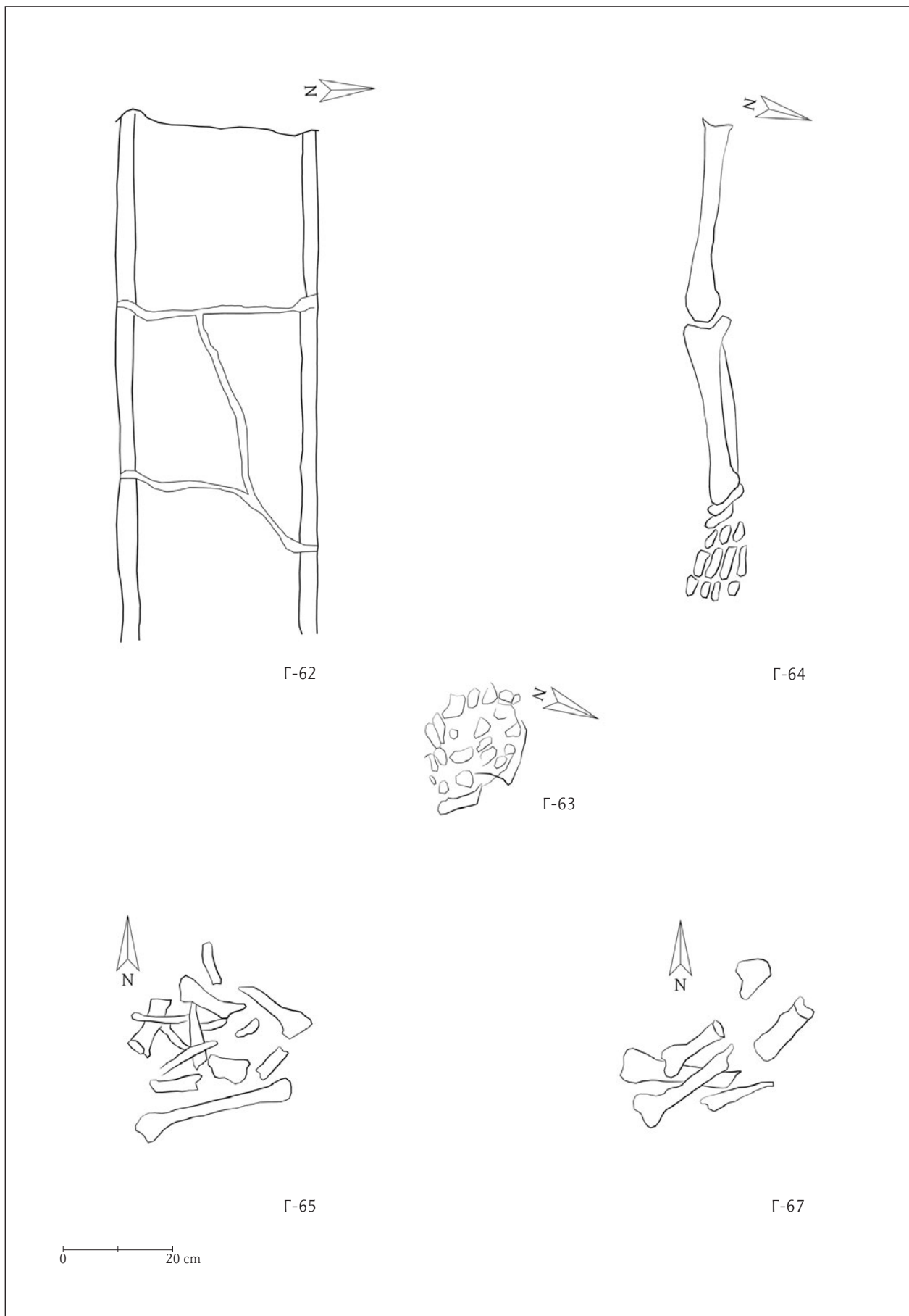
Оријентисан је запад–исток са девијацијом 24⁰ западним делом према југу.

Положен је на леђа, у опруженом ставу. Лобања је фрагментована. Руке су опружене поред тела. Ноге су састављене у пределу скочних зглобова.

Кости су лоше очуване. Очувана дужина скелета је 1,55 m.

Гробни инвентар није регистрован.

Г-62

Гроб је са конструкцијом од тегула.

Од конструкције очуван је само под, начињен од једне хоризонтално по дужини постављене тегуле (62 x 34 x 3 cm) и половине друге. Очуване димензије пода су 0,96 x 0,34 m.

Оријентисан је запад–исток без девијације.

Скелет је дислоциран. Лобања овог гроба се налази поред лобање гроба 10, са њене северне стране.

Гробни инвентар није регистрован.

Г-63

Слободан укуп? Димензије гроба нису познате.

Оријентација гроба је непозната.

Од покојника очувана само лобања у фрагментима.

Кости лобање су веома лоше очуване.

Гробни инвентар није забележен.

Г-64

Слободан укуп, непознатих димензија гроба.

Оријентисан је запад–исток са девијацијом 21⁰ западним делом према југу.

Очувана само лева нога, у опруженом положају.

Кости покојника изузетно лоше очуване; оштећен гроб. Очувана дужина доњег екстремитета износи 0,75 m.

Гробни инвентар није забележен.

Г-65

Слободан укуп, непознатих димензија гроба.

Оријентација гроба је непозната.

На мањој површини пронађене су дислоциране кости покојника.

Кости су изузетно лоше очуване, забележене на површини 0,40 x 0,30 m.

Гробни инвентар није забележен.

Г-66

Слободан укуп? Димензије гроба су непознате.

Гроб се налази се 0,10 m изнад гроба 25.

Оријентација гроба је непозната.

Од покојника забележене само потколенице.

Кости су веома лоше очуване.

Гробни инвентар није забележен.

Г-67

Слободан укуп?

Димензије гроба су непознате.

Оријентација гроба је непозната.

Од покојника је забележена група дислоцираних костију.

Кости су веома лоше очуване.

Гробни инвентар није забележен.

II. 6. ПОКРЕТНИ НАЛАЗИ СА ТРГА КРАЉА МИЛАНА: АНАЛИЗА И КОМЕНТАР

II. 6. 1. Керамичке посуде

Керамичке посуде регистроване током археолошких истраживања локације подземног пролаза на Тргу краља Милана 1990–1991. године представљају најбројнију групу налаза са овог локалитета. Разврстане су према врстама посуда, а у оквиру сваке групе, на основу морфолошко-технолошких карактеристика у одређене типове. Оваква типологија базира се на већ постојећим системима класификације керамичког материјала у српској науци (као што су примери Сингидунума, Виминацијума, Хореум Маргија, Ђердапских локалитета и других).⁶⁹

За обележавање врста посуда определили смо се за класификацију Татјане Цвјетићанин, где се уместо обележавања римским бројевима користе прва слова назива посуда (зделе – З, лонци – Л, тањира – Т, амфоре – А, крчази – К, поклопци – По, пехари – Пе).⁷⁰

Зделе

Током истраживања регистровано је педесет посуда, сврстаних у дванаест основних типова.

Зделе у укупном керамичком материјалу учествују са 27,78%. Припадају групи стоне, трпезне керамике, за конзумирање или држање хране.

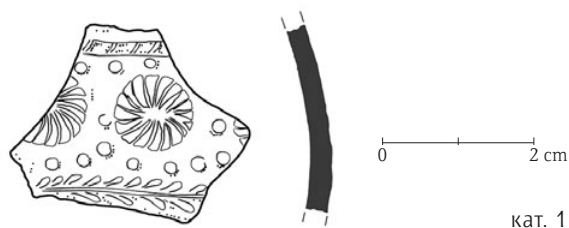
Здела З 1

Здела рађена у техници *terra sigillata*. Фрагмент је нађен у девастираном слоју, а према својим морфолошким карактеристикама припада најстаријем античком хоризонту живота на простору Трга краља Милана. Посуда је вероватно израђена у локалној провинцијској радионици. Мотиви се срећу на зделама из радионичког центра Виминацијум–Маргум.⁷¹

69 У периоду две хиљаде година рађене су типолошке анализе и керамичког материјала из Наиса (налази из терми *extra muros*) и са Медијане („Занатски центар”), међутим, те типологије су нам неодступне. Материјал из Наиса је уништен током обијања просторија Документационог центра у Тврђави.

70 Цвјетићанин 2016.

71 Вјелажас 1990, Т. 74, motiv grančice Е 69, Т. 76, motiv cve-ta varijanta G 23.

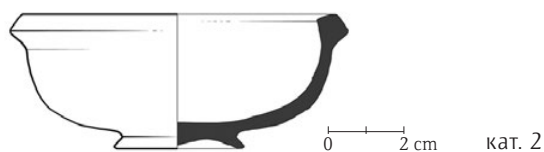
1. Ц-1, кв. XXXI, поремећени слој, ▼0,90 m
Димензије 3,0 x 2,9 x 0,4 cm

Фрагмент трбуха посуде рађен у техници *terra sigillata*, fine фактуре, црвене боје печења и црвеног премаза. На спољној површини очуван је део фриза хоризонтално постављених граница ловора, између којих је низ цветова.

Здела 3 2

Калотаста здела малих димензија, прстенасто наглашеног обода, са спољне стране оштро засеченог.⁷² Равно дно почива на прстенастој стопи. Два примерка овог типа забележена су у Укопу 1 и слоју мрке песковите земље, црвене и смеђе боје печења. Један примерак је имао глчане површине.

Слична здела регистрована је у Сингидунуму, у јами из прве половине II века код терми на Филозофском факултету.⁷³ У старијем утврђењу у Текији – Трансдиерна (*Transdierna*), у слоју краја I и првих деценија II века, регистровани су примерци здела дубоких рецепијената. Форма је настала у провинцијским радионицама као копија здела форме Drag. 27.⁷⁴

2. А-134, кв. XXII, Укоп 1
Пречник обода: 8,0 cm

Здела прстенастог и засеченог обода, калотасти рецепијента и равног дна на прстенастој стопи. Израђена од песковите глине, смеђе боје печења, глчаних површина споља и унутра.

3. А-242, контролни ров, кв. XXXI–XXXIV, мрка песковита земља

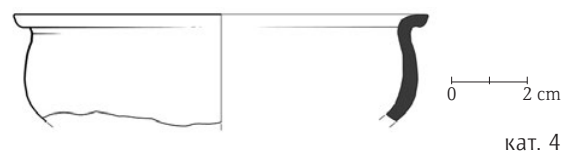
Пречник обода: 11,0 cm

Фрагмент обода и трбуха зделе мањих димензија, израђене од средње пречишћене глине, црвене боје печења.

Здела 3 3

Здела прстенастог или благо S-профилисаног обода, калотасти рецепијента и прстенасте стопе. Регистрована је у Укопу 1, мркој песковитој, мркој земљи, слоју помешаном са гаром и пепелом и у девастираном слоју.⁷⁵ Примерци варирају у облику обода, и пречнику који је између 8 и 28 cm. Зделе су махом израђене од средње пречишћене или песковите глине, ређе су грубе фактуре. Печене су у нијансама црвене, ређе жуте боје. Код мањег броја примерака површина је глчана.

Сличан тип здела је заступљен у Сингидунуму, на простору каструма и цивилног насеља.⁷⁶ Примерци су израђени од црвено или сиво печене глине, са орнаментом изведеним радлом на горњој површини рецепијента. Посуде припадају локалној производњи II–III века, као и примерци из Караташа – Дијана (*Diana*).⁷⁷ Из Костола – Понтес (*Pontes*) потиче неколико сродних здела, датованих у крај I–II, до краја II века.⁷⁸

4. А-135, кв. XXII, Укоп 1
Пречник обода: 9,0 cm

Здела благо S-профилисаног обода и калотасти рецепијента, израђена од песковите глине, црвене боје печења, неукрашена.

5. А-243, контролни ров, кв. XXXI–XXXIV, мрка песковита земља

Пречник обода: 13,0 cm

Фрагмент обода и трбуха зделе израђене од средње пречишћене глине, црвене боје печења.

72 У интерној типологији Трга Ослобођења означена је као пехар тип IX/2.

73 Nikolić-Dorđević 2000, 65–66, tip I/133.

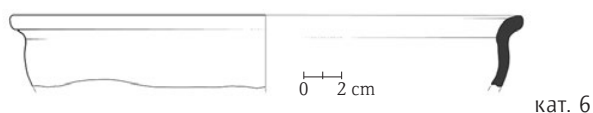
74 Sermanović-Kuzmanović, Jovanović 2004, 116, Тип I/5, Кат. 10–11.

75 У интерној типологији Трга Ослобођења означена је као пехар тип IX/3 и здела I/3а.

76 Nikolić-Dorđević 2000, 18–19, tip I/4.

77 Јевремовић 1987, 51, 59, тип I/32. За примерак кат. 4, донекле сличну паралелу налазимо у примерку типа I/75, такође из II–III века.

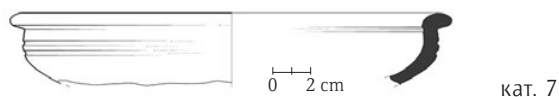
78 Гарашанин, Васић, Марјановић-Вујовић 1984, тип I/14.

6. А-188, контролни ров, кв. XXXI–XXXIV, мрка песковита земља

Пречник обода: 28,0 cm

Фрагмент лучног обода и трбуха зделе израђене од средње пречишћене глине, црвене боје печења, са спољне стране са траговима горења.

7. А-187, контролни ров, кв. XXXI–XXXIV, мрка песковита земља

Пречник обода: 22,0 cm

Фрагмент обода и трбуха зделе израђене од средње пречишћене глине, црвене боје печења, глачана.

8. А-364, контролни ров, кв. XXXIII, слој помешан са гаром и нагорелом земљом

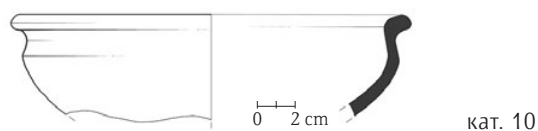
Пречник обода: 24,0 cm

Фрагмент обода и трбуха зделе израђене од песковите глине, црвене боје печења.

9. А-375, кв. XXV, уз северни профил, мрка земља

Пречник обода: 16,0 cm

Фрагмент обода и трбуха зделе израђене од песковите глине са млевеним кречњаком, жуте боје печења.

10. А-390, лок. Џамија, контролна сонда кв. LVIII, ЈИ део

Пречник обода: 20,0 cm

Фрагмент обода и трбуха зделе од песковите глине, црвене боје печења.

11. А-332, контролни ров, кв. XXXI, XXXII, XXI, XXII, девастирани слој

Пречник обода: 8,0 cm

Фрагмент обода и трбуха зделе од средње пречишћене глине, црвене боје печења.

12. А-333, контролни ров, кв. XXXI, XXXII, XXI, XXII, девастирани слој

Пречник обода: 15,0 cm

Фрагмент обода и трбуха зделе од средње пречишћене глине, црвене боје печења, глачаних површина.

13. А-309, контролни ров, кв. XXXI, XXXII, XXI, XXII, девастирани слој

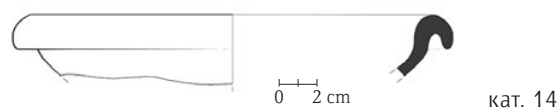
Димензије: 3,0 x 5,0 cm

Фрагмент обода и трбуха зделе од средње пречишћене глине, споља наранџастоцрвено печене, на прелому и унутра црвено печене боје. Спољна површина украшена је глачањем.

Здела 3 4

Здела лучног обода, S-профилације и високог реципијента, понекад глачаних површина.⁷⁹ Регистровано је пет примерака: у Укопу 1, мркој песковитој земљи и слоју непоуздане стратиграфије (девастирани слој).

Овај тип посуда настао је под утицајем келтске латенске традиције. Паралеле налазимо у плитким или дубоким зделама из Сингидунума, израђених од смеђе или сиво печене глине, често са премазом или глачаних површина. Биле су произвођене у локалним радионицама II века, а основну карактеристику је чинила оштра профилација обода и реципијента, док су примерци из IV века имали блажу профилацију и равно дно и биле су често глачаних површина.⁸⁰ Из Караташа – Дијана потичу примерци одређени у II–III век,⁸¹ док су у Костолу – Понтес зделе овог типа датоване у крај I до краја II века.⁸²

14. А-47, кв. XXII, Укоп 1

Димензије: 4,5 x 4,0 cm

Здела лучног обода и дела реципијента, израђена од песковите глине, црне боје печења, глачаних површина.

15. А-77, кв. XXII, Укоп 1

Пречник обода: 16,0 cm

Фрагмент лучног обода и дела реципијента зделе, израђене од средње пречишћене глине, смеђе-црвене боје печења.

⁷⁹ У интерној типологији Трга Ослобођења означена је као здела тип I/3.

⁸⁰ Nikolić-Dorđević 2000, 25–26, тип I/19.

⁸¹ Јевремовић 1987, 51, 59, тип I/32.

⁸² Гарашанин, Васић, Марјановић-Вујовић 1984, тип I/76.

16. A-78, кв. XXII, Укоп 1

Димензије: 4,0 x 3,5 cm

Фрагмент лучног обода и дела рецепијента зделе, израђене од песковите глине са примесом мрвљеног кречњака, смеђецрвено печене, глачаних површина.

17. A-186, контролни ров, кв. XXXI–XXXIV, мрка песковита земља

Пречник обода: 26,0 cm

Фрагмент обода и трбуха зделе израђене од средње пречишћене глине, црне боје печења, са унутрашње стране сиве. Спољна и унутрашња површина су глачане.

18. A-308, контролни ров, кв. XXXI, XXXII, XXI, XXII, девастирани слој

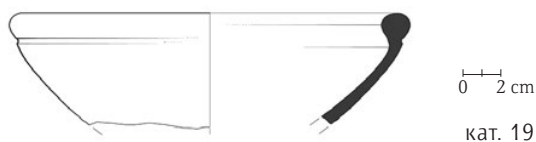
Пречник обода: 25,0 cm

Фрагмент обода и трбуха зделе од песковите глине са примесом лискуна и кварца, сиве боје печења.

Здела 3 5

Калотаста здела прстенастог обода, који је са спољне стране наглашен дубљим или плићим жлебом.⁸³ Више сродних форми израђено је од средње пречишћене или песковите глине, печене у нијансама црвене боје, понекад глачаних површина. Малобројни примерци потичу из Укопа 1, испуне гроба 29, мрке песковите земље и девастираног слоја.

Налази из Сингидунума, паралеле за примерке из Наиса са Трга Ослобођења, чине хетерогену групу налаза, различите профилације обода. Представљају типичне производе локалних радионица II–III века.⁸⁴ Овом хронолошком оквиру припадају и налази здела са простора јужног и западног бедема фортификације у Караташу – Дијана.⁸⁵ У Костолу – Понтес зделе овог типа су датоване у II век.⁸⁶

19. A-80, кв. XXII, Укоп 1

Пречник обода: 20,0 cm

Фрагмент прстенасто наглашеног обода, са жлебом на прелазу у раме, и калотастог рецепијента дубље зделе израђене од глине са примесом песка, тамноцрвене боје печења.

20. A-81, кв. XXII, Укоп 1

Пречник обода: 19,0 cm

Фрагмент прстенасто наглашеног обода и калотастог рецепијента зделе израђене од песковите глине, црвене боје печења.

21. A-82, кв. XXII, Укоп 1

Пречник обода: 23,0 cm

Здела прстенасто наглашеног обода, са жлебом на спољној страни и калотастог рецепијента, израђена од песковите глине, црвене боје печења.

22. A-76, кв. XXII, Укоп 1

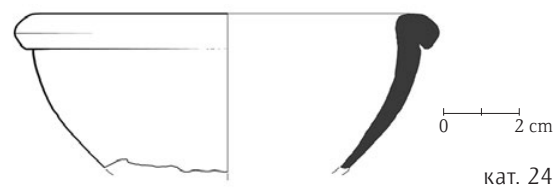
Пречник обода: 12,0 cm

Фрагмент прстенасто наглашеног обода и калотастог рецепијента зделе израђене од средње пречишћене глине, светлосиве боје печења.

23. A-192, контролни ров, кв. XXXI–XXXIV, мрка песковита земља

Пречник обода: 20,0 cm

Фрагмент обода и трбуха зделе израђене од средње пречишћене глине, црвене боје печења, глачаних површина.

24. A-1, кв. XXXV, гроб 29

Пречник обода: 13,0 cm

Фрагмент прстенасто наглашеног и на спољној страни косо сеченог обода и калотастог рецепијента зделе од средње пречишћене глине, светлосиве боје печења, без орнамента.

25. A-2, кв. XXXV, гроб 29

Пречник обода: 16,0 cm

Фрагмент прстенасто наглашеног обода и калотастог рецепијента зделе од средње пречишћене глине, црвено печене.

83 У интерној типологији Трга Ослобођења означене су као зделе типови I/1, I/5 и пехар IX/4.

84 Nikolić-Dorđević 2000, 18–19, tip I/4.

85 Јевремовић 1987, 51, 59, тип I/32. За примерак кат. 19 блиску паралелу налазимо у примерку типа I/75, опредељеном у II–III век.

86 Гарашанин, Васић, Марјановић-Вујовић 1984, тип I/5а.

26. A-334, контролни ров, кв. XXXI, XXXII, XXI, XXII, девастирани слој

Пречник обода: 15,0 cm

Фрагмент прстенасто наглашеног обода и калотастог трбуха зделе од средње пречишћене глине, црвенкастосмеђе печене.

27. A-307, контролни ров, кв. XXXI, XXXII, XXI, XXII, девастирани слој

Пречник обода: 25,0 cm

Фрагмент прстенасто наглашеног обода и калотастог трбуха зделе од песковите глине са додатком лискуна и кварца, црвене боје печења.

Здела 3 6

Здела дубљег реципијента и хоризонтално или благо лучно разгранутог обода.⁸⁷ Заступљена је налазима из Укопа 1 и слоја мрке песковите земље.

Сличан примерак зделе, мањих димензија, потиче из Сингидунума, из слоја краја II и првих деценија III века.⁸⁸ Овом периоду припадају и зделе нађене на простору јужног и западног бедема утврђења у Караташу – Дијана.⁸⁹

28. A-83, кв. XXII, Укоп 1

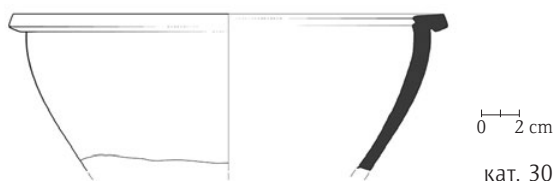
Пречник обода: 21,0 cm

Здела разгранутог обода према споља, благо лучног и дубљег калотастог реципијента, израђена од песковите глине, црвене боје печења.

29. A-193, контролни ров, кв. XXXI–XXXIV, мрка песковита земља

Пречник обода: 18,0 cm

Фрагмент обода и трбуха зделе израђене од средње пречишћене глине, црвене боје печења.

30. A-194, контролни ров, кв. XXXI–XXXIV, мрка песковита земља

Пречник обода: 18,0 cm

Фрагмент хоризонтално разгранутог и споља оштро засеченог обода и дубљег трбуха зделе од средње пречишћене глине, црвене боје печења.

Здела 3 7

Здела плићег или дубљег калотастог или коничног реципијента и хоризонтално разгранутог обода, понекад искошеног надоле.⁹⁰ Примерци су израђени од средње пречишћене, ређе од песковите глине, црвено или сиво печене, и често обрађених површина техником глачања. Регистровани су у свим целинама и слојевима на налазишту: у мркој песковитој и мркој земље, црвенозапеченој, девастираном слоју, у испуни гроба 29, као и у контролној сонди на простору цамије.

Калотасте или коничне зделе хоризонтално разгранутог или благо искошеног обода због функционалности и практичног изгледа дуго су опстале у римском грнчарству. У локалној продукцији Сингидунума забележени су примерци сличне форме, у слојевима од средине II до III века.⁹¹

31. A-178, кв. XXII, Укоп 1

Пречник обода: 22,0 cm

Здела разгранутог обода, калотастог реципијента, израђена од средње пречишћене глине са додатком млевеног кречњака, црвене боје печења, глачаних површина.

32. A-179, кв. XXII, Укоп 1

Пречник обода: 23,0 cm

Фрагмент разгранутог обода и калотастог реципијента зделе од средње пречишћене глине са додатком кварца и лискуна, црвене боје печења, глачаних површина.

87 У интерној типологији Трга Ослобођења означена је као здела тип I/6 и I/6a.

88 Nikolić-Đorđević 2000, 54, tip I/98.

89 Јевремовић 1987, 59, тип I/20.

90 У интерној типологији Трга Ослобођења означена је као здела тип I/2 и I/2б.

91 Nikolić-Đorđević 2000, 38, tip I/48. По облику су слични тањирима из Сингидунума, украшеним бојењем, глачањем и урезивањем. Уп. Nikolić-Đorđević 2000, 100–101, tip III/15.

33. A-180, кв. XXII, Укоп 1

Пречник обода: 23,0 cm

Фрагмент разгнутаг обода и калотастог реципијента зделе од средње пречишћене глине, смеђецрвено печене, глачаних површина.

34. A-181, кв. XXII, Укоп 1

Пречник обода: 22,0 cm

Фрагмент разгнутаг обода и калотастог реципијента зделе од средње пречишћене глине, црвено печене, глачаних површина.

35. A-182, кв. XXII, Укоп 1

Пречник обода: 23,0 cm

Фрагмент разгнутаг обода и калотастог реципијента зделе од средње пречишћене глине, црвено печене, чије су површине глачане.

36. A-183, кв. XXII, Укоп 1

Димензије: 1,0 x 4,0 cm

Фрагмент обода и калотастог реципијента зделе од песковите глине, црвено печене, неукрашене.

37. A-185, контролни ров, кв. XXXI–XXXIV, мрка песковита земља

Пречник обода: 25,0 cm

Фрагмент хоризонтално разгнутаг обода са жлебом и коничног реципијента зделе од средње пречишћене глине, смеђецрвенкасто печене, глачаних површина.

38. A-197, контролни ров, кв. XXXI–XXXIV, мрка песковита земља

Пречник обода: 26,0 cm

Фрагмент хоризонтално разгнутаг обода и реципијента зделе од песковите глине, црвено печене.

39. A-372, кв. XXV, уз северни профил, мрка земља

Пречник обода: 15,0 cm

Фрагмент разгнутаг обода и калотастог реципијента зделе од песковите глине, црвене боје печења, глачаних површина.

40. A-374, кв. XXV, уз северни профил, мрка земља

Пречник обода: 23,0 cm

Фрагмент хоризонтално разгнутаг обода и дела реципијента зделе од песковите глине са додатком млевног кречњака, окержуте боје печења.

41. A-287, контролни ров, кв. XV–XVI, црвена запечена земља

Пречник обода: 22,0 cm

Фрагмент разгнутаг обода и калотастог реципијента зделе од песковите глине, црвене боје печења, без орнамента.

42. A-3, кв. XXXV, гроб 29

Пречник обода: 17,0 cm

Фрагмент разгнутаг обода и калотастог реципијента зделе од песковите глине са додатком лискуна и кварца, црвене боје печења, без орнамента.

43. A-389, лок. Цамија, контролна сонда кв. LVIII, ЈИ део

Пречник обода: 21,0 cm

Фрагмент разгнутаг обода и калотастог реципијента зделе од песковите глине, црвене боје печења, неукрашених површина.

44. A-407, лок. Цамија, контролни ров, кв. XIII, LXX, LXXI, мрка земља, простор испод пода трема цамије у I фази

Пречник обода: 22,0 cm

Фрагмент хоризонтално разгнутаг обода и дела реципијента зделе од песковите глине са додатком мрвљеног кречњака, смеђецрне боје печења.

Здела 38

Здела непрофилисаног обода и калотастог реципијента, која је са спољне стране украшена плитим или дубљим жлебовима.⁹² Два примерка овог типа посуда регистрована су у слоју мрке песковите земље.

Зделе ове форме такође су заступљене у керамичком репертоару Сингидунума у II–III веку.⁹³ Примерци су израђени од црвене или смеђе печене глине, бојених или глачаних површина. Осам примерака калотастих здела које се јављају у две варијанте забележене су у материјалу старијег утврђења у Текији – Трансдиерна, на основу услова налаза датованих у крај I и почетак II века.⁹⁴

92 У интерној типологији Трга Ослобођења тип је означен као здела I/9.

93 Nikolić–Đorđević 2000, 33, tip I/37.

94 Cermanović–Kuzmanović, Jovanović 2004, 118, Тип I/15, Кат. 41–43.

45. А-198, контролни ров, кв. XXXI–XXXIV, мрка песковита земља

Пречник обода: 18,0 cm

Фрагмент непрофилисаног обода и калотастог рецепијента зделе од песковите глине, црвено печене, споља украшене хоризонталним жлебовима (ребрима).

46. А-199, контролни ров, кв. XXXI–XXXIV, мрка песковита земља

Пречник обода: 27,0 cm

Фрагмент непрофилисаног обода и калотастог рецепијента зделе од песковите глине, црвено печене.

Здела 3 9

Једини примерак зделе благо косо разгнутаг обода стањене ивице и калотастог рецепијента, украшене са спољне стране жлебовима и глачањем, нађен је у девастираном слоју на Тргу Ослобођења.⁹⁵

Паралеле за овај тип се јављају у керамичком репертоару Сингидунума, где се зделе сличних технолошких карактеристика јављају као дубљи биконични примерци израђени од црвено печене глине, црвено бојени.⁹⁶ Горњи конус ових посуда украшен је паралелним жлебовима, карактеристичним за почетак III века.

47. А-333, контролни ров, кв. XXXI, XXXII, XXI, XXII, девастирани слој

Пречник обода: 15,0 cm

Фрагмент косо разгнутаг обода и калотастог трбуха зделе од средње пречишћене глине, црвено печене. Спољна страна украшена дубљим жлебовима, док су обе стране глачане.

Здела 3 10

Глеђосана здела – *mortarium*, са делом изливника, регистрована је у слоју мрке земље на Тргу Ослобођења.

Сличан примерак мортаријума-тарионика потиче из керамичког материјала из Караташа – *Diana*, без прецизнијих података о условима на-

лаза, али је на основу морфолошко-технолошких карактеристика опредељен у последње деценије IV и прву половину V века.⁹⁷

48. А-378, кв. XXV, уз северни профил, мрка земља
Пречник обода: 27,0 cm

Фрагмент лучно разгнутаг обода и дела рецепијента зделе-мортаријума од песковите глине са додатком млевеног кречњака, црвене боје печења. На ободу су две пластичне траке, које оивичавају изливник. Посуда је са спољашње и унутрашње стране браон глеђосана.

Здела 3 11

Калотаста здела-мортаријум широког отвора, хоризонтално разгнутаг обода, подигнуте унутрашње ивице.⁹⁸ Посуда је израђена од песковите глине, смеђе печена, споља и унутра маслинастозелено глеђосана. Регистрована је у слоју мрке земље на простору цамије.

Овај тип мортаријума забележен је у материјалу куле 19 касноантичког комплекса у Гамзиграду – Ромулијана (*Romuliana*).⁹⁹ Примерци припадају слоју Е, који је датован у последњу четвртину IV века.

49. А-435, лок. Цамија, контролни ров, кв. XIII, LXX, LXXI, мрка земља, простор испод пода трема I фазе

Пречник обода: 42,0 cm

Фрагмент зделе већих димензија, хоризонтално разгнутаг обода са подигнутом унутрашњом ивицом и калотастим рецепијентом. Израђена од песковите, смеђе печене глине, споља и изнутра маслинастозелено глеђосана.

95 У интерној типологији Трга Ослобођења означен је као хар IX/3а.

96 Nikolić-Dorđević 2000, 42–43, tip I/60.

97 Цвјетићанин 2006, 31, тип КАГ 15.

98 У интерној типологији Трга Ослобођења означена је као посуда тип XIII/3.

99 Conrad, Premk 2020, 225–226, 231, cat. 48–50, fig. 14.

Здела 3 12

Здела-мортаријум, широког отвора, равно засеченог врха, који има благи жлеб.¹⁰⁰ Посуда је израђена од глине лошијег квалитета, са додатком крупних зрна песка, маслинасто глеђосаних површина. Налаз потиче из слоја мрке земље са простора џамије.

За ову врсту полусферичних тарионика карактеристични су различито профилисан обод (равно засечен, троугласт или печашен) и равно дно. Паралеле се налазе у керамичком материјалу Караташа – Дијана, где су примерци датовани у последње деценије IV и прву половину V века,¹⁰¹ као и налази из Мора Вагеи.¹⁰²

50. А-434, лок. Џамија, контролни ров, кв. XIII, LXX, LXXI, мрка земља, простор испод пода трема I фазе

Пречник обода: већи од 42,0 cm

Фрагмент посуде широког отвора, равно засечене ивице и коничног дела рецепијента. Израђена је од глине са доста крупног песка, печена у нијансама смеђезуте боје. Спољна и унутрашња површина су маслинозелено глеђосане.

Лонци

Са 62 примерка и 11 типова, лонци представљају најбројнију и једну од најразноврснијих група керамичких посуда са Трга Ослобођења. Лонци учествују са 34,44% у укупном броју свих керамичких посуда на налазишту. Међу налазима преовлађују посуде римског царског доба, са мањим бројем касноантичких форми. Сви примерци би могли да се сврстају у производе локалних радионица. Импортоване посуде луксузније израде нису забележене.

Лонац Л 1

Лонац разгранутог обода и високог јајоликог трбуха.¹⁰³ Махом је израђиван од глине песковите фактуре, понекад са примесама кречњака, ређе кварца и лискуна. Боје печења су у нијансама сиве, црне и смеђе. Ретко се јављају примерци са глачаним површинама. Налази су регистровани у

Укопу 1, мркој песковитој земљи, мркој земљи на простору џамије, и у девастираном слоју.

Паралеле налазимо у хетерогеној групи лонца из Сингидунума, различитог облика обода и рамена, код којих је по правилу трбух широк и лоптаст. Примерци су израђени од средње пречишћене или песковите глине, сиве боје печења, необрађене, или ређе, глачане површине.¹⁰⁴ Налази са простора каструма и подграђа датовани су у шири хронолошки оквир II–IV века.

51. А-98, кв. XXII, Укоп 1

Пречник обода: 22,0 cm

Фрагмент обода и високо постављеног трбуха лонца израђеног од средње пречишћене глине, сиве боје печења, глачаних страна, са глачаним орнаментом.

52. А-97, кв. XXII, Укоп 1

Пречник обода: 15,0 cm

Фрагмент обода и високог трбуха лонца од средње пречишћене глине, сиве боје печења, глачаних страна.

53. А-99, кв. XXII, Укоп 1

Пречник обода: 17,0 cm

Фрагмент обода и високог трбуха лонца од песковите глине са примесом кварца и лискуна, светлосиве боје печења.

54. А-100, кв. XXII, Укоп 1

Димензије: 5 x 3,5 cm

Фрагмент обода и трбуха лонца од песковите глине са примесом млевеног кречњака, сиве боје печења.

55. А-200, контролни ров, кв. XXXI–XXXIV, мрка песковита земља

Пречник обода: 20,0 cm

Фрагмент обода и трбуха лонца од песковите глине, сиве боје печења, неукрашен.

100 У интерној типологији Трга Ослобођења означена је као посуда тип XIII/2.

101 Цвјетићанин 2006, 30, тип КАГ 13.

102 Цвјетићанин 2016, 21, тип 3 11.

103 У интерној типологији обележен као тип II/1.

104 Nikolić-Đorđević 2000, 74–75, тип II/20.

56. A-201, контролни ров, кв. XXXI–XXXIV, мрка песковита земља

Пречник обода: 14,0 cm

Фрагмент обода и трбуха лонца од песковите глине са млевеним кречњаком, смеђе боје печења, неукрашен.

57. A-202, контролни ров, кв. XXXI–XXXIV, мрка песковита земља

непознато

Десет фрагмената обода и трбуха лонца од песковите глине, смеђе боје печења.

58. A-409, лок. Цамија, контролни ров, кв. XIII, LXX, LXXI, мрка земља, простор испод пода трема I фазе

Пречник обода: 17,0 cm

Фрагмент обода и трбуха лонца од песковите глине са млевеним кречњаком, црне боје печења, неукрашен.

59. A-410, лок. Цамија, контролни ров, кв. XIII, LXX, LXXI, мрка земља, простор испод пода трема I фазе

Пречник обода: 17,0 cm

Фрагмент обода и трбуха лонца од песковите глине са млевеним кречњаком, црне боје печења, неукрашен.

60. A-315, контролни ров, кв. XXXI, XXXII, XXI, XXII, девастирани слој

Пречник обода: 17,0 cm

Фрагмент обода и трбуха лонца од средње пречишћене глине, светлосиве боје печења.

61. A-316, контролни ров, кв. XXXI, XXXII, XXI, XXII, девастирани слој

Пречник обода: 17,0 cm

Фрагмент обода и трбуха лонца од песковите глине, сиве боје печења.

62. A-317, контролни ров, кв. XXXI, XXXII, XXI, XXII, девастирани слој

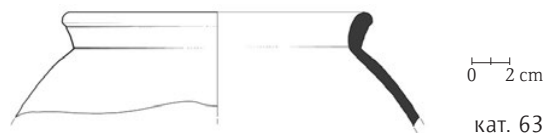
Пречник обода: 23,0 cm

Фрагмент обода и трбуха лонца од песковите глине са примесом млевеног кречњака, црне споља и браон са унутрашње стране печења, браон на прелому.

Лонац Л 2

Лонац косо искошеног врата и високог лоптастог трбуха.¹⁰⁵ Примерци овог типа су претежно израђени од лошије пречишћене, песковите глине, са доста кварца или лискуна, сиве или црне боје печења, понекад глачаних спољних површина. Фрагменти обода и трбуха овог типа лонца забележени су у Укопу 1, слоју мрке земље и у девастираном слоју.

Спорадични налази овог типа лонца у Сингидунуму, од глине лошије фактуре са примесима мрвљеног кречњака, печени углавном у нијансама сиве боје, датовани су у другу половину II века.¹⁰⁶

63. A-101, кв. XXII, Укоп 1

Пречник обода: 20,0 cm

Фрагмент обода и високог трбуха лонца од песковите глине, недовољно пречишћене, са примесима кварца, лискуна и мрвљеног кречњака, сиве боје печења, неукрашен.

64. A-376, контролни ров, кв. XXV, поред северног профила, слој мрке земље

Пречник обода: 23,0 cm

Фрагмент обода и високог трбуха лонца од песковите глине, лошије пречишћене, са примесима кварца, лискуна и мрвљеног кречњака, црне боје печења, неукрашен.

65. A-319, контролни ров, кв. XXXI, XXXII, XXI, XXII, девастирани слој

Пречник обода: 12,0 cm

Фрагмент обода и трбуха лонца мањих димензија, израђен од средње пречишћене глине, светлосиве боје печења, спољне глачане површине.

Лонац Л 3

Лонац косо искошеног врата и високо подигнуте ивице, широког рамена и лоптастог трбуха.¹⁰⁷ Регистровано је десет примерака овог типа посуде, израђених од песковите глине са додатком млевеног кречњака, лискуна или кварца, печених у нијансама сиве, црне и смеђе боје. Спољне површине су ретко орнаментисане, углавном убодима ноктију или урезивањем. Налази овог типа лонца су забележени у Укопу 1, слоју мрке песковите земље, у црвенозапеченој земљи, на простору цамије и у девастираном слоју.

¹⁰⁵ У интерној типологији обележен као тип II/1a.

¹⁰⁶ Nikolić-Đorđević 2000, 76–77, tip II/25 (varijanta 1).

¹⁰⁷ У интерној типологији обележен као тип II/2a.

Лонци овог типа забележени су у Сингидуну-му, у оквиру целина II–III века, а у Караташу – Дијана у слојевима I–II века.¹⁰⁸

66. A-102, кв. XXII, Укоп 1

Пречник обода: 17,0 cm

Фрагмент обода и високог трбуха лонца од песковите глине, са примесама мрвљеног кречњака, црвене боје печења, неукрашен.

67. A-103, кв. XXII, Укоп 1

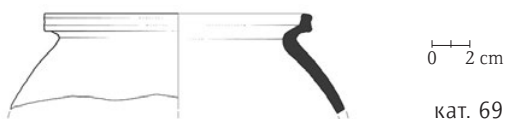
Пречник обода: 12,0 cm

Фрагмент обода и високог трбуха лонца од песковите глине, црвене боје печења, неукрашен.

68. A-104, кв. XXII, Укоп 1

Пречник обода: 19,0 cm

Фрагмент обода и високог трбуха лонца од песковите глине, са примесама лискуна и кварца, црне боје печења, са орнаментом од утиснутог нокта у свежу глину.

69. A-105, кв. XXII, Укоп 1

Пречник обода: 17,0 cm

Фрагмент обода и високог трбуха лонца од песковите глине, браонцрвенкасте боје печења, неукрашен.

70. A-207, контролни ров, кв. XXXI–XXXIV, мрка песковита земља

Димензије: 7,5 x 5,0 cm

Фрагмент обода и трбуха лонца од песковите глине са млевеним кречњаком, светлосиве боје печења, неукрашен.

71. A-208, контролни ров, кв. XXXI–XXXIV, мрка песковита земља

Пречник обода: 21,0 cm

Фрагмент обода и трбуха лонца од песковите глине са лискуном и кварцом, црне боје печења, неукрашен.

72. A-292, 2. контролни ров, кв. XV–XVI, црвена запечена земља

Пречник обода: 18,0 cm

Фрагмент лонца од песковите глине са млевеним кречњаком, браон боје печења, без орнамента.

73. A-392, контролни ров, кв. LVIII, ЈИ угао

Димензије: 4,0 x 2,0 cm

Фрагмент обода и трбуха лонца од песковите глине, црне боје печења.

74. A-321, контролни ров, кв. XXXI, XXXII, XXI, XXII, девастирани слој

Пречник обода: 8,0 cm

Фрагмент обода и трбуха лонца од песковите глине, са примесом кварца, лискуна и мрвљеног кречњака, црне боје печења.

75. A-322, контролни ров, кв. XXXI, XXXII, XXI, XXII, девастирани слој

Димензије: 4,0 x 5,0 cm

Фрагмент обода и трбуха лонца од песковите глине, са примесом кварца, лискуна и мрвљеног кречњака, смеђецрне боје печења, са урезаним орнаментом.

Лонац Л 4

У ову групу лонаца спадају примерци који се називају и кратерима, које карактерише хоризонтално или косо разгранат обод, цилиндричан или благо закривљен врат, високо раме на коме почивају дршке и равно или прстенасто наглашено дно.¹⁰⁹ У питању су примерци боље израде, од средње пречишћене или песковите глине, ретко са додатком лискуна, кварца или кречњака. Посуде су печене у нијансама црвене боје, претежно неукрашених површина. Орнамент од жлебова или глачани мотив релативно су ретко заступљени. Петнаест посуда овог типа нађено је у Укопу 1, испуни гроба 29, у слоју мрке песковите и мрке земље.

Лонци ове форме заступљени су у већем броју варијанти у Сингидуну.¹¹⁰ Одликује их израда од средње пречишћене глине, печене у нијансама црвене или смеђе боје, често црвено бојених површина. Припадају целинама и слојевима II–III века, понекад трају до прве половине IV века. Најстарији примерци из Сингидунума су нађени у гробовима-бунарима, датованим у крај I и почетак II века н. е.¹¹¹ За период друге половине II и прве половине III века карактеристични су не-

108 Nikolić-Đorđević 2000, 77, slično tipu II/27; Јевремовић 1987, тип II/38.

109 У интерној типологији означени као лонци типови II/2b, II/3, II/4 и II/5.

110 Nikolić-Đorđević 2000, 85–87, tip II/52.

111 Nikolić-Đorđević 2000, 86.

украшени примерци, као што су налази из Наиса. Примерци из Костола – Понтес датовани су у II–III век и махом израђени од средње пречишћене глине, различите боје печења и начина украшавања.¹¹²

76. А-106, кв. XXII, Укоп 1

Пречник обода: 28,0 cm

Фрагмент косо разгнутаг обода са профилисаним унутрашњим делом и благо закошеног врата лонца већих димензија од средње пречишћене песковите глине, црвене боје печења, неукрашен.

77. А-107, кв. XXII, Укоп 1

Пречник обода: 31,0 cm

Фрагмент хоризонтално разгнутаг обода и ка унутрашњој страни увученог и закошених ивица врата лонца од средње пречишћене, песковите глине, црвене боје печења.

78. А-46, кв. XXII, Укоп 1

Пречник обода: 17,0 cm

Фрагмент косо разгнутаг обода са профилисаним унутрашњим делом и благо закошеног врата лонца већих димензија, од средње пречишћене песковите глине, црвене боје печења.

79. А-209, контролни ров, кв. XXXI–XXXIV, мрка песковита земља

Пречник обода: 16,0 cm

Фрагмент обода и врата лонца од песковите глине са већом примесом кварца и лискуна, смеђе боје печења, неукрашен.

80. А-210, контролни ров, кв. XXXI–XXXIV, мрка песковита земља

Пречник обода: 16,0 cm

Фрагмент обода и врата лонца од песковите глине са млевеног кречњака, смеђецрвене боје печења, неукрашен.

81. А-211, контролни ров, кв. XXXI–XXXIV, мрка песковита земља

Пречник обода: 19,0 cm

Фрагмент обода и врата лонца од средње пречишћене глине црвене боје печења, украшене глачањем на спољној површини.

82. А-212, контролни ров, кв. XXXI–XXXIV, мрка песковита земља

Пречник обода: 18,0 cm

Фрагмент обода и врата лонца од средње пречишћене глине, црвене боје печења, неукрашен.

83. А-213, контролни ров, кв. XXXI–XXXIV, мрка песковита земља

Пречник обода: 20,0 cm

Фрагмент обода и врата лонца од глине песковите фактуре, црвене боје печења, неукрашен.

84. А-214, контролни ров, кв. XXXI–XXXIV, мрка песковита земља

Пречник обода: 21,0 cm

Фрагмент обода, врата и дршке лонца од глине песковите фактуре, црвене боје печења, неукрашен.

85. А-215, контролни ров, кв. XXXI–XXXIV, мрка песковита земља

Пречник обода: 25,0 cm

Фрагмент обода, врата и дршке лонца од глине песковите фактуре, црвене боје печења, неукрашен.

86. А-417, лок. Џамија, контролни ров, кв. XIII, LXX, LXXI, мрка земља, простор испод пода трема I фазе

Пречник обода: 17,0 cm

Фрагмент обода и трбуха лонца од песковите глине, црвене боје печења, са спољне стране сиве, неукрашен.

87. А-418, лок. Џамија, контролни ров, кв. XIII, LXX, LXXI, мрка земља, простор испод пода трема I фазе

Пречник обода: 22,0 cm

Фрагмент обода и трбуха лонца од песковите глине са додатком млевеног кречњака, црне боје печења, неукрашен.

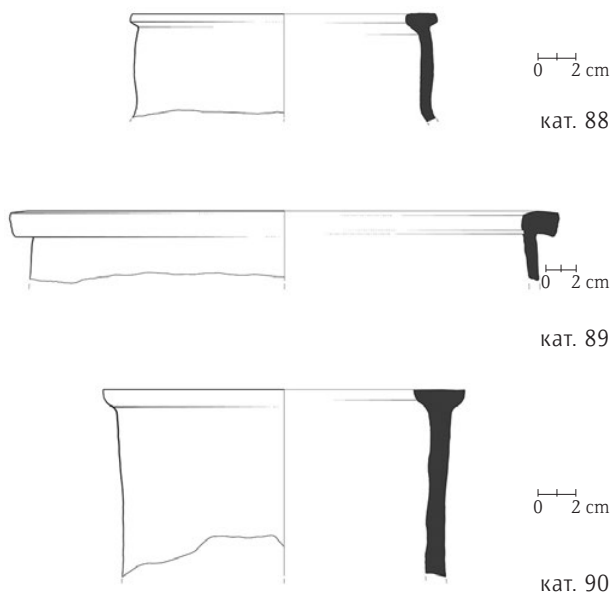
88. А-7, кв. XXXV, гроб 29

Пречник обода: 18,0 cm

Фрагмент обода и врата лонца од песковите глине, црвене боје печења, жлебљене спољне површине.

112 Гарашанин, Васић, Марјановић-Вујовић 1984, Т. III, тип 13.

89. А-8, кв. XXXV, гроб 29
Пречник обода: 36,0 cm

Фрагмент хоризонтално разгранутог обода и цилиндричног врата лонца израђеног од песковите глине, смеђецрвене боје печења, са кружном перфорацијом на врату.

90. А-9, кв. XXXV, гроб 29
Пречник обода: 20,0 cm

Фрагмент хоризонтално разгранутог обода и цилиндричног врата лонца израђеног од средње пречишћене глине, смеђецрвене боје печења, глачане површине.

Лонац Л 5

У овај тип је опредељен лонац косо разгранутог и на унутрашњој страни жлебљеног обода и врата који се спушта према рамену.¹¹³ Забележен је у Укопу 1.

Сличан примерак регистрован је у Костолу – Понтес, опредељен у прву половину III века.¹¹⁴

91. А-114, кв. XXII, Укоп 1
Пречник обода: 17,0 cm

Фрагмент косо разгранутог обода, са жлебом на унутрашњој страни и вратом који се шири према рамену и трбуху лонца од песковите глине, сиве боје печења, са украшеном спољном површином утискивањем нокта.

Лонац Л 6

Лонац благо разгранутог обода и лоптастог трбуха.¹¹⁵ Претежно је израђиван од сиво или црно печене глине, лошије фактуре. Примерци су забележени у Укопу 1 и слоју мрке песковите земље.

Слични примерци срећу се у Сингидунуму, у слојевима II века.¹¹⁶

92. А-109, кв. XXII, Укоп 1
Димензије фрагмента: 10 x 10,5 cm

Фрагмент лучно разгранутог обода и лоптастог високог трбуха, израђен од песковите глине, црвене боје печења, неукрашен.

93. А-110, кв. XXII, Укоп 1
Пречник обода: 17,0 cm

Фрагмент лучно разгранутог обода и лоптастог високог трбуха, израђен од песковите глине, црно печене.

94. А-111, кв. XXII, Укоп 1
Димензије фрагмента: 7 x 8 cm

Фрагмент лучно разгранутог обода и лоптастог високог трбуха, израђен од глине са крупним зрнима песка, браонцрне боје печења.

95. А-112, кв. XXII, Укоп 1
Пречник обода: 15,0 cm

Фрагмент лучно разгранутог обода и лоптастог високог трбуха, израђен од глине са крупним зрнима песка, споља сиве, на прелому браонцрне и на унутрашњој страни браон боје печења.

96. А-220, контролни ров, кв. XXXI–XXXIV, мрка песковита земља

Пречник обода: 16,0 cm

Фрагмент обода и трбуха посуде од песковите глине, црне боје печења.

¹¹³ У интерној типологији Трга Ослобођења означен је као тип II/10.

¹¹⁴ Гарашанин, Васић, Марјановић-Вујовић 1984, Т. III, тип 46.

¹¹⁵ У интерној типологији Трга Ослобођења означен је као тип II/8.

¹¹⁶ Nikolić-Dorđević 2000, 85, tip II/50.

97. A-221, контролни ров, кв. XXXI–XXXIV, мрка песковита земља

Пречник обода: 12,0 cm

Фрагмент обода и трбуха посуде израђене од песковите глине, црне боје печења.

98. A-222, контролни ров, кв. XXXI–XXXIV, мрка песковита земља

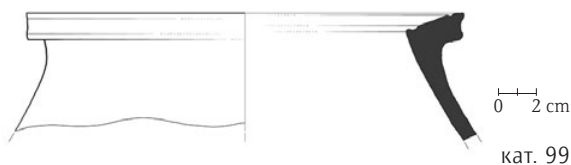
Пречник обода: 18,0 cm

Фрагмент обода и трбуха посуде израђене од песковите глине са додатком млевеног кречњака, црвене боје печења.

Лонац Л 7

Лонац косо разгрнутог обода и лоптастог трбуха.¹¹⁷ Најчешћи примерци су израђени од глине грубље фактуре, са додатком лискуна или кречњака, печени у нијансама сиве, црне или смеђе боје, понекад обрађене спољне површине. Налази су забележени у Укопу 1, слоју мрке песковите земље, као и на простору џамије, у слоју мрке земље.

Паралеле за овај тип лонаца налазимо у керамичком репертоару Костола – Понтес, где су примерци датовани у I–II век.¹¹⁸

99. A-49, кв. XXII, Укоп 1

Пречник обода: 25,0 cm

Фрагмент косо разгрнутог обода и лоптастог високог трбуха лонца израђеног од песковите глине са додатком мрвљеног кречњака, црносиве боје печења, неукрашен.

100. A-216, контролни ров, кв. XXXI–XXXIV, мрка песковита земља

Пречник обода: 1,0 cm

Фрагмент косо разгрнутог обода и лоптастог високог трбуха лонца израђеног од песковите глине са додатком мрвљеног кречњака, црносиве и сиве боје печења.

101. A-217, контролни ров, кв. XXXI–XXXIV, мрка песковита земља

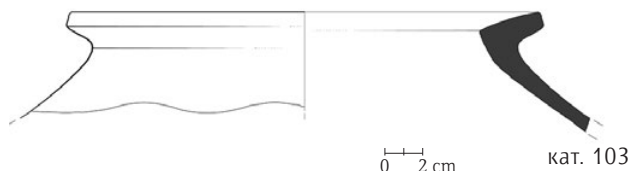
Пречник обода: 20,0 cm

Фрагмент косо разгрнутог обода и лоптастог високог трбуха лонца израђеног од песковите глине са додатком лискуна и кварца, браон боје печења, неукрашен.

102. A-218, контролни ров, кв. XXXI–XXXIV, мрка песковита земља

Пречник обода: 18,0 cm

Фрагмент косо разгрнутог обода и лоптастог високог трбуха лонца израђеног од песковите глине са додатком мрвљеног кречњака, смеђе боје печења.

103. A-219, контролни ров, кв. XXXI–XXXIV, мрка песковита земља

Пречник обода: 24,0 cm

Фрагмент косо разгрнутог обода и лоптастог високог трбуха лонца израђеног од песковите глине са додатком мрвљеног кречњака, смеђе/црне боје печења.

104. A-419, лок. Џамија, контролни ров, кв. XIII, LXX, LXXI, мрка земља, простор испод пода трема I фазе

Пречник обода: 31,0 cm

Фрагмент косо разгрнутог обода и лоптастог трбуха лонца од песковите глине са примесом кварца и лискуна, светлосиве боје печења, неукрашен.

105. A-420, лок. Џамија, контролни ров, кв. XIII, LXX, LXXI, мрка земља, простор испод пода трема I фазе

Пречник обода: 33,0 cm

Фрагмент косо разгрнутог обода и лоптастог трбуха лонца песковите фактуре, светлосиве боје печења, неукрашен.

Лонац Л 8

Једини примерак лонца тањих зидова, благо разгрнутог обода и високог наребреног трбуха нађен је у Укопу 1.¹¹⁹ Израђен је од песковите глине, црвене боје печења.

Донекле, сличан облик налазимо у репертоару Сингидунума, где су забележени лонци мањих

¹¹⁷ У интерној типологији Трга Ослобођења означен је као тип II/6 и II/6а.

¹¹⁸ Гарашанин, Васић, Марјановић-Вујовић 1984, Т. III, тип 39а.

¹¹⁹ У интерној типологији Трга Ослобођења означен је као тип II/12.

димензија и високог лоптастог трбуха.¹²⁰ У питању су примерци од средње пречишћене, црвено или сиво печене глине, са танким премазом на спољној површини.

Ретки налази потичу из затворених целина, претежно из III века. У Виминацијуму је овај тип лонаца заступљен у слојевима друге половине II и прве половине III века.¹²¹ Сиво печени лонци овог типа из југоисточног дела провинције Паноније датују се од краја I до III века.¹²²

106. А-119, кв. XXII, Укоп 1

Пречник обода: 24,0 см

Фрагмент благо разгранутог прстенастог обода и високог наребреног трбуха лонца израђеног од песковите глине, црвене боје печења, глачаних страна.

Лонац Л 9

Лонац хоризонтално разгранутог и изразито жлебљеног обода и високог трбуха.¹²³ Израђен је од глине са додатком кречњака, сиве боје печења. Само један примерак типа забележен је у мркој песковитој земљи.

Паралеле налазимо у примерцима већих димензија из Сингидунума, израђеним од песковите глине, сиве боје печења, необрађене површине или украшене хоризонталним канелурама на врату.¹²⁴ Датују се у другу половину III и прву половину IV века.

107. А-226, контролни ров, кв. XXXI–XXXIV, мрка

песковита земља

Пречник обода: 14,0 см

Фрагмент хоризонтално разгранутог обода са наглашеним жлебом, и лоптастог високог трбуха са канелурама на спољној страни, лонца израђеног од песковите глине са додатком мрвљеног кречњака, печеног у нијансама сиве боје.

Лонац Л 10

Лонац хоризонтално разгранутог обода и бачвастог трбуха.¹²⁵ Примерци су израђени од средње пречишћене, понекад песковите глине, црвене боје печења, са глачаним површинама. Регистровани су у Укопу 1, слоју мрке песковите земље и девастираном слоју.

Паралеле за тип налазимо у релативно малом броју примерака из Сингидунума, сличних технолошких и морфолошких карактеристика, датованих у II век.¹²⁶

108. А-115, кв. XXII, Укоп 1

Пречник обода: 17,0 см

Фрагмент хоризонтално разгранутог обода са жлебом и бачвастог трбуха лонца израђеног од песковите глине, црвене боје печења, глачаних страна.

109. А-223, контролни ров, кв. XXXI–XXXIV, мрка песковита земља

Пречник обода: 23,0 см

Фрагмент хоризонтално разгранутог обода са наглашеним жлебом, и трбуха лонца израђеног од средње пречишћене глине, црвене боје печења, глачане површине.

110. А-224, контролни ров, кв. XXXI–XXXIV, мрка песковита земља

Пречник обода: 21,0 см

Фрагмент хоризонтално разгранутог обода са наглашеним жлебом, и трбуха лонца израђеног од песковите глине, црвене боје печења.

111. А-225, контролни ров, кв. XXXI–XXXIV, мрка песковита земља

Два фрагмента хоризонтално разгранутог обода са наглашеним жлебом, и трбуха лонца израђеног од песковите глине, црвене боје печења.

120 Nikolić-Đorđević 2000, 76, tip II/23.

121 Nikolić-Đorđević 2000, *loc. cit.*

122 Brukner 1981, Т. 110/ 12–17.

123 У интерној типологији Трга Ослобођења означен је као тип II/13.

124 Nikolić-Đorđević 2000, 74, tip II/18.

125 У интерној типологији Трга Ослобођења означен је као тип II/11.

126 Nikolić-Đorđević 2000, 84, tip II/47.

112. А-323, контролни ров, кв. XXXI, XXXII, XXI, XXII, девастирани слој

Пречник обода: 22,0 cm

Фрагмент хоризонтално разгрнутог обода и трбуха лонца од песковите глине са примесом кварца и лискуна, црвене боје печења.

Лонац Л 11

Лонац косо разгрнутог обода и високо постављеног трбуха.¹²⁷ Једини налаз овог типа од песковите сиво печене глине потиче из испуне гроба 29.

Лонци овог типа заступљени су у керамичком репертоару Сингидунума, где се срећу примерци израђени од сиве или смеђе печене, средње пречишћене или песковите глине.¹²⁸ Јављају се у слојевима и целинама од друге половине III до почетка V века. У области ђердапског дела лимеса посуде овог типа забележене су на више налазишта, у Текији – Трансдиерна, Костолу – Понтес, Љубичевцу, Мора Вагеи, и припадају слојевима пуног IV и прве половине V века.¹²⁹

113. А-5, кв. XXXV, гроб 29

Пречник обода: 14,0 cm

Фрагмент косо разгрнутог обода и косих зидова врата лонца израђеног од песковите глине, сиве боје печења, необрађене површине.

Тањир (Т)

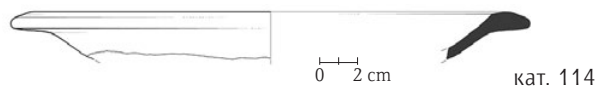
Приликом истраживања простора Трга краља Милана (Трга Ослобођења) у Нишу регистровано је 16 тањира, сврстаних у осам типова. Тањир су заступљени са 8,89% у односу на све налазе посуда на локалитету.

Тањир Т 1

Тањир хоризонтално разгрнутог обода и благо калотастог реципијента.¹³⁰ Примерци су забележени у Укопу 1 и мркој песковитој земљи.

Паралеле за овај тип потичу из Сингидунума, где је забележен већи број примерака различите

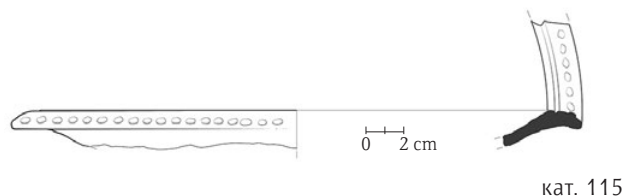
профилације обода, израђених од црвено или сиво печене глине са бојеном или глачаном површином.¹³¹ Датовани су од средине II до краја III века.¹³² За тањир кат. 114 блиску паралелу представља примерак из Караташа – Дијана, који је датован у I–II век.¹³³

114. А-118, кв. XXII, Укоп 1

Пречник обода: 30,0 cm

Фрагмент обода и реципијента тањира од средње пречишћене глине, споља црне боје, унутра браон боје печења, глеђосан тамнобраон бојом.

115. А-230, контролни ров, кв. XXXI–XXXIV, мрка песковита земља

Пречник обода: 33,0 cm

Фрагмент хоризонтално разгрнутог обода са жлебовима и кружним утиснутим орнаментом на ивици, и део реципијента посуде од песковите глине, црвене боје печења, споља и унутра глачане.

Тањир Т 2

Тањир непрофилсаног обода, лучно извијеног, и оштрим прелазом ка доњем конусу реципијента.¹³⁴ Примерак је забележен у слоју мрке земље.

Слична форма забележена је у Сингидунуму, у затвореној целини друге половине III века и сматра се импортом из неке од северноафричких

127 У интерној типологији Трга Ослобођења означен је као тип II/2.

128 Nikolić-Đorđević 2000, 66–67, tip II/3.

129 Цвјетићанин 2016, 88, лонац тип Л 88.

130 У интерној типологији означени су као типови III/1 и III/4.

131 Nikolić-Đorđević 2000, 100–101, tip III/13.

132 Nikolić-Đorđević 2000, 100.

133 Јевремовић 1987, 49–50, тип III/6.

134 У интерној типологији означен је као тип III/2.

радионица.¹³⁵ Налаз са Трга Ослобођења представља локалну варијанту импортованог типа.¹³⁶ У утврђењу у Текији – Трансдиерна забележени су зелено глеђосани примерци, датовани у прву половину IV века.¹³⁷ Налази тањира из Липљана – Улпијана опредељени су у III–IV век.¹³⁸

кат. 116

116. A-227, контролни ров, кв. XXXI–XXXIV, мрка песковита земља

Пречник обода: 39,0 cm

Фрагмент обода и реципијента тањира израђеног од средње пречишћене глине, са додатком мрвљеног кречњака, црвене боје печења.

Тањир Т 3

Биконични тањир разгранутог обода наглашене ивице, са плитким жлебом на унутрашњој страни. Посуда почива на прстенастој стопи.¹³⁹ Једини примерак овог типа забележен је у мркој песковитој земљи.

Примерци овог типа од црвено печене глине и глачаних површина релативно ретко се срећу у керамичком материјалу Сингидунума, а датовани су у прву половину IV века.¹⁴⁰ Хронолошки старији тип представља налаз тањира са простора јужног и западног бедема фортификације у Караташу – Дијана, опредељеног у II век.¹⁴¹

кат. 117

117. A-231, контролни ров, кв. XXXI–XXXIV, мрка песковита земља

Пречник обода: 23,0 cm

Фрагмент разгранутог обода и дела реципијента посуде од средње пречишћене глине, црвене боје печења, глачане спољне и унутрашње површине.

Тањир Т 4

Биконични тањир непрофилисаног обода, на прстенастој стопи.¹⁴² Забележен је један фрагмент овог типа у девастираном слоју на налазишту. У Сингидунуму је овај тип израђен од средње пре-

чишћене глине, печене у нијансама црвене боје, бојених, глачаних или фирнисованих површина, забележен у слојевима II–III века.¹⁴³ Налази из Костола – Понтес, израђени од песковите, лошије пречишћене глине и печени у нијансама црвене или сиве боје, припадају целинама IV века.¹⁴⁴

кат. 118

118. A-325, контролни ров, кв. XXXI, XXXII, XXI, XXII, девастирани слој

Пречник обода: 22,0 cm

Фрагмент обода и биконичног трбуха, оштро преломљеног, посуде од песковите глине, црвено печене, глачаних површина.

Тањир Т 5

Тањир лучно извијеног обода и калотастог реципијента.¹⁴⁵ Регистрован је у слоју мрке песковите земље.

Ова форма тањира слична је налазу из Сингидунума, који је израђен од жућкастоцрвено печене глине, фирнисованих површина.¹⁴⁶ Припада локалној продукцији II–III века.

кат. 119

119. A-229, контролни ров, кв. XXXI–XXXIV, мрка песковита земља

Пречник обода: 33,0 cm

135 Nikolić-Dorđević 2000, 104, tip III/23.

136 Nikolić-Dorđević 2000, 114, tip III/48.

137 Cermanović-Kuzmanović, Jovanović 2004, 145, Typ III/3, Kat. 3–5.

138 Фидановски 1990, 24.

139 У интерној типологији означен је као тип III/5.

140 Nikolić-Dorđević 2000, 114, tip III/48.

141 Јевремовић 1987, 49–50, тип III/4.

142 У интерној типологији означен је као тип III/2a.

143 Nikolić-Dorđević 2000, 100, tip III/12.

144 Гарашанин, Васић, Марјановић-Вујовић 1984, Табела IV, тип III/4.

145 У интерној типологији означен је као тип III/3.

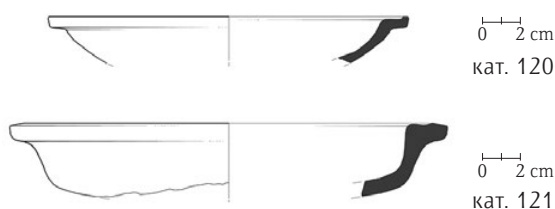
146 Nikolić-Dorđević 2000, 107, tip III/30.

Фрагмент обода и калотастог реципијента од песковите глине, црвено печене споља и браонцрвенкасто унутра, неукрашене површине.

Тањир Т 6

Тањир хоризонтално разгрнутог обода, понекад са подигнутом спољном ивицом или украшеном первазном траком, плитког калотастог или биконичног реципијента, на прстенастој стопи.¹⁴⁷ Примерке карактерише израда од песковите глине, најчешће са додатком млевеног кречњака, црвене или смеђе боје печења. Код једног примерка забележен је орнамент изведен урезивањем, а у једном случају површине су глачане. Тањире овог типа потичу из слоја мрке песковите земље и девастираног слоја.

Паралеле за овај тип се налазе у керамичком репертоару Сингидунума,¹⁴⁸ где су тањире имали украс на ободу у облику таласасте траке, која је могла служити и као дршка. Примерци из Сингидунума, опредељени као рад локалне радионице, јављају се у више варијанти, израђених од средње пречишћене глине, црвене боје печења, глачаних или бојених површина. Датују се у II–III век. Овом хронолошком оквиру припадају и налази тањира са простора јужног и западног дела бедема фортификације у Караташу –Дијана.¹⁴⁹

120. А-184, контролни ров, кв. XXXI–XXXIV, мрка песковита земља

Пречник обода: 18,0 cm

Фрагмент обода, хоризонтално разгрнутог и подигнуте ивице, и калотастог реципијента од песковите глине, црносмеђе печене унутра и сиво печене споља, глачаних површина.

121. А-311, контролни ров, кв. XXXI, XXXII, XXI, XXII, девастирани слој

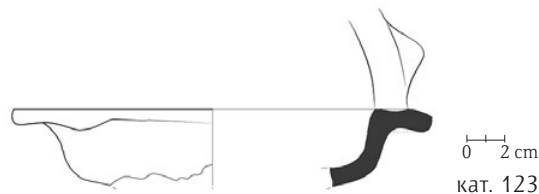
Пречник обода: 23,0 cm

Фрагмент хоризонталног обода са благим жлебом на средини и биконичног трбуха посуде од песковите глине са примесом млевеног кречњака, црвеносмеђе печене, неукрашене.

122. А-312, контролни ров, кв. XXXI, XXXII, XXI, XXII, девастирани слој

Пречник обода: 26,0 cm

Фрагмент хоризонталног обода са благим жлебом на средини и биконичног трбуха посуде од песковите глине са примесом млевеног кречњака, црвено печене, неукрашене.

123. А-313, контролни ров, кв. XXXI, XXXII, XXI, XXII, девастирани слој

Пречник обода: 25,0 cm

Фрагмент хоризонталног обода са благим жлебом на средини, са ивицом украшеном тракастим додатком у облику перваза, и биконичног трбуха посуде од песковите глине са примесом млевеног кречњака, црвеносмеђе печене, неукрашене.

124. А-314, контролни ров, кв. XXXI, XXXII, XXI, XXII, девастирани слој

Пречник обода: 25,0 cm

Хоризонталног обода са благим жлебом на средини и биконичног трбуха посуде од песковите глине са примесом млевеног кречњака, смеђе-црно печене. На прелазу конуса налазе се хоризонтални паралелни жлебови.

Тањир Т 7

Тањире-поклопци, који имају косо спуштен и наребрени обод и конични реципијент, са равним дном.¹⁵⁰ Израђени су од песковите глине, печене у нијансама беле боје, са траговима горења од употребе. Два примерка су регистрована у слоју мрке песковите земље.

147 У интерној типологији више сродних типова припада овој групи: I/10, I/10а, I/10б и I/2а.

148 Nikolić-Đorđević 2000, 105, tip III/25.

149 Јевремовић 1987, 49–50, тип III/12.

150 У интерној типологији означен је као здела тип I/8.

Тањери овог типа јављају се у више варијанти на територији Сингидунума.¹⁵¹ Једну групу чине примерци израђени од песковите глине, жућкастобеличасте боје печења (II–III век), док другу групу представљају тањери од смеђесиве или смеђецрвене печене глине, необрађених површина (II век).

125. A-195, контролни ров, кв. XXXI–XXXIV, мрка песковита земља

Пречник обода: 26,0 cm

Тањир косо разгрнутог, жлебљеног обода, коничног реципијента и равног дна, израђен од песковите глине, црно-беле боје споља и унутра.

126. A-196, контролни ров, кв. XXXI–XXXIV, мрка песковита земља

Пречник обода: 27,0 cm

Тањир косо разгрнутог, жлебљеног обода, коничног реципијента и равног дна, израђен од песковите глине, црно-беле боје споља и унутра.

Тањир Т 8

Плићи тањир непрофилсаног или стањеног и ка унутрашњости увученог обода, искошених зидова реципијента и равног дна.¹⁵² Примерци овог типа израђени су од песковите глине, печене у нијансама црвене или смеђецрне боје. Регистровани су у Укопу 1 и слоју мрке песковите земље.

Овај тип тањира, са великим бројем варијанти различитих технолошких карактеристика, заступљен је у Сингидунуму у периоду од краја I до краја III века.¹⁵³ У Караташу – Дијана јавља се у II–III веку,¹⁵⁴ као и у Салдumu, где је забележен примерак дубљег тањира увученог обода.¹⁵⁵ Овом хронолошком оквиру одговарају и налази тањира регистровани у јужном делу Паноније, у Сремској Митровици – Сирмијум (*Sirmium*), Новим Бановцима – Бургене (*Burganae*) и Војки.¹⁵⁶

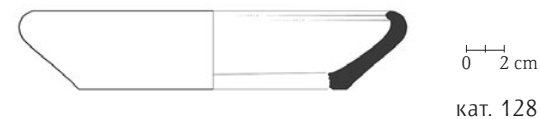
127. A-79, кв. XXII, Укоп 1

Пречник обода: 22,0 cm

Фрагмент благо стањеног обода увученог према унутрашњости и искошених зидова тањира од песковите глине, црвене боје печења.

кат. 127

кат. 128

128. A-189, контролни ров, кв. XXXI–XXXIV, мрка песковита земља

Пречник обода: 18,0 cm

Тањир непрофилсаног и ка унутра увученог обода, искошених зидова реципијента и равног дна. Израђен је од песковите глине, смеђецрно печене.

129. A-190, контролни ров, кв. XXXI–XXXIV, мрка песковита земља

Димензије: 4,5 x 3,0 cm

Тањир непрофилсаног и ка унутра увученог обода, искошених зидова реципијента и равног дна, израђен од песковите глине, црвено печене.

130. A-191, контролни ров, кв. XXXI–XXXIV, мрка песковита земља

Пречник обода: 26,0 cm

Фрагмент непрофилсаног и ка унутра увученог обода и искошених зидова тањира израђеног од песковите глине, црвене боје печења.

Амфоре

Малобројни фрагменти обода, трбуха или дна амфора регистровани су током истраживања простора Трга краља Милана (Трга Ослобођења). Типолошку идентификацију омогућио је један примерак нађен у оквиру Укопа 1, израђен од црвеносмеђе печене глине, превучен енгобом, из продукције краја I и првих деценија II века. Остали фрагменти нису имали елементе за типолошко одређење.

151 Nikolić-Dorđević 2000, 115–116, tip III/52, 53.

152 У интерној типологији означен је као тип здела I/4 и I/4a.

153 Nikolić-Dorđević 2000, 98–99, tip III/8.

154 Јевремовић 1987, 49–50, тип III/1.

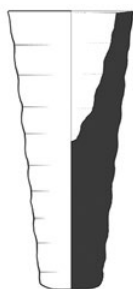
155 Jeremić 2009, 103, type III/3, cat. 279–280.

156 Brukner 1981, 88, tanjir tip 4, T. 71/19–23.

Амфора А 1

Дно амфоре А1 по технолошко-морфолошким карактеристикама одговара типу западномедитеранских амфора Dressel 7–11, широко распрострањених у медитеранском свету, са центрима производње у Шпанији.¹⁵⁷ Заједничка карактеристика типа је дуги врат, левкасти обод и дршке које прате линију врата. Примерци овог типа израђивани су од квалитетне црвено печене глине, превучени беличастом енгобом. Претпоставља се да су ове амфоре највероватније коришћене за транспорт рибљих уља и сосева.

На територији Горње Мезије заступљене су већим бројем примерака у слојевима краја I и прве половине II века, у Сингидунуму и Виминацијуму.¹⁵⁸ У Текији – Трансдиерна овај тип амфора припада слојевима старије фортификације с краја I и почетка II века.¹⁵⁹

0 2 cm
кат. 131

131. А-120, кв. XXII, Укоп 1

Очувана висина: 15,0 cm; пречник дна: 3,5 cm

Фрагмент амфоре, од које је очувано шпицасто дно, са траговима витла на спољној и унутрашњој страни. Израђена је од средње пречишћене, црвенкасто-смеђе печене глине, спољна страна превучена енгобом.

Неопредељени типови амфора

У ову групу спадају налази обода са вратом жућкастобело печене посуде и два дна од сиве и браонцрвенкасто печене глине, нађени у мркој и мркој песковитој земљи.

132. А-422, лок. Џамија, контролни ров, кв. XIII, LXX, LXXI, мрка земља, простор испод пода трема I фазе

Пречник обода: 16,0 cm

Фрагмент обода и врата амфоре израђене од песковите глине, жућкастобеле боје печења.

133. А-393, лок. Џамија, контролни ров, кв. LVIII, контролна сонда, ЈИ угао

Пречник дна: 4,0 cm

Фрагмент дна посуде (амфоре?) од песковите глине, сиве боје печења.

134. А-232, контролни ров, кв. XXXI–XXXIV, мрка песковита земља

Пречник дна: 3,0 cm

Дно амфоре од средње пречишћене глине, смеђе-црвено печене.

Крчаци

Укупно осам фрагмената обода, врата и дршке крчага забележено је током истраживања простора Трга краља Милана (Трга Ослобођења) 1990–1991. године. Код две посуде је била могућа њихова типолошка идентификација, док је већина налаза само морфолошки препозната као врста крчага. Већина налаза је израђена од средње пречишћене глине, црвене, ређе сиве или жућкастобеле боје печења, често бојене површине, у нијансама црвене или беле боје. Највећи број налаза потиче из Укопа 1, из најстарије археолошке целине на налазишту. Паралеле се налазе претежно у материјалу из градова и насеља у области лимеса (Сингидунум, Виминацијум, Текија – Трансдиерна, Костол – Понтес).

Крчаг К 1

Крчаг благо разгрнутог обода троугаоне профилације, цилиндричног врата и високо постављеног трбуха.¹⁶⁰ Израђен је од светлосиво печене глине. Нађен је у Укопу 1.

Припада типу крчага са две дршке и лоптастим трбухом, који је најчешће израђиван од црвене или окер печене глине, средње пречишћене. Паралеле се налазе у материјалу са простора цивилног насеља у Сингидунуму, из прве половине II века, и претпоставља се њихово локално радионичко порекло.¹⁶¹ Налаз крчага са две насупрамне дршке на врату припада репертоару посуда

157 Bjelajac 1996, 29.

158 Bjelajac 1996, 29–31, tip VI.

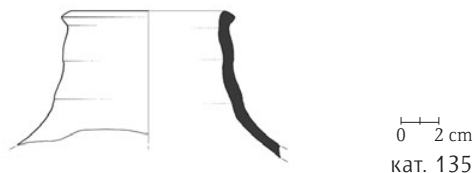
159 Cermanović-Kuzmanović, Jovanović 2004, 159, Kat. 47.

160 У интерној типологији обележен је као тип V/2.

161 Nikolić-Đorđević 2000, 144, tip VII/23.

старијег утврђења у Текији – Трансдиерна и опредељен је у крај I и почетак II века.¹⁶² Посуда сличне форме забележена је једним примерком у Костолу – Понтес, на основу услова налаза датована у II век.¹⁶³

135. А-122, кв. XXII, Укоп 1

Пречник обода: 9,0 cm

Благо разгнута обод, цилиндрични краћи врат који се спушта према наглашеном рамену посуде израђене од песковите глине са додатком мрвљеног кречњака, светлосиве боје печења.

Крчаг К 2

Крчаг косо разгнута обода, уског и дугог цилиндричног врата и наглашеног лоптастог или крушколиког трбуха.¹⁶⁴ Регистрован је један примерак у Укопу 1.

Крчази ове форме се срећу у Сингидунуму и Виминацијуму и карактеришу их узак врат и наглашен реципијент.¹⁶⁵ Датовани су у II, односно другу четвртину II века. Налази крчага овог типа у оквиру старијег утврђења у Текији – Трансдиерна припадају периоду краја I и почетка II века.¹⁶⁶ Посуда из Костола – Понтес, израђена од песковите глине сиве боје печења, опредељена је на основу услова налаза у II век.¹⁶⁷

136. А-123, кв. XXII, Укоп 1

Пречник обода: 7,0 cm

Косо разгнута обод, уски цилиндрични врат и део рамена посуде од песковите глине, браонцрвенкасте боје печења.

Неопредељени типови крчага

Овој групи припадају налази обода, врата и дршке посуда које се на основу форме могу определити у крчаге, али чија типолошка класификација није могућа. Четири фрагмента потичу из Укопа 1, док је један фрагмент из слоја мрке песковите земље и један из хронолошки непоуздане целине (девастирани слој).

Крчази из Укопа 1 кат. 137–140 претежно су израђени од песковите глине, црвено или жућкастобело печене, најчешће црвено, или ређе, бело, бојене. Из хронолошки млађег слоја мрке песковите земље крчаг кат. 141 сиво је печен, док фрагмент посуде из девастираног слоја кат. 142 на основу очуваних делова није могуће хронолошки прецизније одредити.

137. А-124, кв. XXII, Укоп 1

Пречник обода: 10,0 cm

Фрагмент обода и врата посуде од песковите глине, тамноцрвено печене и бојене спољне површине.

138. А-125, кв. XXII, Укоп 1

Димензије: 3,5 x 4,5 cm

Фрагмент врата посуде од песковите глине, тамноцрвено печене, тамноцрвено бојене спољне површине.

139. А-126, кв. XXII, Укоп 1

Пречник обода: 7,0 cm

Фрагмент обода посуде од песковите глине, жућкастобело печене са спољне стране, са унутрашње црвено, бојене белом бојом на спољној површини.

140. А-127, кв. XXII, Укоп 1

Димензије: 6,0 x 6,0 cm

Фрагмент врата и дршке посуде од песковите глине, тамноцрвено печене.

141. А-233, контролни ров, кв. XXXI–XXXIV, мрка песковита земља

Пречник обода: 9,0 cm

162 Cermanović-Kuzmanović, Jovanović 2004, 173–174, Тип VII/11, Кат. 20.

163 Гарашанин, Васић, Марјановић-Вујовић, Табела IX, тип VII/21.

164 У интерној типологији обележен је као тип VII/2.

165 Nikolić-Đorđević 2000, 144–145, VII/24, VII/25.

166 Cermanović-Kuzmanović, Jovanović 2004, 172, Тип VII/4, Кат. 6–8.

167 Гарашанин, Васић, Марјановић-Вујовић, Табела IX, тип VII/20.

Фрагмент обода и врата посуде од средње пречишћене глине, са додатком мрвљеног кречњака, сиво печене.

142. А-327, контролни ров, кв. XXXI, XXXII, XXI, XXII, девастирани слој

Пречник обода: 10,0 cm

Фрагмент обода и врата суда од песковите глине, црвене боје печења.

Поклопци

Истраживањима је забележен 31 примерак поклопаца, сврстаних у осам типова. Ова врста налаза учествује са 17,22% у укупном броју свих керамичких посуда са Трга краља Милана (Трга Ослобођења).

Поклопац По 1

Тип представља конични поклопац, непрофилсаног обода.¹⁶⁸ Рађен је од глине лошијег квалитета, са примесом ситнијих или крупнијих зрна песка, кварца или лискуна, печен у нијансама црне, смеђе или црвене боје. Пречници обода судова се крећу између 14 и 21 cm. Укупно је регистровано седам примерака, у Укопу 1, испуни јаме гроба 29, мркој песковитој земљи и девастираном слоју.

Поклопци овог типа углавном су рађени без употребе витла. У Сингидунуму су забележени у мањем броју у слојевима и целинама II–III века, док већи број налаза потиче из целина друге половине II века.¹⁶⁹ Претежно су израђени од сиво печене глине, са додатком млевеног кречњака. У Костолу – Понтес конични поклопци, израђени од глине различитог квалитета, опредељени су генерално у II–III век,¹⁷⁰ док на Караташу – Дијана тип коничних поклопаца припада слојевима I–II века.¹⁷¹

143. А-11, кв. XXXV, гроб 29

Пречник обода: 15,0 cm

Поклопац израђен од глине са крупнијим зрнима песка и лискуна, црне боје печења.

144. А-128, кв. XXII, Укоп 1

Пречник обода: 17,0 cm

Поклопац израђен од глине са крупнијим зрнима песка, лискуна и млевеног кречњака, печен у нијансама смеђе боје.

145. А-129, кв. XXII, Укоп 1

Пречник обода: 16,0 cm

Поклопац израђен од глине са крупним зрнима песка, црне боје печења.

146. А-130, кв. XXII, Укоп 1

Пречник обода: 19,0 cm

Поклопац израђен од глине са ситним зрнима песка, браон боје печења.

147. А-234, контролни ров, кв. XXXI–XXXIV, мрка песковита земља

Пречник обода: 17,0 cm

Поклопац од глине са крупним зрнима песка, лискуна и млевеног кречњака, браонцрне боје печења.

148. А-328, контролни ров, кв. XXXI, XXXII, XXI, XXII, девастирани слој

Пречник обода: 14,0 cm

Поклопац израђен од глине са крупнијим зрнима песка и млевеног кречњака, црвене боје печења.

149. А-365, кв. XXXIII, слој мешан са гаром и пелом

Пречник обода: 21,0 cm

Поклопац израђен од глине са крупним зрнима песка, лискуна и млевеног кречњака, црне боје печења.

Поклопац По 2

Конични поклопци непрофилсаног обода, пречника између 15 и 26 cm, плићег рецепијента и дугметасте дршке.¹⁷² Израђени су од средње пречишћене глине или глине лошијег квалитета, светлосиве, сиве, црне или окержуге боје печења. Забележени су у Укопу 1, слоју мрке песковите земље или на простору цамије, испод пода трема овог објекта.

168 У интерној типологији означен као тип VIII/1.

169 Nikolić-Dorđević 2000, 158, tip VIII/16.

170 Гарашанин, Васић, Марјановић-Вујовић 1984, Т. XIII, тип VIII/8.

171 Јевремовић 1987, 50, тип V/11.

172 У интерној типологији означен као тип VIII/2.

Паралеле за овај тип потичу из Сингидунума, где су веома распрострањени и широко датовани од средине II до краја IV века.¹⁷³ Из Костола – Понтес поклопци овог типа су опредељени у II–III века,¹⁷⁴ а у Караташу – Дијана у I–II век.¹⁷⁵

150. A-54, кв. XXII, Укоп 1

Пречник обода: 19,0 cm

Поклопац израђен од песковите глине са већом примесом кварца и лискуна, црне боје печења.

151. A-131, кв. XXII, Укоп 1

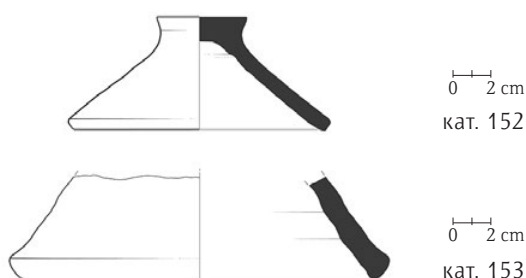
Пречник обода: 25,0 cm

Поклопац израђен од средње пречишћене глине, светлосиве боје печења.

152. A-235, контролни ров, кв. XXXI–XXXIV, мрка песковита земља

Пречник обода: 18,0 cm

Поклопац израђен од глине са ситним песком, сиве боје, недовољно печене, са црним језгром на прелому.

153. A-236, контролни ров, кв. XXXI–XXXIV, мрка песковита земља

Пречник обода: 20,0 cm

Поклопац израђен од глине са ситним песком, сиве боје печења.

154. A-237, контролни ров, кв. XXXI–XXXIV, мрка песковита земља

Пречник обода: 23,0 cm

Поклопац израђен од песковите глине са мрвљеним кречњаком, црносиве боје печења.

155. A-238, контролни ров, кв. XXXI–XXXIV, мрка песковита земља

Пречник обода: 15,0 cm

Поклопац израђен од глине са ситним песком, црне боје печења.

156. A-329, контролни ров, кв. XXXI, XXXII, XXI, XXII, девастирани слој

Пречник обода: 17,0 cm

Поклопац израђен од глине са ситним песком, црне боје печења.

157. A-395, лок. Џамија, кв. LVIII, контролна сонда, ЈИ угао

Пречник обода: 26,0 cm

Поклопац израђен од песковите глине, окержућкасте боје печења.

158. A-423, лок. Џамија, контролни ров, кв. XIII, LXX, LXXI, мрка земља, испод пода трема I фазе

Пречник обода: 21,0 cm

Поклопац израђен од глине са ситним песком, сиве боје печења.

Поклопац По 3

Поклопац непрофилисаног обода, косог широког реципијента завршеног дугметастом дршком.¹⁷⁶ Примерци из Наиса су израђени од песковите глине, црвене, смеђе или црне боје печења, пречника обода између 15 и 22 cm. На простору Трга Ослобођења нађени су у Укопу 1 и у оквиру контролне сонде на простору џамије.

У Сингидунуму ово је најраспрострањенији тип поклопаца, израђиван од средње пречишћене или песковите глине, црвене, смеђе или сиве боје печења.¹⁷⁷ Био је у дужој употреби током антике, од II до краја IV века.

159. A-132 кв. XXII, Укоп 1

Пречник обода: 20,0 cm

Поклопац израђен од песковите глине са већом примесом кварца и лискуна, браон боје печења.

160. A-394, лок. Џамија, кв. LVIII, контролна сонда, ЈИ угао

Пречник обода: 15,0 cm

Поклопац израђен од песковите глине, црне боје печења.

173 Nikolić-Đorđević 2000, 155, tip VIII/4.

174 Гарашанин, Васић, Марјановић-Вујовић 1984, Т. XIII, тип VIII/8.

175 Јевремовић 1987, 50, тип V/11.

176 У интерној типологији означен као тип VIII/4.

177 Nikolić-Đorđević 2000, 155, tip VIII/4.

Поклопац По 4

Здела-поклопац коничног реципијента, профилисаног и на унутрашњу страну увученог обода и равног дна.¹⁷⁸ Примерци су израђивани од средње пречишћене или песковите глине, црвене, смеђе или сиве боје печења. На Тргу Ослобођења тип је заступљен са три примерка, који припадају слојевима мрке песковите земље и мрке земље на простору џамије.

Паралеле за овај тип су бројне. У јужним деловима провинције Паноније заступљени су до почетка V века,¹⁷⁹ у Сингидунуму је веома распрострањен у слојевима од III до краја IV века.¹⁸⁰ У Салдуму овај тип поклопаца је регистрован у валентинијанском слоју последње трећине IV века.¹⁸¹ Веома је распрострањен и на другим налазиштима касне антике у зони лимеса, у Доњим Буторкама, Караташу – Дијана,¹⁸² Костола – Понтес, Љубичевцу, Мора Вагеи, Рткову – Гламији I и Велесници.¹⁸³

161. А-239, контролни ров, кв. XXXI–XXXIV, мрка песковита земља

Пречник обода: 10,0 cm

Поклопац израђен од песковите глине са већом примесом кварца и лискуна, сиве боје печења, са траговима горења на спољној површини.

162. А-424, лок. Џамија, контролни ров, кв. XIII, LXX, LXXI, мрка земља, испод пода трема I фазе

Пречник обода: 19,0 cm

Поклопац израђен од песковите глине, браонцрвенкасте боје печења.

163. А-425, лок. Џамија, контролни ров, кв. XIII, LXX, LXXI, мрка земља, испод пода трема I фазе

Пречник обода: 17,0 cm

Поклопац израђен од песковите глине са кварцом и лискуном, сиве боје печења.

Поклопац По 5

Конична здела-поклопац увученог обода и равног дна.¹⁸⁴ Израђиван је од песковите глине, беле или црне боје печења. Примерци са Трга Ослобођења припадају слоју мрке песковите и црвено запечене земље.

Поклопци овог типа, као и претходни тип, карактеристични су за III–IV век. Из јужних делова Паноније потиче примерак опредељен у IV век.¹⁸⁵ Из каструма и насеља Сингиднума потиче већи број налаза,¹⁸⁶ као и из ђердапског дела лимеса, са примерима из Текије – Трансдиерна, Караташа – Дијана, Костола – Понтес и утврђења у Мора Вагеи.¹⁸⁷

164. А-240, контролни ров, кв. XXXI–XXXIV, мрка песковита земља

Пречник обода: 25,0 cm

Поклопац израђен од каолинске глине, беле боје печења.

165. А-294, контролни ров, кв. XV–XVI, црвена запечена земља

Пречник обода: 25,0 cm

Поклопац израђен од песковите глине са већом примесом кварца и лискуна, црне боје печења.

Поклопац По 6

Здела-поклопац профилисаног обода, са жлебом за боље приањање, коничног трбуха и равног дна.¹⁸⁸ Издвојене су две варијанте типа: са ободом споља оштро сеченим и троугласте профилације (а) и прстенасто заобљеним ободом (б). Примерци су углавном израђени од глине са доста примесе мрвљеног кречњака, лисуна или кварца, сиве или црне боје печења, пречника обода између 13 и 19 cm. Налази овог типа поклопаца регистровани су у слоју мрке песковите и слоју црвено запечене земље.

178 У интерној типологији означен као тип VIII/5.

179 Brukner 1981, 111, poklopac tip 14, T. 131. 33, 34.

180 Nikolić-Đorđević 2000, 154, tip VIII/2.

181 Jeremić 2009, 118, type VIII/2, cat. 339–341.

182 Јевремовић 1987, 50, тип V/13.

183 Цвјетићанин 2016, 99, поклопац тип По 2.

184 У интерној типологији означен као тип VIII/6.

185 Brukner 1981, 111, poklopac tip 14, T. 131. 32

186 Nikolić-Đorđević 2000, 154, tip VIII/2.

187 Цвјетићанин 2016, 99, поклопац тип По 4б.

188 У интерној типологији означен је као више типова и варијанти: VIII/7, VIII/7а и VIII/7б.

Бројне паралеле потичу из Сингидунума, да-товане од краја III до почетка V века.¹⁸⁹ Од краја III и током IV века јављају се бројни примерци на ђердапском делу лимеса, у Текији – Трансдиерна, Караташу – Дијана, Костолу – Понтес, Љубичевцу и Мора Вагеи.¹⁹⁰ Примерци из Ђуприје – Хореум Марги (*Horreum Margi*), сиво или светлосиво печени, припадају продукцији IV и прве половине V века.¹⁹¹

166. A-241, контролни ров, кв. XXXI–XXXIV, мрка песковита земља

Пречник обода: 13,0 cm

Поклопац израђен од средње пречишћене глине, сиве боје печења.

167. A-295, контролни ров, кв. XV–XVI, црвена за-печена земља

Пречник обода: 19,0 cm

Поклопац израђен од песковите глине са већом примесом мрвљеног кречњака, црносиве боје печења.

168. A-426, лок. Џамија, контролни ров, кв. XIII, LXX, LXXI, мрка земља, испод пода трема I фазе

Пречник обода: 19,0 cm

Поклопац израђен од песковите глине са кварцом и лискуном, сиве боје печења.

169. A-427, лок. Џамија, контролни ров, кв. XIII, LXX, LXXI, мрка земља, испод пода трема I фазе

Пречник обода: 19,0 cm

Поклопац израђен од песковите глине са примеса-ма мрвљеног кречњака, црне боје печења.

170. A-428 (вар. а), лок. Џамија, контролни ров, кв. XIII, LXX, LXXI, мрка земља, простор испод пода тре-ма I фазе

Пречник обода: 16,0 cm

Поклопац израђен од песковите глине са примеса-ма мрвљеног кречњака, црне боје печења.

171. A-429 (вар. б), лок. Џамија, контролни ров, кв. XIII, LXX, LXXI, мрка земља, простор испод пода трема I фазе

Пречник обода: 17,0 cm

Поклопац израђен од песковите глине са примесама мрвљеног кречњака, сиве боје печења.

Поклопац По 7

Поклопац разгрнутог обода троугласто профи-лисаног и коничног реципијента.¹⁹² Забележен је један примерак на простору џамије.

Слични примерци са дугметастом дршком се јављају током IV и V века. Забележени су налази у Доњим Буторкама, Караташу – Дијана, Костолу – Понтес, Љубичевцу, Мора Вагеи, Рткову – Гла-мији I,¹⁹³ док је налаз из Салдума опредељен у VI век.¹⁹⁴

172. A-430, лок. Џамија, контролни ров, кв. XIII, LXX, LXXI, мрка земља, простор испод пода трема I фазе

Пречник обода: 15,0 cm

Поклопац израђен од песковите глине, сиве боје печења.

Поклопац По 8

Конични поклопац вертикално засеченог обода.¹⁹⁵ Израђен је од песковите, црвено печене глине. Заступљен је са једним примерком из де-вастираног слоја.

Паралеле за овај тип се јављају у Костолу – Понтес и Мора Вагеи, где су распрострањени у керамичком репертоару од краја III до средине V века.¹⁹⁶

189 Nikolić-Đorđević 2000, 153–154, tip VIII/1.

190 Цвјетићанин 2016, 99, поклопац тип По 1.

191 Петковић, Тапавички-Илић 2020, 100, тип VIII/6, T. XXXVI, 6–9.

192 У интерној типологији означен као тип VIII/8.

193 Цвјетићанин 2016, 105, поклопац тип По 24.

194 Jeremić 2009, 119–121, type VIII/4, cat. 343–344.

195 У интерној типологији означен као тип VIII/9.

196 Цвјетићанин 2016, 104, поклопац тип По 20.

173. А-330, контролни ров, кв. XXXI, XXXII, XXI, XXII, девастирани слој
Пречник обода: 22,0 cm
Поклопац израђен од глине са ситним песком, црвене боје печења.

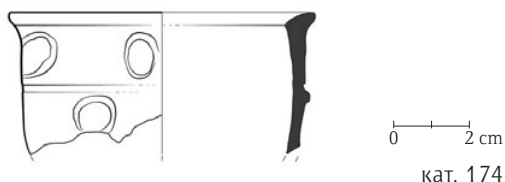
Пехари

Пехари представљају малобројну керамичку групу, међу којима су издвојена два типа ове врсте посуда, док код два фрагмента није било могуће типолошко опредељење.

Пехар Пе 1

Пехар косо разгнутаг обода и трбуха који се благо сужава према дну.¹⁹⁷ Нађен је у Укопу 1 и представља примерак из најстарије археолошке целине на налазишту.

Слични примерци се срећу насељу и старијој фортификацији Сингидунума међу пехарима танких зидова, fine израде, чија је спољна страна украшена барботин-орнаментом.¹⁹⁸ Примерци се везују за I и прве деценије II века.

174. А-133, кв. XXII, Укоп 1
Пречник обода: 10,0 cm
Фрагмент косо разгнутаг обода и реципијента пехара од средње пречишћене глине, наранџастоцрвене боје печења, бојене наранџастоцрвено. На спољној страни се налази украс изведен утискивањем прста.

Пехар Пе 2

Пехар косо разгнутаг обода и високо постављеног лоптастог трбуха.¹⁹⁹ Израђиван је од средње пречишћене, црвено печене глине, необрађених површина. Овај тип је нађен у мркој песковитој земљи, девастираном слоју, као и на простору џамије.

Паралела за овај тип пехара-лончића среће се у керамичком репертоару Салдума, где је нађен сличан примерак од сиво печене глине, у слоју који би могао да се веже за период градитељске делатности *praepositus Hermogenes*-а крајем III или почетком IV века.²⁰⁰ Пехари-лончићи сличне форме забележени су и у керамичком материјалу III–IV века у термама у Чачку и у Бељини.²⁰¹

175. А-244, контролни ров, кв. XXXI–XXXIV, мрка песковита земља

Пречник обода: 10,0 cm

Пехар израђен од средње пречишћене глине, црвене боје печења.

176. А-335, контролни ров, кв. XXXI, XXXII, XXI, XXII, девастирани слој

Пречник обода: 7,0 cm

Пехар израђен од средње пречишћене глине, црвене боје печења, са сивим језгром на прелому.

177. А-396, лок. Џамија, кв. LVIII, контролна сонда, ЈИ угао

Пречник обода: 9,0 cm

Пехар израђен од средње пречишћене глине, црвене боје печења.

Неопредељени типови

Приликом истраживања су забележена два фрагмента пехара у Укопу 1, израђена од песковите глине, црвене боје печења.

178. А-56, кв. XXII, Укоп 1

Пречник дна: 3,0 cm

Фрагмент дна и део реципијента посуде од песковите глине са додатком мрвљеног кречњака, црвене боје печења. Површине су црвено бојене.

197 У интерној типологији је означен као тип IX/1.

198 Nikolić-Dorđević 2000, 43, tip I/62.

199 У интерној типологији означен као тип IX/5.

200 Jeremić 2009, 122–123, cat. 359.

201 Јерemiћ, Гојгић 2012, 64–65, тип IX/1; Дмитровић, Радичевић 2009, 43, cat. 9.

179. A-136, кв. XXII, Укоп 1

Димензије: 3,0 x 25 cm

Фрагмент обода и трбуха мање посуде израђене од псковите глине, црвене боје печења, неукрашене.

Керамички унгуентариј (*unguentarium*)

Сасвим особен налаз представља део керамичког суда идентификованог као унгуентариј (*unguentarium*) (кат. 180). Предмет је нађен у девастираном слоју, али се на основу аналогја може одредити његово приближно датовање.

У питању је предмет облика мање керамичке боце, вретенастог тела, кратког врата који се шири према отвору. У римској материјалној култури позната су керамичка и стаклена унгуентарија. У време касне антике стаклени примерци јављају се у великом броју, нарочито као прилози у гробовима на некрополама с краја III до средине V

Керамички унгуентариј,
кат. 180

века,²⁰² док керамички доживљавају трансформацију свог основног облика.

У литературу појам „касноантички унгуентариј” увео је Џон Хејс 1971. године, и тај назив је био синоним за ранохришћанске ампуле (*ampullae*), због своје намене и дистрибуције до тада познатих налаза.²⁰³ Основне карактеристике унгуентарија су шпицасто дно, ређе равно обликовано, малог пречника. На прелазу из врата у раме суда налазила се карактеристична пластична трака. Просечна висина унгуентарија је била између 18 и 21 cm, мада су забележени и нешто већи примерци, висине између 30 и 35 cm. Израђивани су на витлу, најчешће су били глатких спољних зидова, а понекад и са видљивим канелурама од грнчарског кола и такви примерци су углавном већих димензија.²⁰⁴ Унгуентарија се израђују од квалитетније глине, печене у нијансама од светлоцрвене до тамноцрвене и, ређе, сиве боје. На спољној страни, нарочито у горњем делу, могу се јавити трагови премаза исте боје као што је боја печења посуде.²⁰⁵ С обзиром на вретенасти облик и непостојање стабилне стопе, коришћени су као амбалажа са поклопцем, највероватније од органског материјала, а ношени су у кожним или платненим торбицама.

Унгуентарија су се развила у хеленистичко и римско доба, а у касној антици су имала специфичну улогу. У питању је врста налаза која се среће на простору источног Медитерана током VI и VII века. Већи број примерака забележен је у Константинопољу, Лимири, Пергаму, Сагаласосу, Јасосу, Ефесу, Атини,²⁰⁶ а у Кибири је регистрована пећ са керамичким отпадом,²⁰⁷ у којем се налазила и вретенаста унгуентарија. Радионице за производњу керамичких унгуентарија су вероватно биле у Константинопољу и Малој Азији.²⁰⁸

202 О облицима и учесталости стаклених унгуентарија у гробним целинама касноантичке некрополе у Јагодин Мали, уп. Jeremić, Golubović, Drča 2017, 114, 117–118.

203 Hayes 1971, 243, note 2.

204 Hayes 2008, 116–117, cat. 1814–1816.

205 Hayes 1971, 243–245.

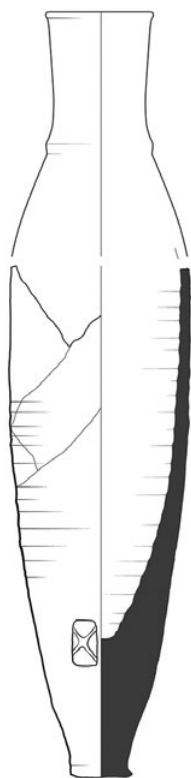
206 Hayes 2008, 287–289, Pl. 90; 117–118, Pl. 91. Више од двадесет примерака пронађено је у оквиру Палате гиганата на атинској Агори, која је датована у другу половину VI века.

207 Japp 2009, 102–103, figs. 54–69.

208 Degeest et al. 1999, 247.

Посуде су служиле вероватно за транспорт и коришћење освешталог уља или воде из хришћанских богомоља. Један од најзначајнијих ходочасничких центара била је Мира (*Myra*, Демре – Кале) у Ликији, данашњој Турској, где је живео и сахрањен Свети Никола. Према подацима Светог Николе Сионског из 565. године, у саркофаг у ком је био сахрањен Свети Никола у Мири, ходочасници су сипали уље као заветни прилог.²⁰⁹ Уље се у контакту са земним остацима свеца освештавало и ходочасници би пре повратка кући узимали то уље за личну употребу.

Неки од керамичких унгуентарија имају при дну утиснут печат у четвороугаоном или кружном пољу. Понекад је то једноставан знак „X”, као што је случај са примерком из Наиса, понекад монограм јасног ранохришћанског карактера. Поједини примерци имају у печату представе животиња, шкорпије, лисице, крокодила и других. Један од најзначајнијих печата регистрован је на Родосу, где је на посуди утиснуто име епископа Северијана, који нажалост још увек није поуздано идентификован.²¹⁰ Претпоставља се да печат са његовим именом био гаранција за садржај посуде, у којој су вероватно били освештана вода или уље.

0 — 2 cm

кат. 180

180. Ц-12, кв. XXI, XXII, XII, слој глиновите земље до шодера

Очувана висина: 13,5 cm

Фрагмент дна и реципијента вретенастог унгуентарија, израђеног од пречишћене, црвено печене глине. Са спољне стране разливени трагови бојења црвеном бојом. При дну посуде, у квадратном пољу, печат „X”.

Орнаментисање керамичких посуда

Од укупно 480 обрађених керамичких налаза, технике украшавања се јављају код 87 примерака. Најзаступљенија техника је глачање површина посуда или самог орнамента (26 примерака), техника глеђосања је заступљена код 12 посуда, од којих две припадају раноцарској продукцији, осталих десет су касноантичке производње. Урезани орнамент је евидентиран код 12 посуда, енгоба у девет случајева. Бојење спољне и ређе унутрашње стране посуде забележено је код седам фрагмената, жлебови у пет случајева, док су орнаменти изведени алатком у облику чешља регистровани код четири фрагмента, као и код мотива утискивања нокта. Радлом су украшене површине три посуде, док се печатни орнамент јавља у два случаја. У два случаја је забележен ребрасти орнамент и у једном метличасти.

Печаћене посуде

Техника печачења забележена је на једном трбуху суда (кат. 181), израђеном од песковите глине, црвено печене боје. Површина је рашчлањена жлебовима и низом печатног украса у облику осмице. Примерак је нађен у испуни гроба 29. Фрагмент вероватно припада типу дубоких здела, које су на горњем конусу или прелазу конуса имале различите печачене мотиве (флоралне, фигуралне, геометријске). У Сингидунуму су овако украшене зделе налажене су слојевима од друге половине III до средине IV века.²¹¹

Техника печачења посуда представља специфичан вид украшавања површина и она је нарочито заступљена на налазиштима на прелазу из

209 Türker 2005, 319.

210 Hayes 1971, 244.

211 Nikolić-Đorđević 2000, 17, 19, tip 1/2, 1/5.

III у IV век, али се јавља и на локалитетима VI века.²¹² Печаћене посуде углавном су рађене од квалитетније или средње квалитетне глине, печене у нијансама црвене или сиве боје, понекад бојених површина. Репертоар посуда је релативно скроман. Како се може видети на примеру Сингидунума и налазишта из средњег Подунавља (Караташ – Дијана, Мора Вагеи), реч је о примерцима дубљих калотастих или биконичних здела, и ређе, лонаца, украшених овом техником. Посуде су настале по узору на луксузне примерке израђене у техници *terra sigillata*, уз копирање једне од омиљених форми посуда Drag. 37. Веома заступљена у раноцарско доба, ова техника, на прелазу у касну антику поново постаје популарна и радо коришћена за декорацију посуда.

Печаћене посуде израђиване су у више радионичких центара, међу којима је један био у Сингидунуму, у другој половини III века, са репертоаром под утицајем галских радионица.²¹³ Други производни центри вероватно су били у јужним областима Илирика, одакле је примерак из Наиса могао да доспе.²¹⁴

181. А-13, кв. XXXV, гроб 29

Димензије: 5,6 x 6,1 x 0,6 cm

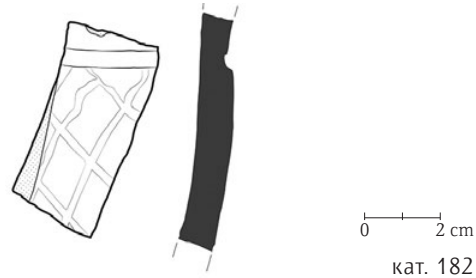
Фрагмент трбуха посуде од песковите глине, црвене боје печења. Спољна површина украшена хоризонталним дубљим жлебовима и низом косо постављених осмица (омега), изведених алатком.

Касноантичка глачана керамика

Глачање је био један од омиљених начина украшавања посуда у касној антици. Глачањем се најчешће украшавају биконичне зделе, лонци и пехари. Код старије групе глачаних посуда с краја III и почетка IV века посуде се украшавају једноставнијим линераним мотивима распоређеним у зоне. Код млађе групе налаза, из периода краја

IV и почетка V века, мотив је мрежаст и ограничен на одређену зону посуде, првенствено горњи део реципијента или на врат. Линије најчешће образују мреже ромбова, а могу се јавити и апстрактни или флорални мотиви.²¹⁵

Са Трга краља Милана (Трга Ослобођења) потиче фрагмент трбуха суда из девастираног слоја, израђен од сиво печене глине. Испод жлеба се налази мрежа косо глачаних линија које формирају ромбове. На основу технолошких карактеристика и начина украшавања, овај фрагмент би се могао одредити у млађи хоризонт, односно у крај IV и почетак V века. У овом периоду сива глачана керамика је била веома распрострањена у мезијским и панонским провинцијама.²¹⁶ Везује се за производњу досељених федератских, варварских група становника, на размену добара са федератима насељеним у пограничним провинцијама царства или на производњу посуда за њиховој тржиште. Посуде израђене овом техником и начином украшавања везују се за готску популацију и њихов утицај, односно указују на присуство и контакте са черњаховском културом.

182. А-257, кв. XXI, XXXII, XXI, XXII, девастирани слој

Димензије: 6,2 x 2,7 x 0,9 cm

Фрагмент трбуха суда дебљих зидова, од сиво печене глине, песковите фактуре. На спољној страни налази се хоризонтални жлеб украшен глачањем, испод кога је глачањем косих танких линија формирана мрежа ромбова.

²¹² Цвјетићанин 2016, 161, типови 3 37, 3 41, Л 1, Л 40.

²¹³ Цвјетићанин 2016, 162.

²¹⁴ Радиновић 2012, 105–112.

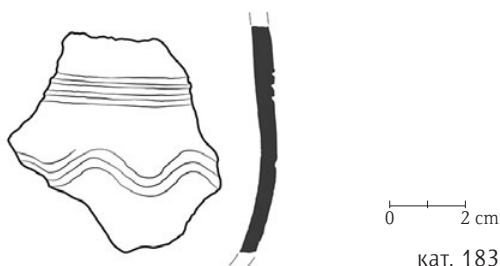
²¹⁵ Цвјетићанин 2016, 157.

²¹⁶ Цвјетићанин 2016, 159, са литературом.

Чешљасти орнамент

Чешљасти орнамент у облику валовница и равних хоризонталних линија забележен је на четири фрагмента трбуха. Један фрагмент потиче из Укопа 1 кат. 183, израђен од песковите, смеђецрно печене глине, чија је спољна страна украшена низом хоризонталних чешљастих украса и низом таласастих линија, у троструком валу. У питању је примерак тањих зидова, те би се могло помислити да је припадао делу крчага или неког другог стоног посуђа.

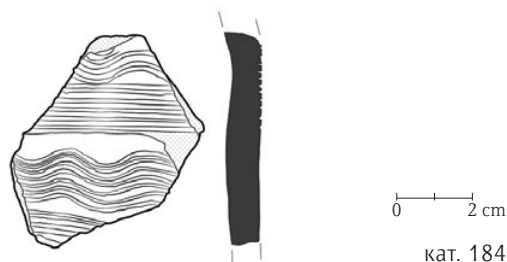
Примерак трбуха дебљих зидова кат. 184, израђен од песковите глине, црвено печен, састоји се од наизменичног смењивања таласастих и хоризонталних низова, изведених чешљастим предметом. Могуће је претпоставити да је фрагмент чинио горњи део питоса, огрубљен из практичних разлога, због складиштења.

183. А-57, кв. XXIII, Укоп 1

Димензије: 6,0 x 5,0 x 0,45 cm

Фрагмент трбуха посуде од песковите глине, црвене боје печења. На спољној површини алатком изведен мотив валовнице и паралелних урезаних линија.

184. А-341, кв. XXI, XXXII, XXI, XXII, девастирани слој

Димензије: 5,6 x 4,4 x 0,8 cm

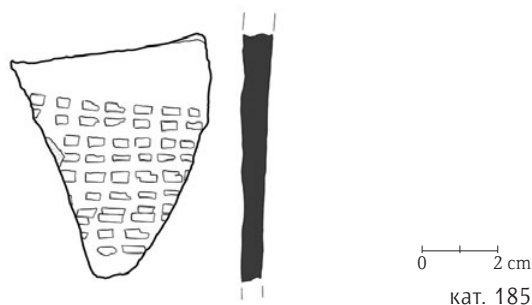
Фрагмент трбуха посуде дебљих зидова од песковите глине, црвене боје печења. Спољна површина украшена наизменичним смењивањем трака таласастих и равних линија.

Рановизантијски утиснути орнамент

У слоју мрке земље регистрован је фрагмент трбуха посуде, готово вертикалних зидова, чија је спољна површина украшена низовима утиснутих правоугаоника, организованих у широке траке.

Овакав мотив изведен утискивањем алатом у свежу глину среће се у керамичком материјалу пронађеном у потопљеном броду код Јаси Аде (Yassi Ada), који потиче из периода 625–626. године, како су то показали нумизматички налази.²¹⁷ Међу посудама налазе се и два примерка крчага са изливником; код једног примерка је доњи део реципијента украшен траком од два низа утиснутих мотива, док су код другог примерка очуване три траке по два низа утиснутих четвороугаоника. Посуде су израђене од светлосмеђе печене глине. Паралеле се налазе у Великој палати у Константинопољу и везују се за источномедитеранску керамичку продукцију, карактеристичну за области данашње Турске и грчких великих острва.²¹⁸

У области Ђердапа, у рановизантијском слоју утврђења у Бољетину забележене су три посуде, украшене овом врстом мотива. У питању су крчагојнохоа, са ивицом обода украшеном на исти начин као примерак из Наиса, потом део посуде украшене утискивањем у зони око изливника,²¹⁹ као и фрагмент лонца косо разгнутаг обода и високог трбуха, израђен од тамносиво печене недовољно пречишћене глине.²²⁰

217 Bass 1982a, 311, 317.

218 Bass 1982b, 173, 175, P. 34, P. 35.

219 Бољетин 1965, теренски инв. 16/65. Документација Археолошког института, Београд.

220 Бољетин 1967, студијски материјал, к. 537/67, квадрат J2, дубина 1,35 m. Документација Археолошког института, Београд.

185. А-254, кв. XXXI–XXXIV, мрка песковита земља

Димензије: 5,0 x 6,4 x 0,7 cm

Фрагмент трбуха посуде дебљих зидова од песковите глине, са додатком кварца и лискуна, споља сиве, унутра смеђе боје печења, на прелому сиве. Печаћењем изведен мотив хоризонталних низова правоугаоника, у очуваних десет низова.

II. 6. 2. Стаклене посуде

Стаклене посуде су забележене у готово свим целинама и слојевима на Тргу краља Милана (Тргу Ослобођења). Јављају се као стони, козметички или амбалажни предмети. Укупно 26 примерака било је могуће анализирати са аспекта морфологије и типологије. Издвојена су два типа здела и три типа пехара. У анализу су укључени и фрагменти судова, који пружају податке о коришћењу различитих стаклених судова у античко доба на овом налазишту.

Зделе

Зс 1

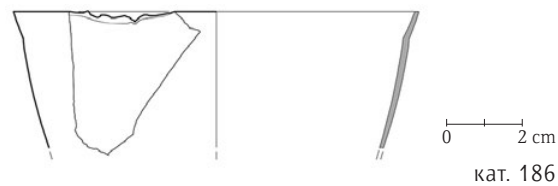
Дубља овална здела левкастог обода. Два примерка израђена од жућкастог стакла нађена су у двастираном слоју на Тргу краља Милана.

Ове посуде представљају карактеристичан производ касне антике (Isings form 116). Јављају се као неукрашени примерци или примерци са брушеним површинама испод обода или на реципијенту. Карактеристичне су за IV и прву половину V века. Припадају веома распрострањеном типу стоног посуђа за које постоје бројне паралеле. Са територије Наиса су познати примерци са некрополе у Јагодин Мали и са Медијане.²²¹ На лимесу и у унутрашњости провинција забележене су у Салдуму, Караташу – Дијана, Костолу – Понтес, Гамзиграду – Ромулијана, Равни – Тимакум Минус (*Timacum Minus*) и у оквиру мањег касноантичког купатила у центру Чачка.²²²

186. Ц-69.1, кв. XXIII, ▼0,00–0,35 m, поремећени слој

Димензије: 3,1 x 3,5 x 0,2 cm

Фрагмент левкастог обода, оштећене ивице и калостог реципијента посуде од жућкастог стакла. На спољној страни испод обода се налази хоризонтална брушена трака.

187. Ц-24.1, кв. XXIV, ▼0,15 m, поремећени слој

Димензије: 3,1 x 3,5 x 0,2 cm

Фрагмент левкастог обода, оштећене ивице и калостог реципијента посуде од жућкастог стакла. На спољној страни испод обода се налази хоризонтална трака брушеног орнамента.

Зс 2

Хемисферична здела украшена брушеним орнаментом, од жућкастобеличастог стакла. Из Наиса потиче примерак трбуха суда из Укопа 3.

Брушени орнамент најчешће је коришћен у орнаментисању здела и пехара (Isings form 96). Техника брушења посуда је откривена у првим вековима наше ере у стакларским радионицама Италије.²²³ Представља економичну врсте декорације која није захтевала велики рад, а давала је богатији изглед посуди. Од мотива се јављају кружне или овалне фасете.

Посуде са брушеним декором налажене су од британских острва, преко западних провинција царства, до Мале Азије и Египта. Маријане Е. Штерн је претпоставила да су постојале четири зоне њихове производње, три у оквиру Римског царства – у области Рајне, у Панонији, Сирији, и ван царства у Танаису, великом економском центру Босфорске краљевине.²²⁴ Врхунац производње посуда са овим орнаментом био је крајем II и почетком III века, а потврђено је да су радионице у Келну производиле посуде и током IV века.

221 Дрча 2000, 218, кат. 2–5.

222 Ružić 1994, 39, tip IV/8, kat. 563–584, T. XXVII/1–8; Jeremić 2009, 142–143, cat. 413–414; Jeremić 2012, 287–288; Jeremiћ, Гојгић 2012, 75, кат. 108.

223 Stern 2001, 137, 159, Kat. 57.

224 Stern 2001, 137.

Посуде украшене брушењем у Норику и Горњој Панонији заступљене су на више налазишта III века (Хрушица, Цеље, Птуј), док налази из Сингидунума припадају крају III и почетку IV века.²²⁵ Познати примерци из Паноније, из Аквинкума и Горсијума, израђени од светлозеленкастог стакла, датовани су у III век.²²⁶

0 2 cm

кат. 188

188. Ц-70.1, кв. XXXI, Укоп 3

Димензије: 4,0 x 3,6 cm

Фрагмент хемисферичног трбуха посуде од дебљег стакла жућкастобеличасте непрозирне боје. Спољна страна суда украшена је брушеним орнаментом у облику кругова.

Пехари – чаше

Пс 1

Пехар-чаша са луковима, коју карактеришу левкасти обод, звонолики трбух са наборима у облику лукова-аркада и дно на прстенастој стопи. Из Наиса потиче примерак из поремећеног слоја.

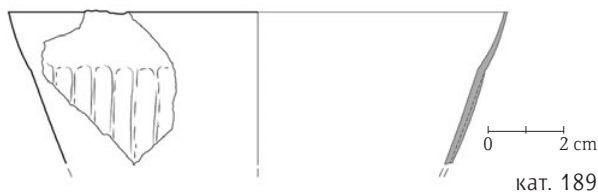
У питању је тип пехара раноцарске производње. Лукови могу бити ливени у калупу, као код примерка из Наиса, или аплицирани на трбух посуде. Пехари са луковима се јављају у другој половини I века у Горњој Панонији и Норику.²²⁷ Примерак из Арабоне у Панонији је са пластичним ребрима, нађен је заједно са тера сигилатом флавијевског периода.²²⁸

Малобројни налази из Горње Мезије с краја I и почетка II века забележени су у области лимеса, у Чезави – Нове (*Novae*), Текији – Трансдиерна, Караташу – Дијана, као и у залеђу, у Равни – Тимакум Минус.²²⁹

189. Ц-55.1, кв. XXIV, ▼0,00–0,20 m, поремећени слој

Димензије: 3,0 x 4,0 x 0,15 cm

Фрагмент левкастог, благо оштећеног, обода и хемисферичног трбуха посуде од жућкастог стакла. Посуда ливена у калуп, са украсом од лукова на трбуху.

кат. 189

Пс 2

Конични или благо калотаста пехар, који је испод обода украшен урезаним жлебовима. Израђен је од светлозеленог, зеленоплавичастиог или жућкастог стакла. Примерци су забележени у Укопу 1 и поремећеном слоју те би могли да се сврстају у две хронолошки различите групе.

Пехари-чаше (Isings form 42a), калотастог или коничног реципијента, украшени хоризонталним урезима, познати као Hofheim чаше по налазишту у Германији, карактеристични су по равно сеченој ивици обода и жлебовима испод њега или на трбуху. Дно може бити равно, са конкавним удубљењем у средини, или је шпицасто. Претежно су израђени од плавичастозеленог стакла, али су познати и примерци од стакла плаве, зелене или браон боје.

Посуде овог типа су веома распрострањене широм Римског царства, датују се у I век наше ере, најчешће се јављају у другој и трећој четвртини I века.²³⁰ Паралеле из Емоне, Врха при Крижу и Дрнова оквирно су датоване у I век.²³¹ Сличну форму обраде обода и жлебљења реципијента налазимо у примерцима са територије Горње Мезије, из Текије – Трансдиерна, Равне – Тимакум Минус и Липљана – Улпијана, датованих у II–III век.²³² У касној антици ова форма наставља да се употребљава због своје практичности. Украшавање жлебовима било је нарочито популарно код пехара равног или удубљеног дна, из IV и прве

225 Ružić 1994, 47, tip VII/10b, pehari levkastog oboda, kat. 873–874.

226 Barkóczy 1988, 65–66, Typ 25b, Kat. 43–44, Abb. 43–44.

227 Lazar 2003, 93–94, type 3.3.3.

228 Barkóczy 1988, 90, Typ 56, Kat. 126, Abb. 126.

229 Ružić 1994, 41–42, tip VII/2, kat. 605–609, T. XXIX/3–6.

230 Lazar 2003, 87–88, type 3.2.1.

231 Lazar 2003, 88.

232 Ružić 1994, 36–37, tip IV/41.

половине V века.²³³ За касноантичке форме карактеристичан је левкасти или прстенасто задебљани обод.²³⁴

190. Ц-40.1, кв. XXII, Укоп 1

Пречник обода: 9,0 cm

Фрагмент непрофилисаног обода, наглашеног жлебом и калотастог реципијента пехара од светлозеленастог стакла.

191. Ц-40.2, кв. XXII, Укоп 1

Пречник обода: 10,0 cm

Фрагмент непрофилисаног обода, који је наглашен жлебом, и коси трбух пехара од беличастог провидног стакла.

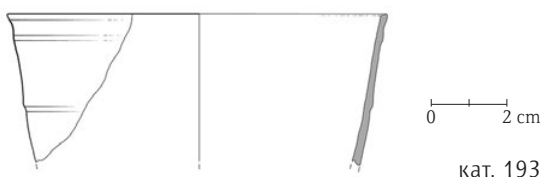
192. Ц-52, кв. XXXIII, ▼0,55–0,85 m, слој мрке компакне земље

Пречник обода: 10,0 cm

Фрагмент непрофилисаног обода, наглашеног жлебом, и коничног реципијента пехара од жућкастозеленастог стакла.

193. Ц-22.1, кв. XXIV, ▼0,00–0,20 m, слој поремећен услед рада механизације

Пречник обода: 10,0 cm

Фрагмент непрофилисаног обода, наглашеног жлебом, и коничног реципијента пехара од светлоплавозеленастог стакла.

Пс 3

Пехари левкастог обода (Isings form 108). Једини примерак овог типа пехара забележен је на површини са гаром и нагорелом земљом.

Тип пехара карактерише прстенасто задебљани обод, хемисферични реципијент и дно које почива на прстенастој стопи. У Горњој Мезији овакви пехари су забележени у Београду – Сингидунум, Чезави – Нове, Караташу – Дијана, Равни – Тимакум Минус, Липљану – Улпијана и Коловрату.²³⁵ На основу услова налаза датовани су у III–IV век. У Наису је овај примерак нађен заједно са новцем Констанција II, из периода 355–361. године (кат. 257).

194. Ц-78, кв. XXIII, ▼0,70 m, површина са гаром и нагорелом земљом

Пречник обода: 12,0 cm

Фрагмент левкастог обода, прстенасто задебљаног, и калотастог реципијента посуде од жућкастог прозирног стакла.

Фрагменти стаклених судова

Међу фрагментима стаклених судова налазе се ободи, трбуси, дна и дршке различитих посуда, коришћених у свакодневном животу становника Наиса.

Од посуде од плавичастог стакла кат. 195, која потиче из Укопа 3, очуван је део разгрнутог обода и цилиндрични врат. Ободи овакве форме јављају се код више врста посуда: Меркур боца, цилиндричних боца, мањих крчага са једном дршком или балсамарија различито профилисаног

233 Ružić 1994, 50–51, tip VII/12b.

234 Ružić, 1994, 50.

235 Ružić 1994, 45, tip VII 10/a, kat. 731–769, T. XXXII/8–11; T. XXXIII, 1–3.

реципијента те хронолошки могу бити веома широко опредељени, од краја I до IV века.²³⁶ На основу услова налаза, као и осталог покретног материјала из истог археолошког контекста, ова стаклена посуда би могла да се определи у пуни III век.

Фрагмент реципијента стакленог суда кат. 196 забележен је приликом подизања скелета гроба 29. На основу форме могло би се претпоставити да је реч о делу чаше-пехара. Сличан облик трбуха среће се у материјалу из музејских збирки у Мађарској, на тлу Црне Горе и у Емони, а налази су датовани у крај I и почетак II века, односно у II век.²³⁷

Дванаест дна посуда потичу из различитих археолошких контекста. Дно кат. 197 због свог малог пречника могло је да припада типу балсамарија и генерално се може определити у III–IV век. Стаклени суд кат. 198, са сужењем између реципијента и дна, нађен је у девастираном слоју. Налаз је сличан формама коничних пехара (Isings form 106b, c), који се датују у крај IV и почетак V века.²³⁸ Дна судова кат. 204 и кат. 205 могли би припадати дубљим коничним пехарима, какви су веома чести у касноантичким слојевима. Дно стакленог суда са „куглицом” и ниском стопом кат. 208 могло би да припада пехарима заобљеног реципијента или стакленим лампама на стопи, који се јављају у периоду од краја V до VII века,²³⁹ али су нарочито карактеристичне за VI и почетак VII века. Сматра се да је форма настала након 395. године, по узору на производе IV века са масивном стопом.

Захваљујући усавршеној и поједностављеној технологији израде пехари овог типа су постали један од омиљених стакларских производа, који се нашао на тржиштима бројних медитеранских области, до Ирака и јужне Русије, и који је често био копиран у локалним радионицама.²⁴⁰ Стопу са куглицом имао је добро очуван пехар из Јагодин Мале, израђен од жућкасто-зеленкастог стакла.²⁴¹ Пехари или лампе овог типа су забележени у Салудуму, у средини – другој половини VI века,²⁴² на Градини на Јелици, Градини на Постењу, у Костолу – Понтес и бројним налазиштима на ширем балканском и медитеранском простору.²⁴³ Примерци који су служили као лампе, могли су да имају три мале вертикалне дршке.

Међу фрагментима стаклених судова налазе се и три дршке, регистроване у Укопу 3, слоју мрке песковите земље и у поремећеном слоју. Дршка кат. 209 која се повија нагоре, могла би да припада једноставнијој варијанти чаша-пехара на стопи са дршком, насталим по узору на кантаросе израђиване од керамике, сребра, горског кристала.²⁴⁴ Богатији примерци овог типа имају пластичну декорацију на трбуху и датују се у III век. Паралела потиче из Птуја, где је регистрован примерак израђен од безбојног стакла, са вегетабилним мотивима на реципијенту.²⁴⁵

Дршка кат. 210, иако деформисана услед горења, на основу очуваног дела са украсом у облику аплицираних танких паралелних трака од стакла, могла би да припада неком од типова сферичних крчага, код којих је овакво украшавање на врату забележено у III–IV веку²⁴⁶ и крајем IV – почетком V века.²⁴⁷ На сличан начин је орнаментисан врат крчага из гроба 30 на некрополи Брест у Бешкој, из средине IV века.²⁴⁸ Из Наиса потиче крчаг од зеленог стакла са аплицираним пластичним тракама од стакла на врату и рамену, датован у крај IV века.²⁴⁹

За стаклени предмет у облику дршке или батине (?) кат. 211 претпостављамо да је реч о делу дршке поклопца или мешалице.

236 Barkóczy 1988, Kat. 213, 241–242, 265–270, 447; Ružić 1994, T. II/4; XVIII/5; XIX/1; XX/1; Lazar 2003, 168–189, pl. 50.

237 Barkóczy 1988, 70–71, Тур 30–31, Кат. 63–63, Abb. 63–64.

238 Ružić 1994, 50–51, тип VII/12b, T. XXXVIII/1–10.

239 Ružić 1994, 52–53, тип VII/13b, T. XL/5–11.

240 Stern 2001, 137, 270.

241 Јагодин Мала 2014, 120, кат. 110.

242 Jeremić 2009, 151, cat. 442–443.

243 Uboldi 1995, 124–125, form V; Antonaras 2008, 24, Pl. 3/2ii, 4/2ii; Križanac 2015, 343, fig. 4/48–54, sa starijom literaturom.

244 Lazar 2003, 110, type 3.7.4.

245 Lazar 2003, 110.

246 Ružić 1994, 19, тип II/6b, Isings form 121a.

247 Barkóczy 1988, Тур 177, Кат. 492–496.

248 Ružić 1994, 19, кат. 113, T. XI, 4.

249 С. Дрча је генерално датовао крчаг у IV век, иако се некропола на простору фабрике „Нитекс” интензивно користила за сахрањивање од средине до краја IV века. Уп. Јагодин Мала 2014, 123, кат. 117; Дрча 2000, 219, кат. 14; Ružić 1994, 18, кат. 106.

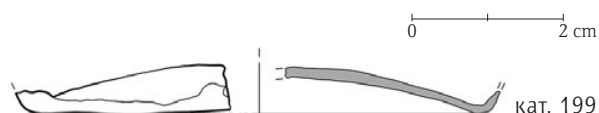
0 2 cm

кат. 195

195. Ц-71, кв. XXXI, Укоп 3

Пречник обода: 4,4 cm

Фрагмент посуде, од које су очувани разгнута и на доле искошен обод те цилиндрични врат. Посуда је израђена од плавичастог стакла.

0 2 cm

кат. 199

199. Ц-72, кв. XXXI, Укоп 3

Пречник дна: 6,0 cm

Равно и у средишњем делу благо увучено дно према унутрашњости посуде танких зидова, израђене од плавичастог стакла.

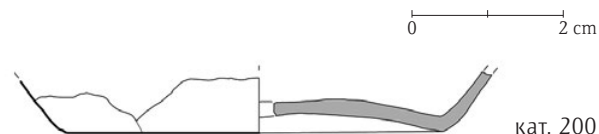
0 2 cm

кат. 196

196. Ц-45.1, кв. XXXVI, ▼191,23 m, приликом подизања скелета Г-29

Димензије: 3,5 x 2,6 x 0,15 cm

Фрагмент рецепијента посуде који се састоји од косих зидова и полусферично наглашеног прелаза у доњи део. Посуда је израђена од плавичастог стакла.

0 2 cm

кат. 200

200. Ц-79.1, кв. XXIV, слој мрке песковите земље, ▼0,75–1,00 m

Пречник дна: 5,0 cm

Равно и у средишњем делу благо увучено дно, према унутрашњости, посуде танких зидова од плавичастог стакла.

0 2 cm

кат. 197

197. Ц-82.2, контролни ров, кв. XXIV, мрка песковита земља, ▼0,30–0,70 m

Пречник дна: 2,5 cm

Уско дно посуде, благо увучено према унутра, могуће од балсамарија израђеног од жућкастог стакла.

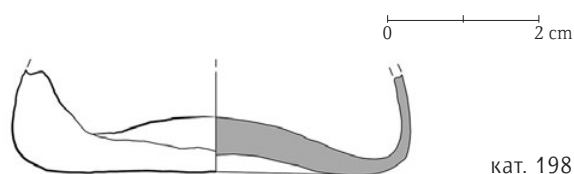
0 2 cm

кат. 201

201. Ц-82.2, контролни ров, кв. XXIV, мрка песковита земља, ▼0,30–0,70 m

Пречник дна: > 9,0 cm

Благо увучено дно према унутрашњости, са концентричним ребрима на унутрашњој страни, израђено је од плавичастог стакла.

0 2 cm

кат. 198

198. Ц-7.1, кв. XXXI, поремећени слој, ▼0,90 m

Пречник дна: 5,0 cm

Равно и у средишњем делу благо увучено дно према унутрашњости посуде са зидовима рецепијента који се благо сужавају према горњем делу. Посуда је израђена од плавичастог стакла.

0 2 cm

кат. 202

202. Ц-22.3 контролни ров, кв. XXIV, слој поремећен услед рада механизације

Пречник дна: 9,0 cm

Увучено дно и део рецепијента посуде израђене од светлозеленог стакла.

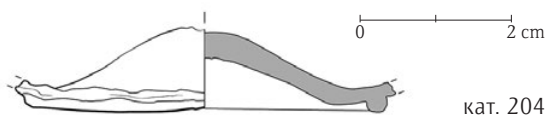
0 2 cm

кат. 203

203. Ц-22.2 контролни ров, кв. XXIV, слој поремећен услед рада механизације

Пречник дна: 5,2 cm

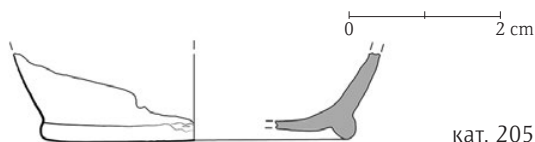
Равно дно посуде на пуној прстенастој стопи, израђено од жућкастог стакла.

204. Ц-69.2, кв. XXIII, слој поремећен услед рада механизације, ▼0,00–0,30 m

Пречник дна: 4,6 cm

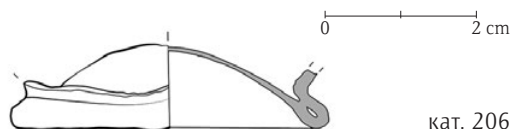
Фрагмент посуде са очуваним дном које је удубљено према унутрашњости и прстенасто наглашено. Посуда је израђена од жућкастог стакла.

205. Ц-69.3, кв. XXIII, слој поремећен услед рада механизације, ▼0,00–0,30 m

Пречник дна: 4,6 cm

Фрагмент коничног реципијента и равног дна, прстенасто наглашеног, посуде од жућкастог стакла, секундарно са траговима горења.

206. Ц-70.2, кв. XXXI, Укоп 3

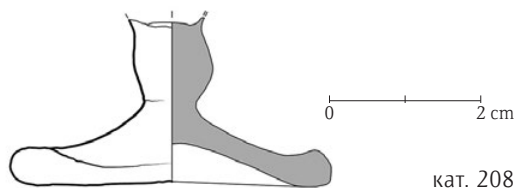
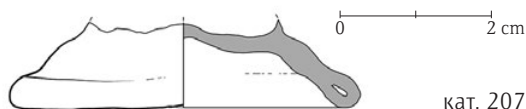
Пречник дна: 9,0 cm

Фрагмент увученог дна, на прстенастој шупљој стопи, посуде од плавичастог стакла.

207. Ц-51, кв. XXXIII, мрка земља, ▼0,85 m

Пречник дна: 4,6 cm

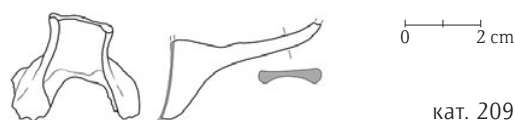
Фрагмент равног на коничној краћој ноzi са шупљом прстенастом ивицом.

208. Ц-43, кв. LVIII, мрка земља, ▼1,20 m

Пречник дна: 4,6 cm

Фрагмент посуде од светломаслинасто-зеленог стакла, од које је очуван део коленастог дна, завршеног ниском и широком стопом, прстенасто према споља наглашеном.

209. Ц-21, кв. XXXII, поремећени слој, ▼0,35 m

Димензије: 4,2 x 1,2 x 0,15 cm

Фрагмент тракасте дршке која се повија благо нагоре, израђена од плавичастог стакла.

210. Ц-81, кв. XXXIII, слој мрке песковите земље, ▼1,10 m

Фрагмент врата суда који је украшен хоризонталним паралелним стакленим тракама, веома малог пречника, и дела дршке при споју са вратом. Израђен је од зеленкастог стакла.

211. Ц-65, кв. XXXI, Укоп 3

Димензије: 2,8 x 0,6 x 0,6 cm

Фрагмент предмета од плавичастог стакла, пуно ливеног у облику неправилног ваљка, са заобљеним крајем. Површина неравна.

Стакло – закључна разматрања

Фрагменти стаклених посуда, код којих је било могуће утврдити форму и период израде и коришћења, нађени на простору Трга краља Милана, обухватају широк хронолошки распон, од краја I и почетка II, до краја VI и почетка VII века.

Најстаријем хоризонту припадају налази стаклених посуда регистровани у Укопу 1, који се могу датовати у крај I и прве деценије II века. У питању су примерци коничних пехара украшени жлебовима (тип Пс 2), а овом периоду највероватније припада и део чаше-пехара са „луцима“, нађен у девастираном слоју. За период III–IV века везују се налази стаклених посуда нађени у Укопу 3: боца кат. 195, посуда украшена брушеним кружним орнаментима (Зс 2), а могуће и пехари равно сеченог обода, коничног реципијента, украшени дубљим жлебовима (Пс 2).

Млађем касноантичком хоризонту припададе би зделе хемисферичног реципијента и левкасто проширеног обода, регистроване у девастираном слоју, а које по својим технолошко-морфолошким карактеристикама одговарају материјалној култури с краја IV и из прве половине V века (зделе тип Зс 1). Овом периоду према условима налаза – заједно са новцем средине IV века, припада и пехар кат. 194, који је иначе у горњомезијском стакленом материјалу датован углавном у период краја III–IV века.

Најмлађем касноантичком-рановизантијском хоризонту припадала би стопа пехара-чаше или лампе кат. 208, која је на основу паралела датована у VI – почетак VII века, што би одговарало хронологији најмлађег хоризонта на налазишту, којем би вероватно припадао и налаз фрагментованог унгуентарија са печатом кат. 180.

II. 6. 3. Утилитарни предмети и предмети свакодневне употребе, делови ношње и накита

У овој групи се налазе предмети израђени од метала (бронзе, гвожђа, стакла, печене глине и кости), нађени у различитим археолошким целинама и слојевима на Тргу краља Милана (Тргу Ослобођења). Ради лакше прегледности, предмети су разврстани према технолошким, типолошким и утилитарним карактеристикама.

II. 6. 3. 1. Делови ношње и украса, накит

Делови ношње и украса, као и накит са Трга Ослобођења представљају релативно малобројну групу налаза. Највећи број чине фибуле, потом нарукнице израђене од стакла, а у овом прегледу убројане су и коштане игле које су могле да имају утилитарну улогу у ношњи или украшавању, првенствено жена.

Фибуле

На Тргу краља Милана забележено је осам фибула. Четири фибуле (кат. 212, 213, 216 и 219) нађене су у Укопу 1. Поред фибуле кат. 217 нађен је новац цара Хадријана кат. 245. У слоју мрке земље, где је констатована фибула кат. 214, нађен је и бронзани новац из 355–361. године кат. 256. Фибула кат. 215 регистрована је на површини гореле земље и гари, на којој је био и новац из 355–361. године кат. 257. Могуће да је у питању дуга употреба предмета или су фибуле доспеле из старијих археолошких слојева у млађе приликом неке, вероватно, људске активности.

Примерци из Наиса припадају типу раноцарских једноделних фибула, које имају, најчешће, главу од опруге са четири намотаја. Међу фибулама се издвајају две варијанте; код једне је лук од жице кружног или полукружног пресека (кат. 212–217), док је код друге варијанте лук шири, тракастог облика (кат. 218).²⁵⁰

Једноделне раноцарске фибуле карактерише израда у стилу познолатенских форми. Познате у литератури као војничке, легионарске или латеноидне фибуле, представљају карактеристичне предмете I и II века, мада су у употреби до средине III века.²⁵¹ Налази једноделних фибула са главом у облику намотаја нису ограничени само на ареале војних утврђења или на мушке гробове, већ су налажени и у гробовима жена или у цивилним насељима.

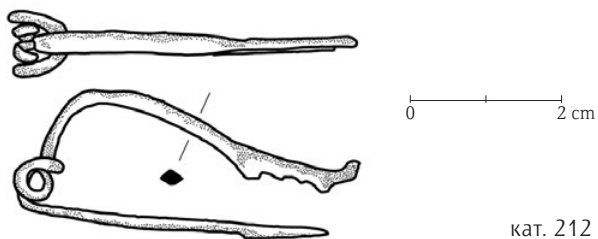
Примерци са Трга Ослобођења представљају стандардне производе овог типа, просечне дужине око 5 cm. Најближа паралела је регистрована у Јагодин Мали, без прецизних података о условима налаза, израђена од бронзе, дужине 3,5 cm,

250 Petković 2010, 33, tip 1, varijante A i B.

251 Patek 1942, 129; Bojović 1983, 48–50; Petković 2010, 33.

са луком кружног пресека.²⁵² Једноделне фибуле кружног пресека лука налажене су на тлу Доње Паноније (Думбово, Гомолава, Нови Бановци – Бургене, Сурчин – Калуђерске ливаде из прве половине III века),²⁵³ Виминацијуму, Текији – Трансдиерна,²⁵⁴ Костолу – Понтес, Равни – Тимакум Минус и датују се од краја II до доба Севера.²⁵⁵ Једноделне фибуле са тракастим луком налажене су такође на тлу Доње Паноније, у Думбову (I век), Баноштору – Бононија (*Воннонија*), Гомолави, где су датоване у I век,²⁵⁶ док су налази из збирке Музеја града Београда²⁵⁷ и из Равне – Кампаса (*Camps*) датовани у I–II век.²⁵⁸ У римским провинцијама, у области Рајне, заступљене су од доба Клаудија и Нерона, одакле су се највероватније прошириле у подунавске области од времена Флавијеваца.²⁵⁹ Њихова мања заступљеност у унутрашњости Горње Мезије сматра се последицом недовољне проучености налазишта раноцарског доба, пре него њиховог одсуства у културним слојевима тог периода.

Налази из Наиса отварају питања, првенствено везана за трговачко-занатске активности и мобилност становништва. Иако је теза о војничкој функцији овог типа фибула преовладавала у ранијој стручној литератури, новији налази су показали да се фибуле овог типа срећу и у насеобинским слојевима и у гробовима жена.

кат. 212

212. Ц-34.1, кв. XXII, Укоп 1, сл. 49

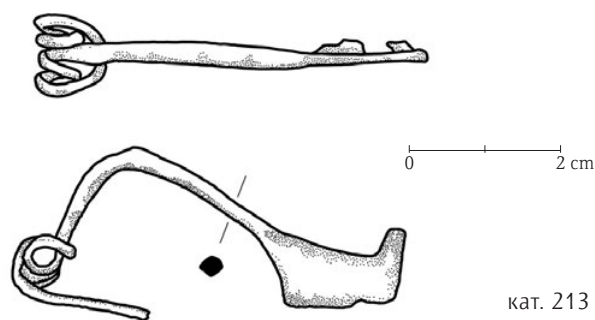
Дужина: 4,7 cm

Бронзана једноделна фибула, нађена заједно са кат. 213, са главом у облику опруге са четири навоја, са унутрашњом тетивом. Лук је кружног пресека, стопа се наставља у правоугаони држач са наглашеним дугметастим задебљањем. Стопа и врх држача су фрагментовани.

213. Ц-34.2, кв. XXII, Укоп 1, сл. 49

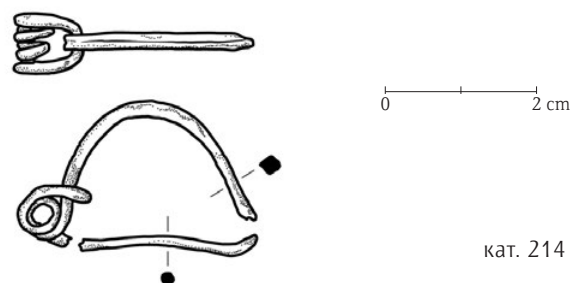
Дужина: 5,1 cm

Бронзана једноделна фибула, нађена заједно са кат. 212, са главом у облику опруге са четири навоја, са

кат. 213

унутрашњом тетивом. Лук је кружног пресека, стопа се наставља у правоугаони држач са наглашеним дугметастим задебљањем. Игла је фрагментована.

кат. 214

214. Ц-48, кв. XXXIII, мрка земља, ▼0,55 m

Дужина: 3,1 cm

Бронзана једноделна фибула са главом у облику опруге са четири навоја, са унутрашњом тетивом. Лук је полукружног пресека. Стопа, држач игле и игла су фрагментовани.

215. Ц-77, кв. XXIII, површина гореле земље и гари, ▼0,80 m

Дужина: 4,7 cm

Бронзана једноделна фибула, оштећене главе. Лук је кружног пресека, украшен урезима на горњој површини. Држач игле са дугметастим задебљањем је оштећен, недостаје игла.

252 Јагодин Мала 2014, 95, кат. 68; Petković 2010, 37, кат. 19; Jovanović 1978, 61, кат. 4, fig. 103.

253 Петровић 1997, 134, кат. 167.

254 Cermanović-Kuzmanović, Jovanović 2004, 221, Кат. 4.

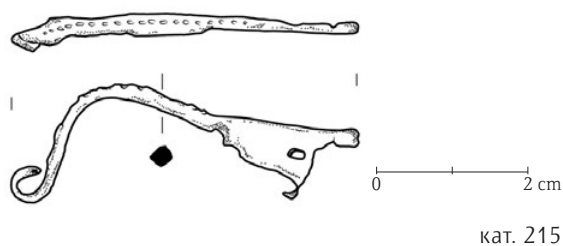
255 Petković 2010, 37, кат. 1–20.

256 Petković 2010, tip 1/B, 37–38, кат. 21–27, 30.

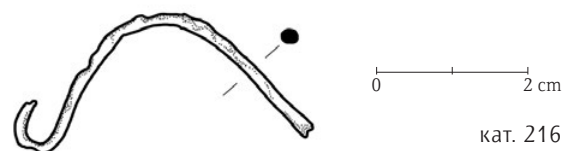
257 Vojović 1983, tip 1, varijanta 5, кат. 6–8; Petković 2010, 38, кат. 28–29; Петровић 1997, 133–134, кат. 164–166.

258 Petković 2010, 38, кат. 28–31.

259 Petković 2010, 34.

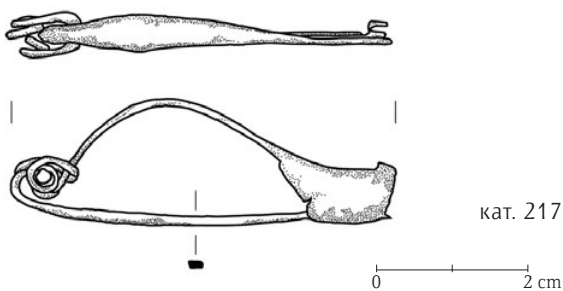

кат. 215

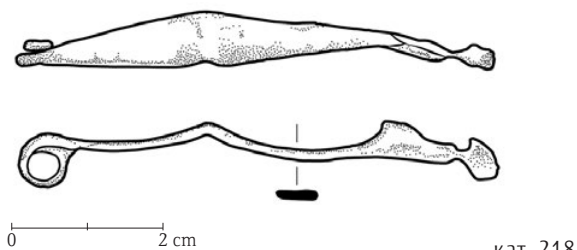
кат. 216

216. Ц-36, кв. XXII, Укоп 1
Дужина: 4,1 cm
Фрагментована бронзана једноделна фибула. Лук је кружног пресека, украшен урезима на горњој површини. Тетива са навојима је оштећена, као и држач игле.

кат. 217

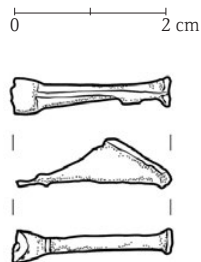
217. Ц-26, кв. XXXI, ▼1,60 m, мрка земља са већом количином керамике и животињских костију, сл. 49
Дужина: 5,1 cm
Бронзана једноделна фибула са главом у облику опруге са четири навоја, са унутрашњом тетивом, која се наставља у тракасти лук. Стопа је уска, наставља се у правоугаони држач са дугметастиим задебљањем.
Прве деценије II века (у близини је нађен новац Хадријана кат. 245).

кат. 218

218. Ц-54, кв. XXXIV, ▼0,00–0,20 m, слој поремећен радом механизације
Дужина: 6,4 cm

Бронзана једноделна фибула са главом у облику опруге и унутрашњом тетивом, која се наставља у тракасти лук. Стопа је уска, завршава се дугметастиим задебљањем и држачем, који је оштећен. Недостаје игла.

кат. 219

219. Ц-35, кв. XXII, Укоп 1
Дужина: 2,1 cm
Фрагмент бронзана једноделне фибуле, од које је очуван део тракастог лука са уском стопом, украшеном урезима. Држач игле је са дугметастиим задебљањем. Недостаје игла.

Стаклене наруквице

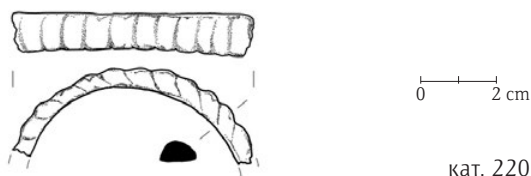
У ову групу налаза спадају фрагменти две наруквице из девастираног слоја. Припадају различитим типовима. Код једног примерка (кат. 220) постигнут је ефекат имитације тордирања, изведен ливењем стаклене масе у калуп са кришкастим сегментима, док је у другом случају у питању наруквица код које су на загрејану стаклену масу аплициране стаклене траке других боја (кат. 221), чиме је постигнута полихромнија предмета.

Стаклене наруквице се срећу у античким и касноантичким насеобинским слојевима или су често и део гробног инвентара, нарочито током IV века.²⁶⁰ У питању су наруквице затвореног типа, тракастог, полуелипсастиог или полукружног пресека тела. Јављају се као једнобојни или полихромни примерци. Воде порекло од наруквица из старијег гвозденог доба, а своју форму су углавном очувале и кроз римски и средњовековни период.²⁶¹ Стаклене наруквице су заступљене у касноантичким гробовима на простору Градског

260 Šaranović-Svetek 2009, 6–7.

261 Ivleva 2020, 7–8.

Поља и Јагодин Мале.²⁶² За ове некрополе недо-стају антрополошки подаци о покојницима који су их носили. Налази са мађарских некропола IV века показали су да су наруквице налажене искључиво у гробовима жена или девојчица; најчешће су биле на левој руци, понекад два и више комада.²⁶³

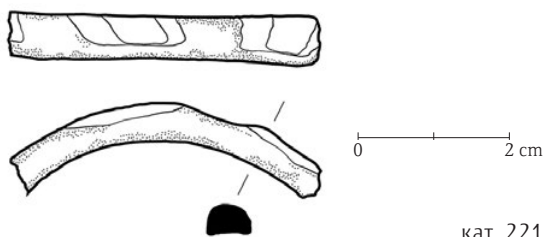

кат. 220

220. Ц-2, кв. XXXII, девастирани слој, сл. 49

Димензије: 6,5 x 1,0 x 0,6 cm

Фрагментована наруквица од црног стакла са тамнозеленим одсјајем. Спољна површина рашчлањена на сегменте, полукружног пресека.

кат. 221

221. Ц-16, кв. XIV, девастирани слој, сл. 49

Димензије: 4,2 x 0,5 x 0,4 cm

Фрагмент тракасте наруквице од црног стакла. Спољна страна украшена пољима од белог, зеленог и жутог стакла, нанетог у танком слоју у облику трака.

Коштане игле

Приликом истраживања Трга Ослобођења забележене су три игле израђене од кости, од којих би се две, према својој функцији, могле уврстити у ову групу налаза. Једна игла је припадала типу игле за обликовање косе, док је друга могла да буде вишенаменски предмет.

Коштана игла са неправилном полиедарском главом кат. 222, из девастираног слоја, припада типу једноставних украсних игала, једном од најбројнијих на горњомезијским налазиштима.²⁶⁴

Коштана игла (*acus, us, f*) претежно је служила код обликовања фризура (као укосница, за увијање или дељење праменова, скидање фризура), али и у медицини, козметици, као и за причвршћивање одеће.²⁶⁵ У горњомезијском материјалу јављају се са главама различито моделованим, најчешће полиедарског облика или призматичног.²⁶⁶ Датују се у другу половину III и у IV век, мада су веома честе у слојевима с краја IV – почетка V века. Сматра се да је мотив полиедра позајмљен из репертоара варварских, нарочито германских украсних и утилитарних предмета.²⁶⁷ На горњомезијском лимесу забележено је више од 50 примерака овог типа игала (*Singidunum, Margum, Castrum Novae, Diana, Pontes*),²⁶⁸ а у унутрашњости паралелу бележимо у материјалу са Пазаришта у Сврљигу, која је датована у V–VI век.²⁶⁹ Осим од кости, игле овог типа израђиване су и од метала, нарочито у периоду касне антике. Са некрополе у Јагодин Мали из IV века потичу сребрни примерци из две гробне целине.²⁷⁰

Коштана игла кат. 223, неукрашене главе, могла је да се користи и као игла за држање или прављење фризура, у медицини, козметици или за причвршћивање одеће. Овакви налази чине хронолошки неосетљив материјал, заступљен у свим периодима антике и касне антике.

222. Ц-10, кв. XXXIV, девастирани слој, сл. 49

Очувана дужина: 7,7 cm

Фрагментована украсна игла, са неправилном полиедарском главом, са пресеком у облику октогона, и вретенастим телом. Недостаје врх игле.

223. Ц-85, кв. XXIII, површина гореле земље, сл. 49

Дужина: 9,3 cm

Коштана игла са једним равно засеченим крајем и другим који је оштећен, а сужава се према шиљку који недостаје.

²⁶² Jovanović 1978, 27–28.

²⁶³ Šaranović-Svetek 2009, 7.

²⁶⁴ Petković 1995, 29, tip I, T. IX, 1–17.

²⁶⁵ Petković 1995, 28.

²⁶⁶ Petković 1995, 29.

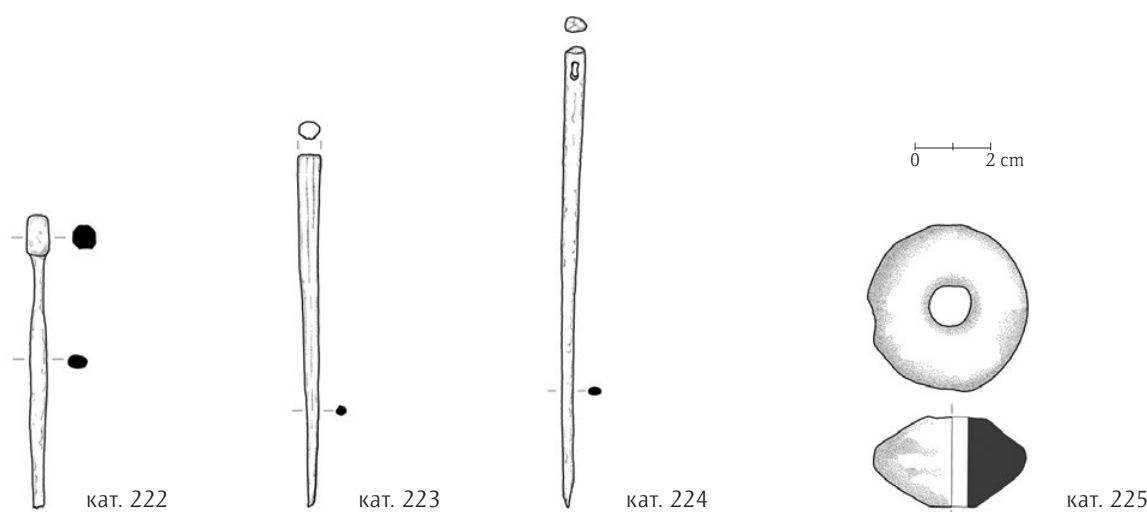
²⁶⁷ Petković 1995, *loc. cit.*

²⁶⁸ Petković 1995, 66–69, kat. 115–166.

²⁶⁹ Дрча 2004, 201, кат. 186.

²⁷⁰ Јагодин Мала 2014, 107–108, кат. 86–87.

II. 6. 3. 2. Прибор за шивење, писање и осветљење

Коштана игла са перфорацијом

Игла кат. 224 припада типу са перфорацијом која је служило за провлачење нити од органског материјала. Коштане игле овог типа су различитих димензија, али су најчешће имале кружни пресек тела. Налаз из Наиса припада типу игала са равном главом и издуженом перфорацијом. Због димензија, свакако није могла да се користи за шивење, већ за провлачење нити кроз рупе начињене шилом, за плетење тканина, а могла је да служи и за причвршћивање одеће или покрива покојника, како је то забележено код два случаја на некрополи на Виминацијуму.²⁷¹

224. Ц-84, кв. XXIII, мрка песковита земља, сл. 49
Дужина: 12,3 cm

Коштана игла која има равно засечену и спљоштену главу, са ушицом, и тело елипсастиг пресека, завршеног косо засеченим врхом.

Керамички пршљенак

Керамички пршљенак кат. 225 из Укопа 3 представља распрострањену групу налаза на античким, касноантичким, рановизантијским налазиштима, и спада у хронолошки неосетљив материјал. Пршљенци су најчешће коришћени у обради вуне и код ткачких активности.²⁷² Употребљавани су код предења вуне, а могли су да

придржавају нити код ткачких разбоја. Израђивани су од метала, печене глине, јелењих рогова, камена, различитих облика, понекад орнаментисани, углавном урезима или окцима.²⁷³

225. Ц-67, кв. XXXI, Укоп 3

Димензије: 4,4 x 4,0 x 2,4 cm

Биконични пршљенак израђен од смеђе печене глине, песковите фактуре.

Коштана спатула-лењир

Сасвим је особен налаз коштане спатуле-лењира кат. 226. Регистрован је у Укопу 1 и припада најстаријем античком периоду живота на Тргу Ослобођења у Наису.

Предмет је израђен од дуге, веома брижљиво углачане кости. Ова врста налаза веома ретко је заступљена у археолошком материјалу на територији Горње Мезије. Сличан примерак регистрован је у Виминацијуму,²⁷⁴ на некрополи Више Гробаља, где је коштани лењир сличног облика пронађен у етажном гробу спаљеног покојника (Г₁1135),²⁷⁵ заједно са фрагментованом оловном посудом, ке-

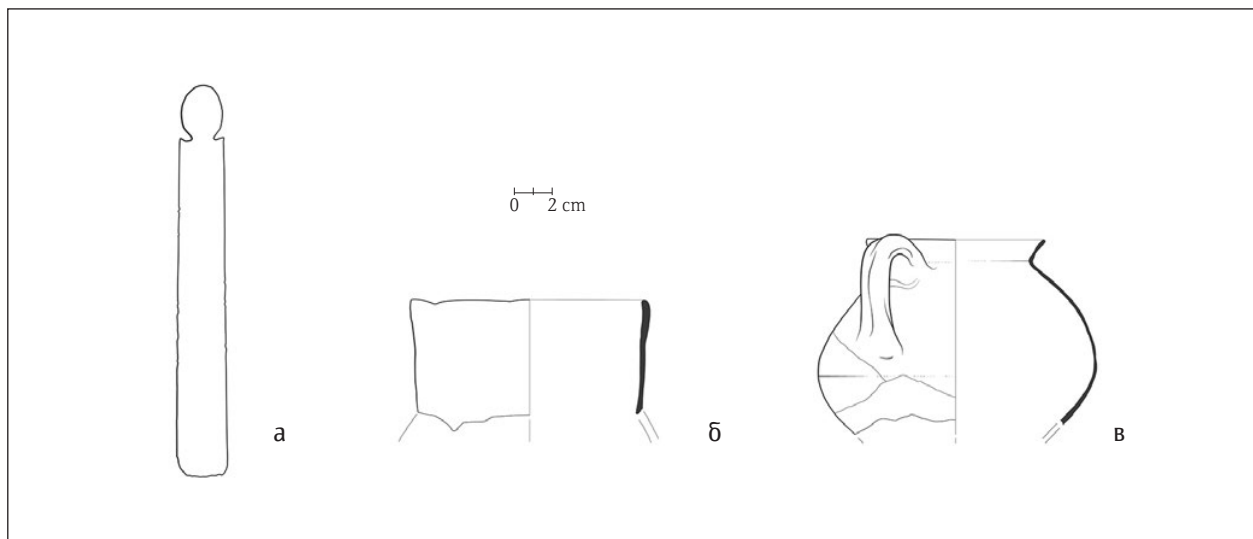
271 Petković 1995, 47.

272 Јеремић 2021, 42, 45–47.

273 Јеремић 2009, 181–186.

274 Спасић-Ђурић 2015, инв. НМП 03_3469.

275 Аутори најсрдачније захваљују др Снежани Голубовић из Археолошког института на подацима о врсти и инвентару гроба.

Сл. 26 – Виминацијум, некропола Више гробаља, налази из гроба Г₁-1135:

а) коштана спатула; б) део оловне посуде; в) керамички лонац

(документација Археолошког института, Београд, обрада М. Томић)

рамичким лонцем и два примерка римског бронзаног новца, ковања Домицијана из 86–96. године и Хадријана из периода 125–138. (сл. 26).²⁷⁶ Коштана спатула из Виминацијума је дужине 17,5 cm и за разлику од примерка из Наиса, благо се трапезасто шири према равно сеченом крају, док је дршка благо издужена и без перфорације.

Коштани предмети у облику спатуле јављају се као две одвојене групе налаза, различитих употребних функција. Једну групу чине примерци малих димензија (5–6 cm), са брижљиво моделованом дршком и тракастим телом, орнаментисаним урезивањем, често са иницијалима, именима или бројевима. У науци су познати као *tesserae lusoriae* и *tesserae nummulariae*. Сматрало се да су служиле као улазнице за представе, спектакле или да су биле предмети за игру. У позној Републици и у доба раног царства налажене су у Хиспанији, Галији, централној и јужној Италији и на острвима.²⁷⁷ Термин *tesserae nummulariae* уведен је 1919. године у науку, без упоришта у античким изворима. Први истраживачи крајем XIX века сматрали су их конзуларним или гладијаторским тесерама, а године 1937. уведен је и израз *nummularius*, поткрепљен са 145 до тада познатих примерака тесера. У једном препису са коштаног предмета, чији се рукопис чува у Верони, забележено је име ослобођеника који је кон-

тролисао новац (*spectatio*) за богату патрицијску породицу *Bibuli* 42. године п. н. е., која је чинила део *societas*-а који се бавила финансијским, односно банкарским пословима у позној римској Републици.²⁷⁸ Овакви примери тесера су бројни и са правом су ови предмети повезивани са банкарским активностима.²⁷⁹

Предмет из Наиса, иако личи на претходно описане примерке, припада другој групи коштанних налаза, већих димензија, који је имао другачију утилитарну намену. Налази попут овог везују се за сетове коришћене приликом писања. Дobar илустративни пример представља стела произвођача ножева, Луција Корнелија Атимета и његовог ослобођеника Епафре (*L. Cornelius Atimetus, Epaphra*), данас у Ватиканском музеју (сл. 27). На рељефу је, између власника и ослобођеника, приказана полица са прибором: у горњим регистрима су различити ножеви, широке спатуле за восак, а у средишњем делу су футроле са прибором за писање, са двоструким мастионицама.²⁸⁰

276 Vojvoda, Mrđić 2015 90, kat. 282; 140, kat. 832.

277 Baratta 2018, 518–519.

278 Buonopane 2019, 106–107.

279 Eckhardt 2017, 35.

280 Božić 2001, 28–29, Abb. 2.

Сл. 27 – Надгробна стела
Луција Корнелија Атимета из Рима
(Ватикански музеј, инв. 9277)

Коштане спатуле из затворених целина са некропола у Берлингену (Белгија), Најмегену у Холандији, Зоњу и Обуди у Мађарској,²⁸¹ налажене су заједно са предметима који се појављују и на стели Луција Корнелија Атимета. Сет из Берлингена, из доба Флавијеваца, нарочито је важан због свог садржаја. Састојао се од бронзане мастионице, размерника, шестара, перореза, спатуле за вокак и коштаног лењира-спатуле (сл. 28).²⁸²

Римске коштане спатуле су биле предмет различитих интерпретација и типологија. Према једној од њих, коју је начинио Драган Божич (сл. 29, 1–5), спатуле се деле у две групе, старију из периода I и прве половине II века н. е., и млађу групу, од друге половине II и III века.²⁸³ За старије примерке карактеристични су дужина 13–14,5 cm и ширина 2,5–3,5 cm, док је дршка, кружног или овалног облика, најчешће била перфорирана. Познији примерци углавном немају перфорацију на дршци, ужи су и дужи од старијих налаза, са ширином 1,5–2,5 cm и дужином 16–19 cm. На основу ове типологије, налаз из Наиса има особине и старијих (перфорација на дршци) и млађих примерака (дужина спатуле). Сличан пример спатули из Наиса потиче из гробне целине из Љубљане – Емона (*Емона*) (сл. 29, 6), где је регистрована спатула са перфорираном дршком и уским дугим телом, на основу услова налаза датована у флавијски период (69–96. године н. е.).²⁸⁴

Већи број налаза коштаных спатула из римског Лондона – Лондинијум (*Londinium*), из I и раног II века, омогућио је њихову поделу на три основна типа (сл. 29, 7–10).²⁸⁵ Први тип има перфорирану дршку, тело ширине између 2,5 и 4,0

cm, чије су ивице паралелне или се шире при другом крају. Други тип карактерише перфорирана дршка и уско тело ширине између 1,2 и 2,0 cm, док трећа група нема перфорацију на дршци, која иначе може да буде исте ширине као и тракасто тело предмета. Попречни пресек спатула свих типова је конвексан или четвороугаон. Макроскопске анализе налаза из Лондинијума су показале постојање трагова обраде и употребе ове врсте алата, у облику подужних линија паралелних са ивицама и кратких уреза по читавој радној површини.²⁸⁶

Коштане спатуле су израђиване од дугих коштију говечета.²⁸⁷ Највероватније су служиле као део прибора за писање. Уколико су предмети имали равне ивице, свакако су могли бити коришћени као лењери. На основу анализе преко 400 релативно добро очуваних дрвених воштаних таблица из Волбрука у Лондону утврђено је да су таблице за писање биле просечне ширине 14 cm и висине до 11 cm,²⁸⁸ што би могло да указује да су коштане спатуле сличних дужина коришћене као лењери за извлачење равне линије пре писања текста на табlici. Међутим, већина налаза нема увек равне ивице неопходне за исцртавање

281 Bilkei 1980, 79; v. Boeselager 1989, 227.

282 Eckhardt 2017, 34, fig. 2. 5.

283 Božič 2002, 34.

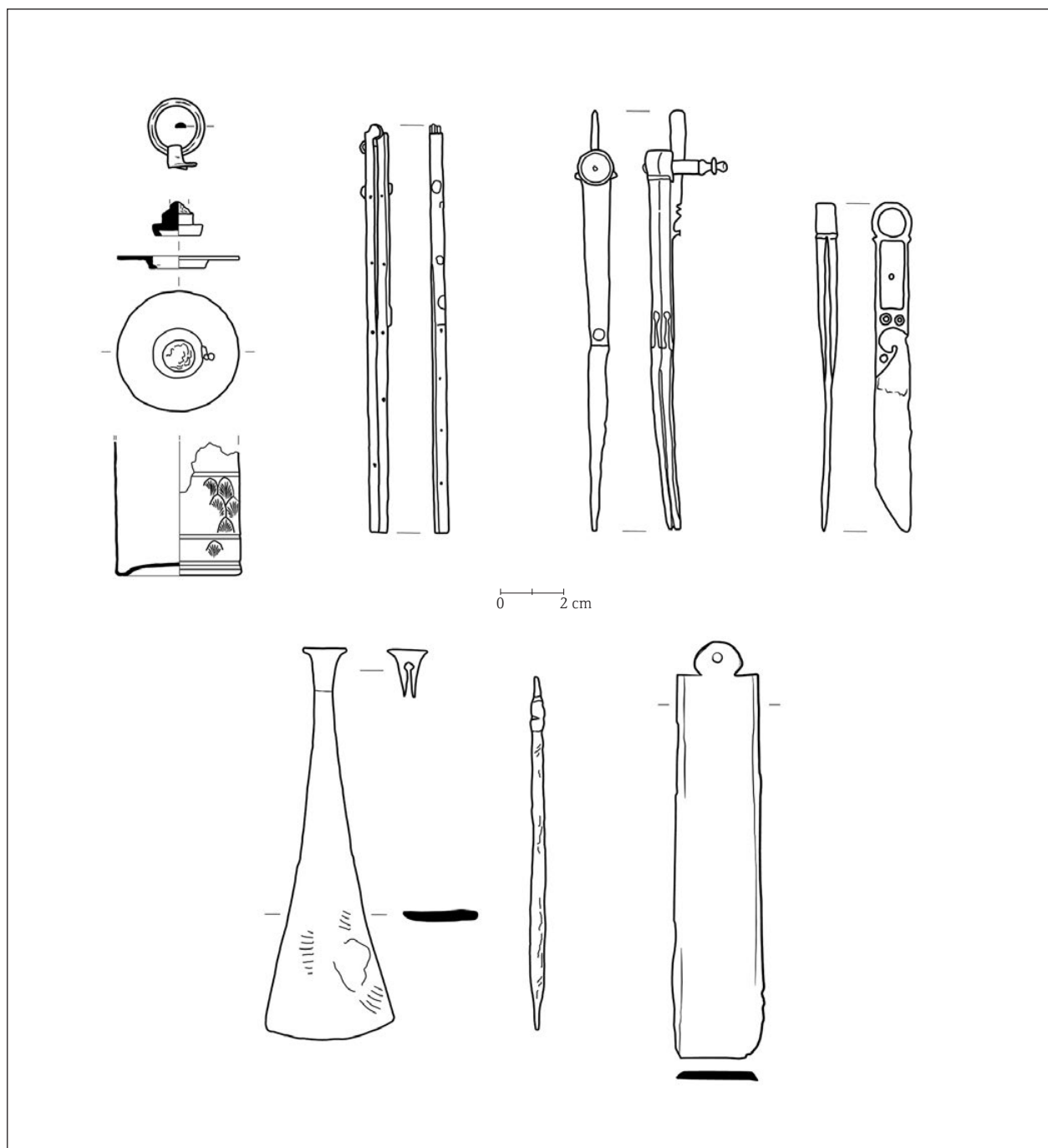
284 Božič 2002, 35.

285 Davis 2016, 6–8, 11.

286 Davis 2016, figs. 5–6.

287 Davis 2016, 6.

288 Davis 2016, 11.

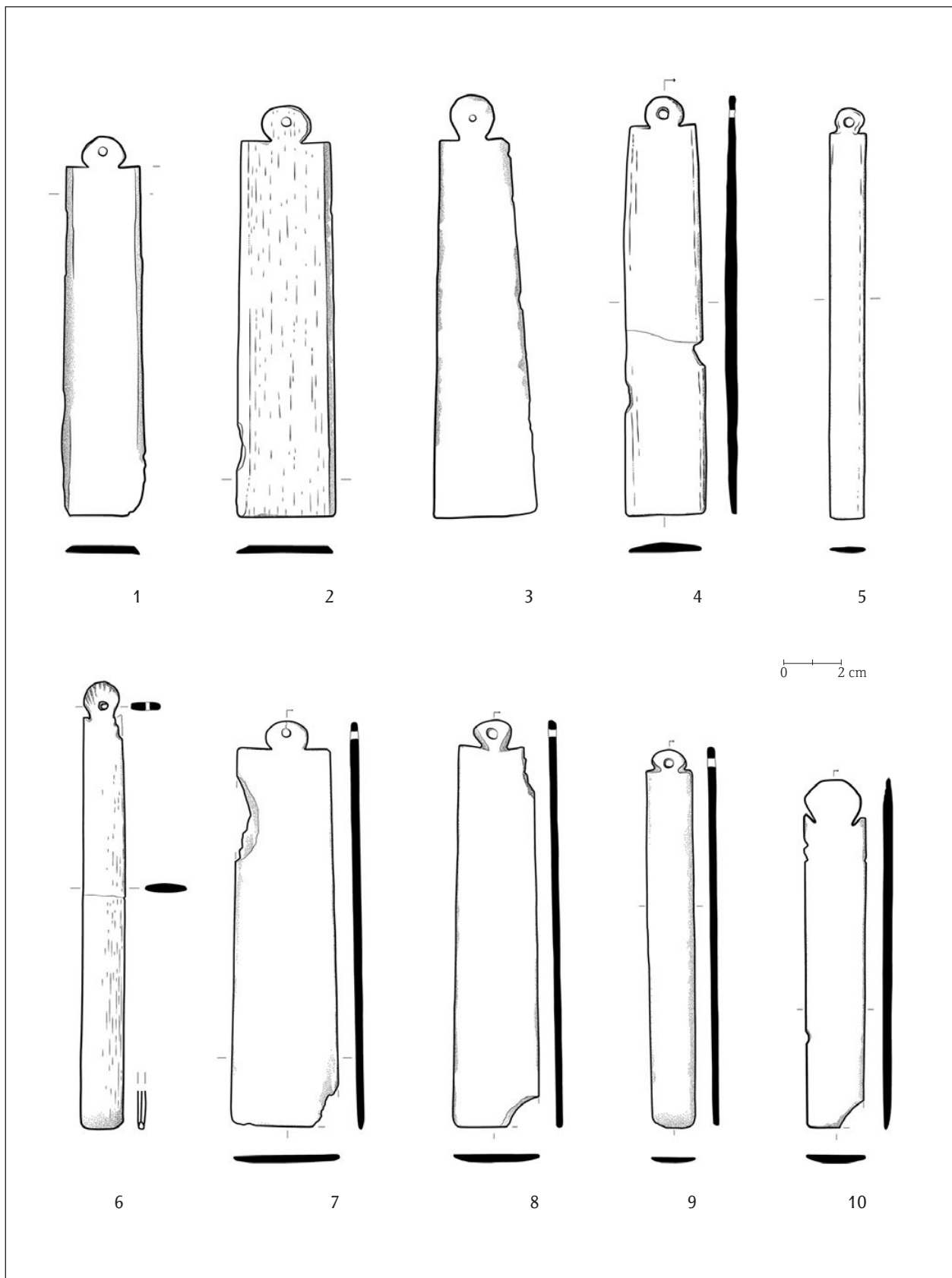
Сл. 28 – Инвентар гроба из Берлингена (прецртано према: Eckhardt 2017, 34, fig. 2. 5)

прецизних линија по површини за писање. Г. Дејвис је претпоставила да су овакве спатуле коришћене за уклањање вишка воска који се скупљао приликом писања по воштаној површини.²⁸⁹ Металне спатуле су вероватно коришћене за наношење топлотог воска на дрвену подлогу, а коштане, као суптилнија врста алата, за уклањање вишкова насталих урезивањем слова у подлогу.

Осим улоге уклањања вишка воска са таблица, спатуле су могле да се користе за поравнавање пергаментна приликом писања или да служе као обележивач приликом читања, како је то приказано на надгробној стели из Аквилеје, са

²⁸⁹ Davis 2016, 11.

Сл. 29 – Типови коштаних спатула-лењира:

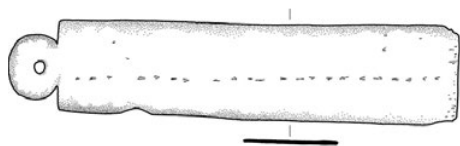
1) Берлинген; 2) Ротвајл; 3) Бриндизи; 4–5) Кастелфорд; 6) Љубљана; 7–10) Лондон
(према: Božič 2002, fig. 4; 6 Božič 2002, fig. 2.2; Davis 2016, fig. 2)

0 2 cm

Коштана спатула,
кат. 226

приказом брачног пара, поред којег је отворени свитак са лењиром.²⁹⁰ Лењир-спатула могао је да послужи за држи страницу равном приликом читања или писања, као што је у средњем веку у те сврхе служио мањи нож-перорез.²⁹¹

0 2 cm

кат. 226

226. Ц-41, кв. XXII, Укоп 1

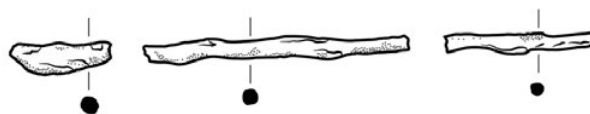
Димензије: 11,8 x 2,5 x 0,1 cm

Коштани предмет тракастог облика, на једном крају завршен равно, а на другом у облику дршке кружног облика, са средишњом перфорацијом, пречника 0,3 cm. На обе стране, по дужини, оштрим предметом је извучена испрекидана линија, која дели предмет на две траке неједнаких ширина.

Бронзани предмет – *stilus*?

Фрагментован предмет кат. 227 од бронзе из Укопа 1, који има кружно тело, могао би да представља стилус, с обзиром на то да се један крај предмета трапезасто шири. Стилуси су коришћени за писање по воштаним таблицама или за урезивање текста на оловним предметима. *Stilus* је један од најраспрострањенијих прибора коришћених у писању.²⁹² Претежно је израђиван од бронзе, понекад од гвожђа, са једним крајем завршеним у

облику шиљка за писање, односно урезивање слова или знакова, док је други крај, трапезасто или правоугаоно проширен и стањене ивице, служио да се восак поравна на подлози за писање.

0 2 cm

кат. 227

227. Ц-38, кв. XXII, Укоп 1

Укупна дужина: 6,5 cm

Три фрагмента бронзаног предмета (стилус?), правоугаоног пресека тела, које се на једној страни сужава и кружног је облика, док се на другој страни трапезасто шири.

Керамичка лампа

Лампа са Трга Ослобођења нађена је у Укопу 1. Припада типу једноставних кружних лампи (Alicu V, XXI; Goethert XIX; Крунић XIX),²⁹³ које су израђиване комбиновано, са горњим делом изливаним у калуп и доњим прављеним на витлу. Тип карактерише раван или удубљен диск, пластична трака која најчешће одваја раме од диска, ручно моделован кљун и дубљи реципијент кружног облика.

²⁹⁰ Eckhardt 2017, 33.

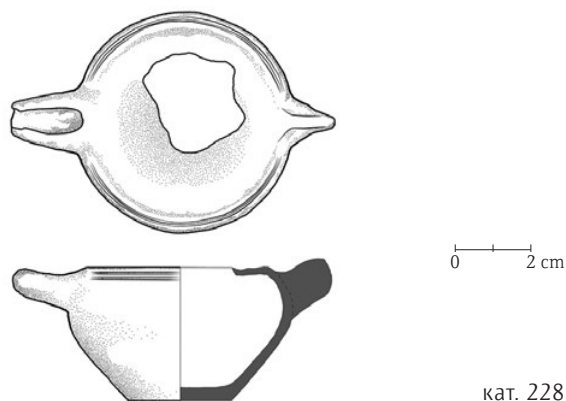
²⁹¹ Eckhardt 2017, 34, са литературом.

²⁹² Eckhardt 2017, 26.

²⁹³ Крунић 2011, 218–221.

Овај тип лампе потврђен је већим бројем примерака у Сингидунуму, нешто плићег реципијента него што је налаз из Наиса. Већи број лампи са простора цивилног насеља на Студентском тргу опредељен је на основу стратиграфије у крај II, најкасније до 253. године, са претпостављеним локалним радионичким пореклом.²⁹⁴ Велики број налаза на једном месту, уз раније налазе вотивних ара, послужила је за атрибуцију ових лампи као вотивних дарова једном, још увек неубицираном античком светилишту у Сингидунуму.²⁹⁵

Једноставне кружне лампе регистроване су на бројним налазиштима западног и источног дела царства. У Британији су налажене у гробовима заједно са лампама I–II века.²⁹⁶ Једноставна форма лампи, лака за израду, коришћена је нарочито у периоду касне антике као узор за жишке у облику зделице које су масовно произвођене у IV–V веку, често глеђосаних површина.

228. Ц-39, кв. XXII, Укоп 1, сл. 49

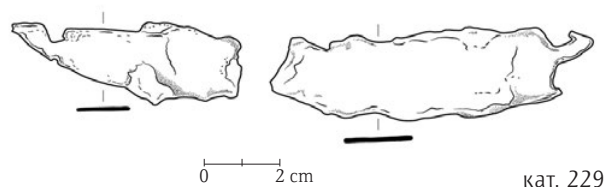
Димензије: 8,5 x 5,8 x 3,5 cm

Керамичка лампа равнoг диска и оштећеног отвора. Отвор за фитиљ је елипсасто издужен и благо подигнут. Дно је равнo, дршка троугласте профилације. На рамену се налазе две паралелне плитке канелуре, могуће отисци од калуца. Лампа је израђена од светлоцрвено печене глине, средње пречишћене. Спољна површина је црвено бојена.

II. 6. 3. 3. Гвоздени ножеви

Три гвоздена ножа регистрована су на Тргу Ослобођења, у Укопу 3, мркој и црвено запеченој земљи. Ножеви (*cultelli*) спадају у најраспрострањенију групу утилитарних предмета. Разликују се према врсти и облику сечива и дршке те према

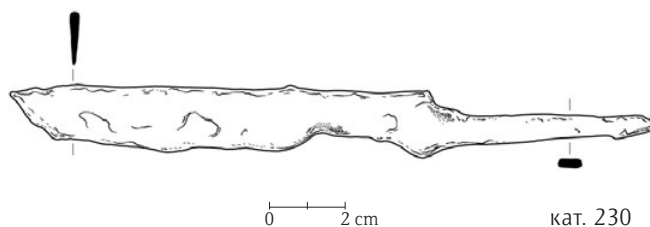
дужини. Налажени су у насеобинским античким и касноантичким слојевима, у гробовима (као прилог се често јављају у време Сеобе народа).²⁹⁷ Намена ножева била је разноврсна, како у свакодневном животу, тако и у рату. Служили су за припремање и конзумирање хране, прераду коже, крзна, меса, за једноставнију обраду дрвета.²⁹⁸ Примерци из Наиса припадају стандардном репертоару једносеклих гвоздених ножева, у једном случају са уском и дугом сечицом и дугим трном за усађивање у дрвену или дршку, која је могла да буде израђена од органског материјала, који до данас није остао очуван (кост, јелењи рог).

229. Ц-63, кв. XXXI, Укоп 3

Димензије: 6,0 x 2,0 x 0,1 cm; 8,5 x 2,2 x 0,1 cm

Два фрагмента већег једносеклог ножа, под слојем корозије, са очуваним мањим делом дршке.

230. Ц-50, кв. XXXIII, слој мрке земље, ▼0,85 m

Дужина: 17,0 cm

Једносекли гвоздени нож, дужег уског сечива и дугог трна, правоугаоног пресека, који се сужава према крају.

231. Ц-75, кв. XVI, црвена запечена земља, ▼195,85 m

Димензије: 13,0 x 2,8 x 0,3 cm

Фрагмент масивнијег сечива једносеклог гвозденог ножа, равнoг хрпта.

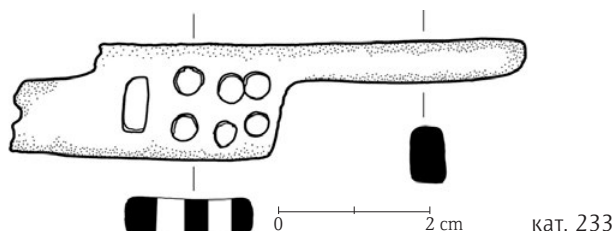
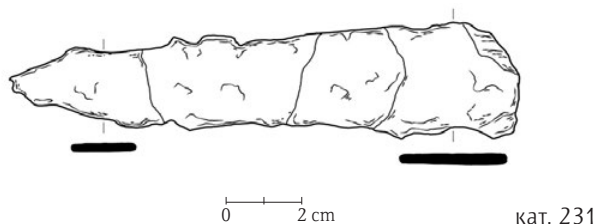
294 Црнобрња 2001, 69.

295 Црнобрња 2001, 79.

296 Крунић 2011, 218, нап. 305; Eckardt 2002, 206.

297 Поповић 1988, 89.

298 Vujović 1998, 72.

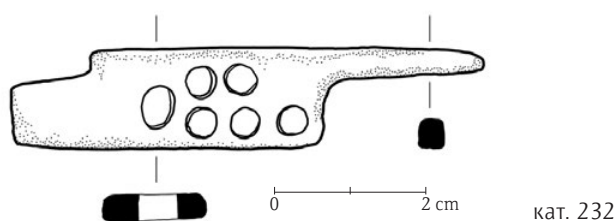

II. 6. 3. 4. Браве, шарке и украсни клинови

Браве, шарке

Из Укопа 3 потичу налази две бронзане браве масивних перфорираних тела кат. 232 и кат. 233, као и шарка израђена од гвожђа, у фрагментованом стању. Браве су биле део механизма уграђиваних у врата кућа, привредних, сакралних објеката и друго. Постоје бројне паралеле на античким налазиштима,²⁹⁹ помињемо примерке из римског насеља у Доњем Граду у Сингидунуму, датоване у III век, као и налаз из Ритопека – Кастра Трикорнија (*Castra Tricornia*), такође из III века.³⁰⁰

У вези са бравама и системима за затварање су и механизми помоћу којих се вршило отварање или затварање врата. Из Укопа 3 потиче више фрагмената који се спајају, једне или више гвоздених шарки кат. 234.

232. Ц-32, кв. XXXI, Укоп 3, површина гореле земље и гари, ▼1,80 m, сл. 49

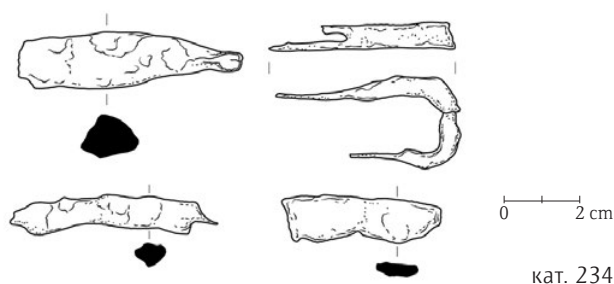
Димензије: 6,2 x 1,3 x 0,35 cm

Фрагмент бронзане браве правоугаоног облика и правоугаоног пресека, са шест кружних перфорација, у два неравномерна низа.

233. Ц-33, кв. XXXI, Укоп 3, површина гореле земље и гари, ▼1,80 m, сл. 49

Димензије: 6,8 x 1,5 x 0,45 cm

Фрагмент масивног дела бронзане браве правоугаоног облика, са једним правоугаоним и шест кружних перфорација, у два неравномерна низа.

234. Ц-64, кв. XXXI, Укоп 3, површина гореле земље и гари, ▼1,80 m

Димензије: 5,0 x 2,4 x 0,6 cm; 5,8 x 1,4 cm; 5,1 x 0,8 cm; 4,0 x 1,1 cm

Пет фрагмената гвоздених предмета, тракастог облика, правоугаоног пресека. Два фрагмента која се спајају образују облик куке.

Металне нитне и клинови

Четири металне нитне кружних облика глава и мањих трнова кат. 235–238 забележене су у Укопу 3 и девастираном слоју. Предмети су израђени од бронзе, као и мањи украсни клин са калотастом главом кат. 239.

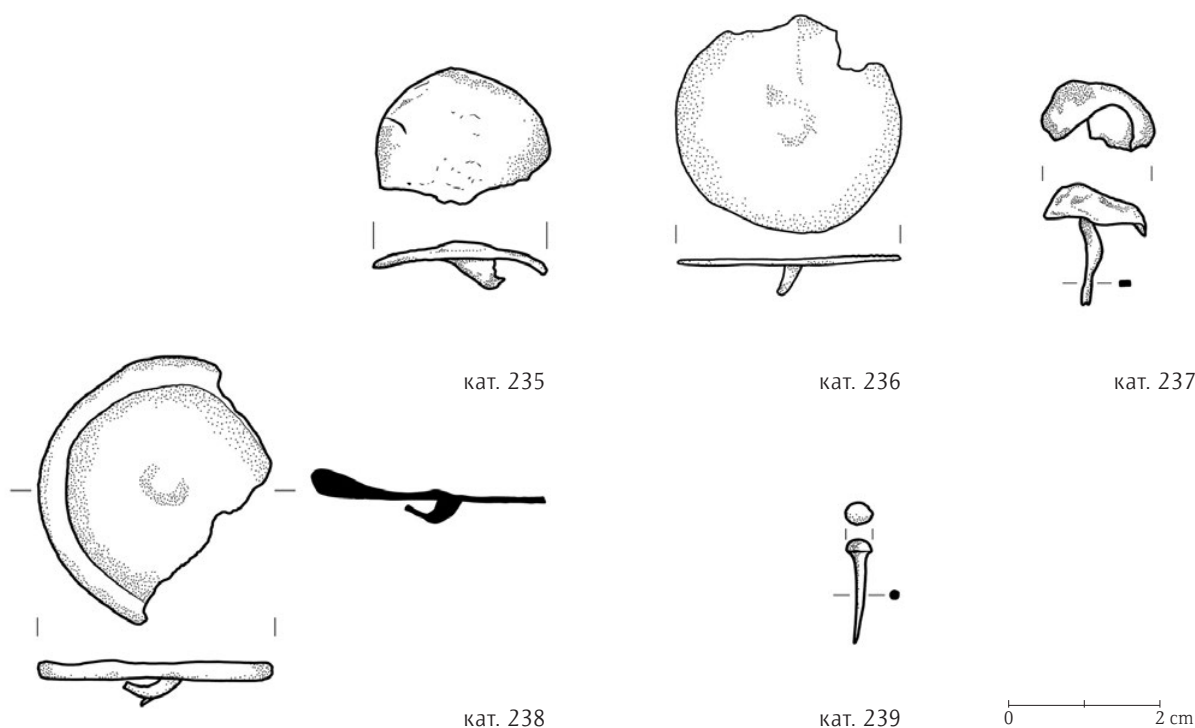
Бронзане нитне кружне главе и краћег или дужег трна правоугаоног пресека служиле су за украшавање и причвршћивање дрвене столарије – покућства, намештаја, шкриња. Паралеле налазимо у античкој збирци Музеја града Београда, где срећемо више врста украсних нитни, различитих димензија. Нарочито паралеле за кат. 235–236 налазимо у материјалу из каструма Сингидунума, из целина III–IV века, а за примерак кат. 237 из Ушћа код Обреновца.³⁰¹

299 Fernández Ibáñez 1999, 115–117, Fig. 16/A, B, C.

300 Крунић 1997, 220, кат. 349–351.

301 Крунић 1997, 201, кат. 308, 310–311.

235. Ц-62, кв. XXXI, Укоп 3
Пречник: 2,4 cm
Фрагментована бронзана нитна кружне, благо калотасте главе непрофилисане ивице и трна квадратног пресека, малих димензија.

236. Ц-19, кв. XXII, поремећени слој
Пречник: 3,0 cm
Већа бронзана нитна кружне, благо калотасте главе, која је оштећена, и мањег трна уског тела квадратног пресека.

237. Ц-61, кв. XXXI, Укоп 3
Димензије: 1,4 x 1,6 cm
Фрагментована и секундарно савијена бронзана нитна кружне, калотасте главе и дужег трна квадратног пресека.

238. Ц-18, кв. XXII, поремећени слој
Пречник: 3,6 cm
Већа бронзана нитна кружне равне главе, која је оштећена, са прстенасто наглашеном ивицом, и мањег трна квадратног пресека.

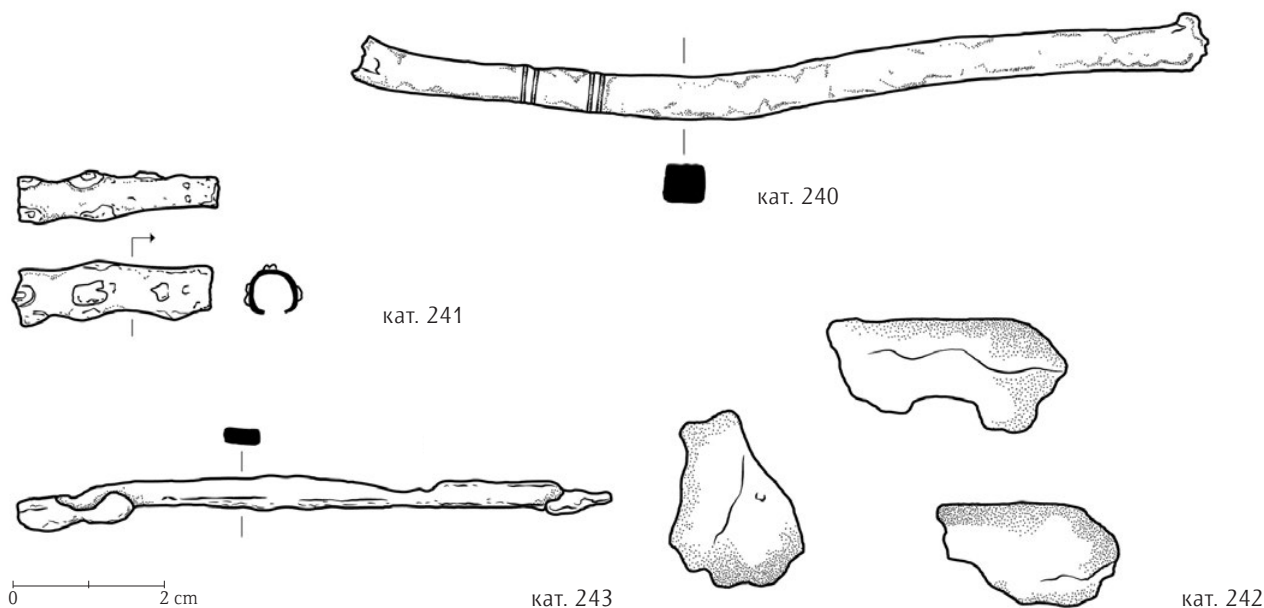
239. Ц-59, кв. XXXIV, ▼0,35–0,50 m
Димензије: 1,4 x 0,4 x 0,2 cm
Мањи бронзани клин, кружне јастучасте главе и правоугаоног тела.

II. 6. 3. 5. Остали утилитарни предмети и предмети непознате намене

Више бронзаних предмета регистровано је у Укопу 1 и девестираном слоју. Фрагмент бронзане шипке кат. 240, украшене паралелним урезима, могуће да је припадао делу луксузног декоративног предмета. Фрагмент бронзаног лима кат. 241 из мрке земље, лучно савијен, вероватно је представљао оплату неког предмета, чије језгро данас није очувано, а које је могло да буде од дрвета. Дефорисаност и фрагментарност предмета од бронзе кат. 242 из Укопа 1 не омогућава дефинисање његове форме и намене. Такође, предмет кат. 243 представља фрагмент гвоздене шипке правоугаоног пресека, чију употребу није могуће прецизно одредити.

240. Ц-11, кв. XXXIV, поремећени слој, ▼0,20 m
Димензије: 10,0 x 0,5 x 0,5 cm
Фрагментован предмет у облику шипке квадратног пресека, украшен урезаним паралелним линијама у два низа.

241. Ц-28, кв. XXXI, слој мрке земље, ▼0,20 m
Димензије: 2,5 x 0,6 x 0,1 cm
Танки бронзани лим кружно савијен.

242. Ц-37, кв. XXII, Укоп 1
 Димензије: 3,2 x 1,4 cm; 2,3 x 1,3 cm; 2,4 x 1,6 cm
 Три фрагмента предмета од бронзе, аморфног облика, под слојем корозије.

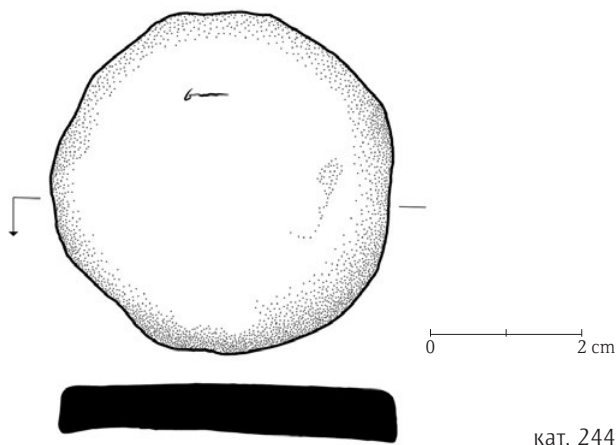
243. Ц-80, кв. XXXIV, слој шљунка, ▼0,90 m
 Димензије: 8,0 x 0,5 x 0,25 cm
 Део предмета у облику шипке правоугаоног пресека тела, оштећених крајева.

244. Ц-25, кв. XV, гроб Г-7, поред главе покојника, са северне стране

Димензије: 4,5 x 4,3 x 0,7 cm
 Кружни керамички предмет, сечених ивица. Израђен од жућкасто-беличасте печене глине, средње фактуре, с једне стране бојене тамноцрвено, неуједначеног тона и различитих потеза четкице.

Керамички предмет кружног облика

На простору Трга Ослобођења регистрован је сечени комад керамике у облику круга – жетон?, у гробу 7. Кружни предмет кат. 244 нађен је поред покојникове главе. Израђен је од комада трбуха или дна посуде из царског периода (II–III век) и у питању је секундарна употреба, могуће у погребном ритуалу, уколико предмет није доспео у гробну раку неким другим путем (насипање земље у раку и слично).

Марија Јовић

НАЛАЗИ НОВЦА СА ИСТРАЖИВАЊА ТРГА КРАЉА МИЛАНА 1990–1991.

Приликом заштитних археолошких истраживања Трга Ослобођења у Нишу, које је спроводио Завод за заштиту споменика културе Ниш, у периоду од новембра 1990. до јануара 1991. године, регистровано је 19 комада новца.

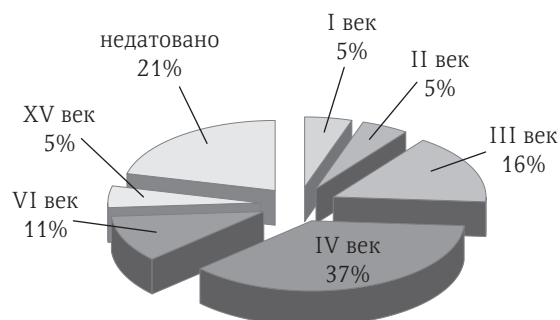
Пронађени новац припада широком хронолошком оквиру између I и XV века. Четири примерка нису могла бити опредељена. Од посебног значаја су налази римског новца са овог налазишта. Сви примерци пронађени су у слоју, осим два, која су била део гробног инвентара: кат. 249 (Г-41) и кат. 255 (Г-60), пронађена у пределу карлице положеног покојника. Због поремећене стратиграфије која је настала услед бројних инфраструктурних и машинских радова не може се тачно дефинисати новац у оквиру слојева.

Најранији примерак припада периоду I века; једну од монета датованих у II век емитује Хадријан (1 ком.); три примерка опредељена су у III век и њих кују Гордијан III (1) и Максимијан (1). Из периода IV века потиче седам издања која кују Константин I (3), Констанције II (2), Валенс (1) и консекративан примерак Константинових синова, искованог у славу оца. Забележене су и две монете из VI века, које емитују Јустинијан I и Јустин II. Такође, констатован је и један примерак који припада периоду турске окупације, ковање Мехмеда II (Табела 1).

Процентуално најзаступљенији примерци припадају периоду IV века (37%), затим следи новац III (16%) и VI века (11%), док су издања I и

Владари		%
Хадријан	1	5,3
Гордијан III	1	5,3
Максимијан	1	5,3
Константин I	3	15,8
Констанције II	2	10,5
Валенс I	1	5,3
Јустинијан I	1	5,3
Јустин II	1	5,3
Мехмед II	1	5,3
Непознат издавач	7	36,8
Укупно:	19	100

Табела 1 – Приказ владара који издају новац

Графикон 1 – Процентуална заступљеност новца на основу периода ковања

II века подједнако заступљена са 5%. Новац који није могао бити датован представља 21% обрађеног материјала (Графикон 1).

Иако је нумизматички материјал релативно малобројан, постоји разноврсност ковница које су идентификоване. Највећи број издања припадају емисијама ковнице Тесалоника (21,1%) и Рома (10,5%), а поред њих присутне су Виминацијум (5,3%), Константинопољ (5,3%), Кизик (5,3%) и Никомедија (5,3%). Нажалост, на 42,1% материјала није могуће идентификовати ковницу услед оштећења (Табела 2).

Ковнице		%
Рома	2	10,5
Виминацијум	1	5,3
Тесалоника	4	21,1
Константинопољ	1	5,3
Кизик	1	5,3
Никомедија	1	5,3
Едрине	1	5,3
Непозната ковница	8	42,1
Укупно:	19	100

Табела 2 – Приказ заступљених ковница

Најстарији примерак припада емисијама ковнице Виминацијум, коване за Гордијана III из друге године ковања (кат. 247). Из периода Прве тетрархије присутан је тип CONCORDIA MILITVM, који кује Максимијан (кат. 253), док периоду Друге тетрархије припадају два примерка типа IOVI CONSERVATORI (кат. 246 и 248), који емитује Константин I. Тип GLORIA EXERCITVS са једним стандардом (кат. 254) издаје ковница Никомедија за Константина I. Присутан је и консекративни новац издат у славу Константина I, са представом владара у квадриги, чија је глава прекривена велом, и Божјом руком која се пружа ка њему, тип Divus Constantinus (кат. 252). Такође, заступљен је и реверсни тип „пали коњаник” – FELTEMP REPARATIO (кат. 256 и 257), издања Констанција II. Као последњи издвајамо тип SECVRTAS REIPVBLICAE (кат. 249), који кује Валенс, са приказом Викторије која пружа десну руку, држећи венац и палмину грану.

КАТАЛОГ НОВЦА

Рома

134–138.

245. Хадријан

Ав. HADRIANVS AVG COS III PP

Биста владара са лаворовим венцем на д.

Рв. [PROVIDEN]-TIA AVG / S C

Провиденција стоји на л. показујући д. руком на глоб, док у л. држи скиптар.

AR

Ц-27

IC II, 370, N° 261

Рома

311–313.

246. Константин I?

RO? Ав. /

Рв. IOVI CONSERVATORI

Јупитер стоји на л. у д. руци држи муњу, левом ослоњен на скиптар. На л. рамену огртач. Испред орао са венцем.

AR-фолис

Ц-13

Виминацијум

240/241

247. Гордијан III

Ав. IMP CAES [M ANT GORDIANVS AVG]

Биста владара са зракастом круном на д.

Рв. [PM]S CO[L VIM] AN II

Персонификација Мезије стоји положених руку, л. на бику и д. на лаву.

AR

Ц-73

Борић Брешковић 1976, N° 136, 41; RPC VII. 2 ID 2391

Тесалоника

311–312.

248. Константин I
Г•SM•TS• Ав. [CONSTA]NTINVS PF AVG
Биста владара са лоровим венцем на д.
Рв. IOVI CONSE-RVATORI
Јупитер на л. у д. руци држи глоб, левом наслонен на скиптар, на л. рамену огртач; у пољу лево ватра.

AR-фолис
Ц-9

RIC VI, 518, N° 50b

Тесалоника

364–375.

249. Валенс
TESB Ав. DN VALE-NS PF AVG
Биста владара са лоровим венцем на д.
Рв. SECVRITAS- REI PVBLICAE/
Викторија стоји на д. са испруженом д. руком држи венац и палму.

AR-фолис
Ц-60; Г-41

Тесалоника

527–565.

250. Јустинијан I
TES Ав. /
Биста владара на д.
Рв. AISP
изнад крст

AR-фолис
Ц-58 DOC 98a. 2–7; Радић, Иванишевић 2006, N° 334, 122.

Тесалоника

565–578.

251. Јустин II
[TES] Ав. /
Јустин II л. и Софија д. седе на престолу са наслоном, спреда.
Рв. /
К, изнад њега ΘΚ+С. У пољу л. A/N/N/O, у пољу д. €

AR-фолис
Ц-46; Г-44 DOC 68

Константинопољ

337–340.

252. Divus Constantinus
CON(S) Ав. /
Биста владара са велом на д.
Рв. /
Владар са велом л. у квадриги, док се Божја рука пружа ка њему д.

AR-фолис
Ц-44 RIC VIII, 449, N° 37

Кизик

295–299.

253. Максимијан
К Δ Ав. IMP C M A MAXIMIANVS P F AVG
Биста владара са зракастом круном на д.
Рв. CONCORDIA MI-LITVM
Владар д. у војничкој униформи прима Викторију на глобу од Јупитера наслоненог на скиптар л. Између роб.

AR-фолис
Ц-15 RIC VI, 581, N° 15b

Никомедија

336–337.

254. Константин I

SMN(A) Ав. CONSTANTI[NVS]-[MAX AVG]

Биста владара на д. са дијадемом са розетама и огртачем.

Рв. [GLORIA EXERCITVS]

Два војника окренута један ка другом, са копљима у д. руци и спуштеним штитом у л., између стандард.

AR-фолис

Ц-20

RIC VII, 635, № 199.

Едрине

1444–1481.

255. Мехмед II

Ав. سلطان

مراد بن محمد

خان

Султан Мехмед бин Мурад Кан

Рв. ملکه خلد

٨٥٧

ادرنه ضرب

Мај

Едирне

AR-акча

Ц-74; Г-60

VAL CCMS 29

непозната ковница

355–361.

256. Констанције II

Ав. DN CONSTANT-IVS [PF AVG]

Биста владара на д. са дијадемом са розетама и огртачем.

Рв. [FEL TEMP] REPARATIO

Тип Пали коњаник (?)

AR-фолис

Ц-47

непозната ковница

355–361.

257. Констанције II

Ав. /

Биста владара на д.

Рв. [FEL TEMP] REPARATIO

Тип Пали коњаник

AR-фолис

Ц-76

непозната ковница

I век

258. /

Ав. [...]XII AVG PP

Биста владара на л.

Рв. S C

/

AR

Ц-31

непозната ковница

III век

259. /

Ав. TIR?/

Биста владара са зракастом круном на д.

Рв. /

/

AR-фолис

Ц-8

непозната ковница

/

260. /

Ав. [AN..]- [..IN...]

Биста владара на д.

Рв. ... OBIENS...

Викторија стоји на д. са испруженом
д. руком држи венац и палму

AR

Ц-14

261. нечитак

AR

Ц-17

262. плочица спремна за откивање новца?

AG

Ц-29

263. нечитак

AR

Ц-30; Г-15

ЛИТЕРАТУРА:

DOC = A. R. Bellinger, *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and the Whittemore Collection, Anastasius to Maurice, 491–602*, Vol I, Washington D. C. 1966.

RIC II = H. Mattingly, E. A. Sydenham, *The Roman Imperial Coinage II, Vespasian to Hadrian*, London 1962.

RIC VI = C. H. V. Sutherland, *The Roman Imperial coinage, Vol. VI, From Diocletian's reform (A.D. 294) to the death of Maximinus (A. D. 313)*, London 1967.

RIC VII = M. P. Bruun, *The Roman Imperial coinage, Vol. VII, Constantine and Licinius A.D. 313–337*, London 1966.

RIC VIII = J. P. C. Kent, *The Roman Imperial coinage, Vol. VIII, The Family of Constantine I, A.D. 337–364*, London 1981.

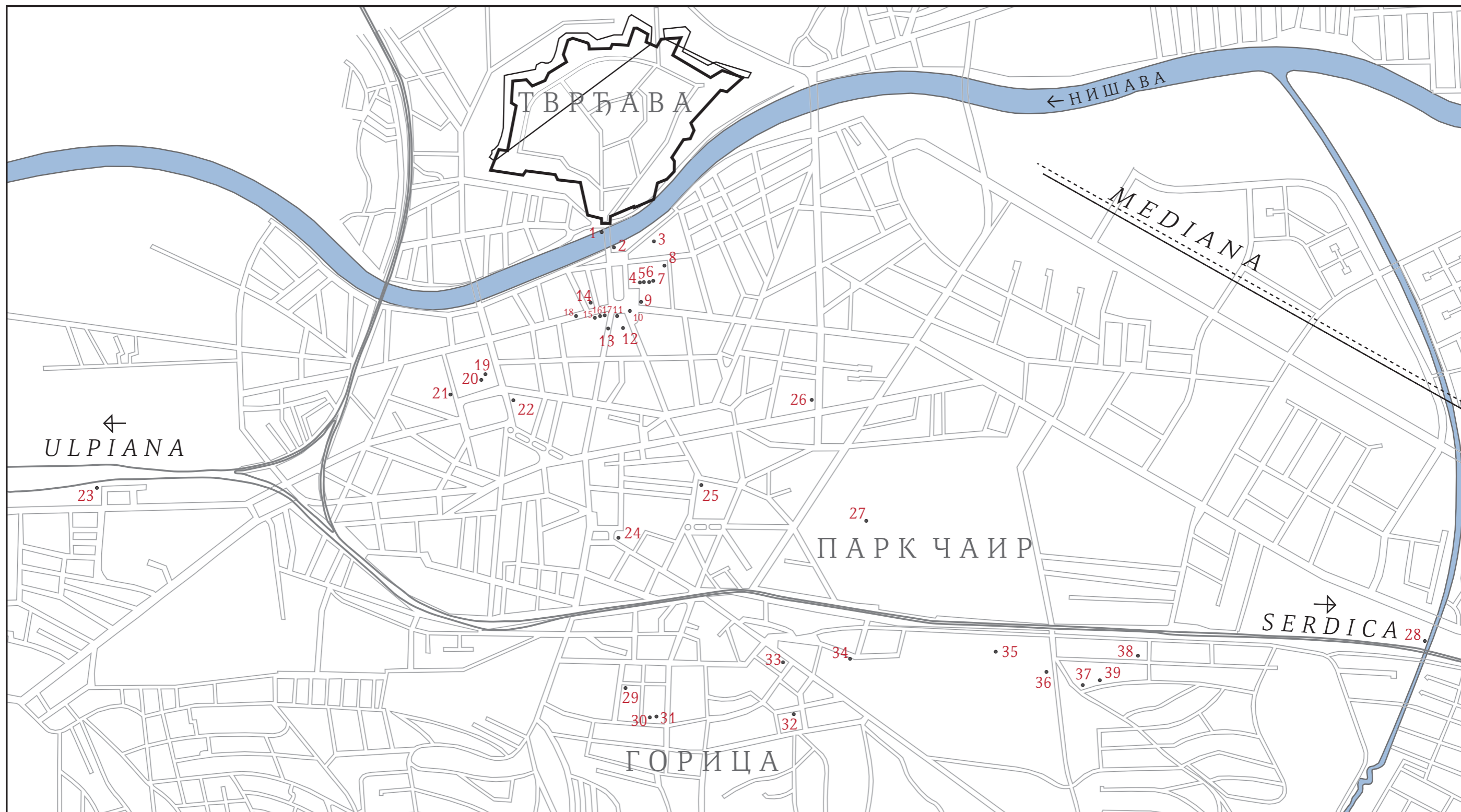
RPC VII. 2 = J. Mairat, M. S. Butcher, *Roman Provincial Coinage VII.2: From Gordian I to Gordian III (AD 238–244)*, Online catalog rpc.ashmus.ox.ac.uk [Roman provincial coinage online].

VAL CCMS = H. V. William, *Modern Copper Coins of the Muhammadan States of Turkey, Persia, Egypt, Afghanistan, Morocco, Tripoli, Tunis, etc*, London 1911.

Радић, Иванишевић 2006 – В. Радић, В. Иванишевић, *Византијски новац из Народне музеја у Београду*, Београд 2006. (V. Radić, V. Ivanišević, *Byzantine Coins from the National Museum in Belgrade*, Belgrade 2006).

Сл. 30 – Топографска карта Наиса
(А. Стаменковић и М. Томић према: Јагодин Мала 2014, сл. 2)

1. Остаци античког моста
2. Тврђавски мост, остава новца
3. Парк 7. јули, вотивна ара
4. Зграда Синдикалног већа, остаци пута
5. Зграда Синдикалног већа, део бедема
6. Зграда Синдикалног већа, остава новца
7. Зграда Синдикалног већа, гробница
8. Улица Страхињића Бана, остаци римске архитектуре
9. Хотел Амбасадор, гробови
10. Трг краља Милана, подземни пролаз, некропола

11. Робна кућа, раноримски гроб
12. Између улица Наде Томић и Обреновићеве, гробница
13. Обреновићева, остава новца
14. Балканска улица, део бедема
15. Горча, вотивна ара
16. Горча, касноантичка архитектура, бедем
17. Горча, гробови
18. Ул. М. Лешјанина, гробови, архитектура
19. Трг краља Александра, античка грађевина са хипокаустом
20. Трг краља Александра, некропола

21. Соколска улица, надгробни споменик
22. Трг краља Александра, вотивна ара
23. Железничка станица, античка грађевина са два стуба
24. Мали саборни храм, остаци пута
25. Рајићева улица, надгробна и мермерна плоча
26. Првомајска улица, мермерна плоча
27. Чаир, раноримска некропола
28. Габровачка река, антички мост
29. Железничка колонија, некропола
30. Горица, Кованлук, вотивна ара

31. Горица, Кованлук, остаци архитектуре (villa rustica?)
32. Словенска улица, гроб
33. Трг Николе Дражића, некропола
34. Светиниколска / Хајдучка чесма, некропола
35. Циглана Пенчић (Лаф), некропола
36. Апеловац, западно од стрелишта, гроб
37. Игманска улица, гроб
38. Апеловац, некропола
39. Улица Ђорђа Крстића, гроб

III

НАЛАЗИШТА И НАЛАЗИ У ЦЕНТРАЛНОМ ДЕЛУ САВРЕМЕНОГ ГРАДА,
СА ОСВРТОМ НА ШИРУ ГРАДСКУ ЗОНУ

III. 1. Епиграфска сведочанства

Важан извор сазнања о становништву и његовом социјалном профилу, религији, војсци и економици представљају епиграфска сведочанства. На левој обали Нишаве, на простору једног од подграђа (*suburbium*) Наиса (сл. 30), забележен је мањи број надгробних и заветних споменика, што је последица недовољне истражености терена. У питању су четири вотивна споменика, од којих су три подигли припадници горњомезијских легија, IV Флавијеве и VII Клаудијеве, у првој трећини III века, а једну ару ветерани из непознате војне јединице. Надгробних стела је пронађено најмање три, међу којима посебно место заузима она на којој се помиње припадник градске управе муниципија Маргума (*Margum*, с. Дубравица). Споменици су махом нађени у секундарној употреби. Две аре су биле у конструкцијама касноантичких зидова.

„Горча“, угао Обреновићеве и Генерала Милојка
Лешјанина, вотивна ара (сл. 30/15)

Приликом изградње стамбеног блока на углу улица Обреновићеве (бивше Победе) и Генерала Милојка Лешјанина (тадашња Станка Пауновића), године 1965. пронађен је жртвеник – вотивна ара, секундарно уграђена у конструкцију касноантичког зида.³⁰² Ара је нађена на удаљености 5–6 m од гробова регистрованих на том простору, код којих је нађен новац Галерија (ковање 302–303. године).³⁰³

Ара се данас налази у лапидаријуму Народног музеја Ниш (инв. 133). Израђена је од пешчара, димензија

55 x 47 x 40 cm. Горњи део споменика је одбијен. Текст, очуван у седам редова, писан је словима величине између 2 и 3 cm.³⁰⁴

[I(ovi)] O(ptimo) M(aximo) / Iun(oni) Reg(inae) / C. Iul(ius) Victo(rinus) mil(es) /⁵ leg(ionis) VII Cl(audiae) / b(ene)f(iciarius) co(n)s(ularis) / v(otum) s(olvit).

Јулијџеру најбољем и највећем и Јунони владарки, Гај Јулије Викџорин, војник легије VII Клаудијеве, конзуларски бенефицијар, њо завету је њосџавио (сџоменик).

Датовање: 200–300. године н. е.

Гај Јулије Викторин, војник и конзуларски бенефицијар VII Клаудијеве легије, поставио је заветни споменик врховном божанском пару. Из Наиса потиче релативно мали број натписа на којима се помињу припадници једне, од укупно две, горњомезијске легије, чији је стални логор био у Виминацијуму (с. Стари Костолац). Реч је о осам натписа са територије града, од којих три припадају периоду III века: у питању су два сведочанства војника *legio VII Claudia Severiana* и једно војника легије *Severiana Alexandriana*, што је епитет легије из времена Александра Севера (222–235).³⁰⁵

Конзуларски бенефицијари у римској војци имали су различита задужења. Били су службеници који су се старали о безбедности саобраћаја, надгледали су путеве и транспорт робе. Једна од важних улога било је и

302 Петровић 1969, 227–229, бр. 4, Т. 2. 4; Petrović 1979, 78–79, no. 24; *Année épigraphique* (1980), 1983, 212, no. 791.

303 Ајдић 1975, 38 (инв. 3242); Народни музеј Ниш инв. 3252.

304 Schallmayer et al. 1990, Nr. 594.

305 Petrović 1979, 32, nos. 8, 9, 12, 24, 31; 14, 21 – *Severiana*; 3 – *Severiana Alexandriana*.

надгледање прикупљања пореза и аноне, која се нарочито у III веку убирала од становништва у провинцијама, са циљем снабдевања војске. Међу задацима су им били и обезбеђивање царинских станица, а имали су и дужности везане за царске рудничке области, где су надзирали транспорт руде.³⁰⁶ За сада је ара Гаја Јулија Викторина једино сведочанство да је у Наису један легионар обављао дужности конзуларског бенефицијара.

Из Наиса потиче шест споменика посвећених Јупитеру које су подигли легионари из VII Клаудијеве.³⁰⁷ Међу њима, ара из „Горче“ је једина где се у посвети поред Јупитера налази и Јунона. Овом пару, у заједници са Либером и Либери (Хиларији), ветерани непознате војне јединице, Флавији и Гај Јулије Серванд, подигли су жртвеник, нађен у остацима каравансараја или у српској кући у близини цркве.³⁰⁸

Парк 7. јули?, вотивна ара (сл. 30/3)

Ара се први пут помиње 1553. године у дневнику Ханса Дерншвама, који је као место налаза споменика навео нови каравансарај.³⁰⁹ У питању је објект подигнут на простору данашњег парка у близини Тврђавског моста.³¹⁰ Међутим, као другу могућу локацију навео је касније „двориште српске куће у близини цркве“,³¹¹ где је ара донета као грађевински материјал.³¹² Године 1886. ара је била у градској префектури, а после 1899. године је нестала.

Споменик је био израђен од кречњака. Од њега су остала два преписа текста, очуваног у осам или седам редова, које је П. Петровић прочитао на следећи начин (сл. 31):³¹³

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) Ful( ) / et Iun(oni) Reg(iana) / et Deo Lib(ero) / et Hilare (!) /⁵ G. Iul(ius) Servan(dus) vet(eranus) et / Fl(avii) Numisius [et] / [N]umisia[nus] - - .

Јуиштеру најбољем и највећем и Јунони владарки и Либериу и Хилари (!), ветеран Гај Јулије Серванд и Флавији, Нумизије и Нумизијан?....

Датовање: II–III век

Споменик је посвећен Јупитеру, Јунони, Либериу и, највероватније, Либери, овде названој Хилара (од епитета ἰλαρα). Јупитер, чији епитет може да се разреши као *Fulminalis* или *Fulgurator*, потврђен је на још једном споменику нађеном на истом месту где и ова ара.³¹⁴ Божански пар Либер и Либера, било самостално или у заједници са другим божанствима (*Terra Mater* или *Mercurius*, на пример), посведочен је на више заветних споменика у Горњој Мезији.³¹⁵

Трг краља Александра, вотивна ара (сл. 30/22)

Вотивна ара први пут је виђена и копирана 1886. године у Нишу, на месту познатом као Арнаут-базар, у дворишту куће Величка Крстића. Године 1899. нађена је

у оштећеном стању у дворишту гостионице на Тргу краља Александра број 3, где је била коришћена као аван.

Године 1955. ара је доспела у лапидаријум Народног музеја у Нишу, где се и данас налази (инв. 74). Израђена је од кречњака, димензија 68 x 40 x 30 cm, са више-струким оштећењима. Горњи део споменика је украшен акротеријама на угловима, са орнаментом у средини. Текст је очуван у шест редова, са словима величине између 5 и 3,5 cm. Последњи ред текста је урезан на бази споменика.³¹⁶

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / pr(o) s(alute) domini nostri / Aug(usti) T. Aur(elius) / Atta mil(es) /⁵ leg(ionis) III Fl(aviae) str(ator) co(n)s(ularis) / posuit.

Јуиштеру најбољем и највећем, у здравље нашеј узвишеној господара, Тиш Аурелије Аша, војник легије IV Флавије, конзуларски стратор, (споменик) је посветио.

Датовање: 171–250. година н. е.

Жртвеник је подигао војник легије IV Флавије, са сталним логором у Сингидунуму, и он је вероватно био послат на територију Наиса са посебним задатком. Улога конзуларских стратора није у науци у потпуности разјашњена. Претпоставља се да су били ангажовани у војним фабрикама за репарацију војне опреме, или су имали задужења у војним ергелама.³¹⁷

Stratores consularis у Наису су посведочени на укупно шест жртвеника. Међу дедикантима највише има припадника VII Клаудијеве легије – њих четири, док су двојица стратора делегирана из IV Флавије. Споменици су претежно датовани у период између 220/221. и 235. године, када је очигледно постојала већа потреба за ангажовањем ове врсте војника у Наису.³¹⁸ Конзуларски стратори су се у највећем броју случајева обрађали за помоћ Јупитеру, док је један војник завет оставио тријади богова, коју су чинили *Domnus*, *Domna* и *Bonus Eventus*.

Дедикант споменика са Трга краља Александра носи царско гентилно име *Aurelius*, које је међу најра-

306 О дужностима конзуларских бенефицијара уп. Mirković 1991, 255–256; Nelis-Clément 2000.

307 Petrović 1979, 32, nos. 7, 8, 9, 11, 12, 14.

308 Petrović 1979, 79.

309 Petrović 1979, 79, no. 25.

310 Андрејевић 1975, 64.

311 Petrović 1979, 70. Уп. ауторов коментар за споменик бр. 6.

312 Petrović 1979, 79.

313 Petrović 1979, 79, no. 25, са литературом.

314 Petrović 1979, 70, no. 6.

315 Petrović 1979, 79.

316 Petrović 1979, 70–71, no. 7.

317 Petrović 1979, 32, note 33.

318 Petrović 1979, nos. 3, 7, 8, 9, 11, 14.

I · O · M · FVL
 E · IVN · REG
 E · DEO · LIB
 E · HILA · RE
 5 G · IVL · SERVAN
 DVS · VE · E
 FL · NVMSIVS

I · O · M · FVL
 E · IVN · REG
 E · DEO · LIB
 E · HILARE
 G · IVL · SERVAN
 DVS · VET
 FL · NVMSIVS

· D · M ·
 M · COCCEIVS ·
 SEXTILIANVS ·
 DEC · MVNICIPI ·
 M · RG · VIX · ANN ·
 XX · V · MES · V ·
 VALERIA · C · INIA ·
 COI · VX · MARIT ·
 DE · ET · COCCEIE ·
 CO · L · EN · D · A · F · L · D · V · C ·
 ET · S · I · B · I · SE · Q · V · I · T · V ·
 RE · V · I · A · FACI · C · V ·
 RAVIT · M ·

Сл. 31 – Вотивна ара, Парк 7. јули? (према: Petrović 1979, no. 25)

Сл. 32 – Вотивна ара, Горица, Кованлук, имаће браће Пенчић (фото Т. Чершков)

Сл. 33 – Надгробна стела, Соколска 1 (према: Petrović 1979, no. 38)

спрострањенијем у Наису. Име Ата, вероватно келтског порекла, јавља се на једном споменику из Улпијане, из породице досељеника из Северне Италије,³¹⁹ као и на натпису из Сингидунума.³²⁰

Горица, Кованлук, имаће браће Пенчић, вотивна ара (сл. 30/30)

Године 1926. случајно је приликом земљаних радова на приватном плацу браће Пенчић, на месту званом Кованлук, откривен жртвеник који је подигао римски градски већник.³²¹ Ара је нађена у рушевинама античке зграде, за коју је претпостављено да је била римска вила.³²²

Ара, данас у Народном музеју у Нишу (инв. 2), димензија 72 x 42–53 x 35 cm, начињена је од кречњака (сл. 32). Натпис је уклесан у три реда, словима висине између 3 и 4,5 cm:

Aurel(ius) Lupus / dec(urio) / ex voto pos(uit).

Аурелије Лујус, декурион, по завешћу је поставио (споменик).

Датовање: последња трећина II – крај III века

Као и код споменика са Трга краља Александра, дедикант носи царски гентилициј Аурелија. Аурелије Лујус је био градски већник, могуће града Наиса. Непознато је ком божанству или групи је подигао споменик, након повољног исхода акције за чију се реализацију молио.

Соколска улица 1, надгробни споменик

(сл. 30/21)

Надгробна стела од белог мермера први пут је регистрована у Нишу 1886. године код Алексе Цветковића у Лесковачкој улици (сл. 33), а потом 1899–1900. године у Јовановој улици број 1 – данашњој Соколској.³²³ Чува се у Народном музеју у Нишу (инв. 1).

Први истраживачи су забележили да је споменик био димензија 112 x 54 x 17 cm.³²⁴ Натписно поље, димензија 56 x 30 cm, било је окружено виновом лозом, која је извирала из кантароса, представљеног у рељефу на бази споменика. На забату се налазила ниша са бистом мушкарца. Нажалост, данас је очуван само мањи део споменика, у доњем делу, са приказом кантароса,

319 Petrović 1979, 67.

320 Mirković 1976, 67, no. 38. Од имена дедиканта остало је очувано *Cass( ) Atta*. М. Мирковић је допунила као женско име *Cassia Atta*, док је П. Петровић мишљења да је у питању брат покојника и да име треба прочитати као *Cassius Atta*. Уп. Petrović 1979, 67.

321 Поп-Манић 1926, 411.

322 Petrović 1979, 80, no. 27.

323 Улица Јованова је носила име до 1927. године (забележена је и на Винтеровом плану из периода после 1878. године), а поново је преименована у стари назив Соколска 2004. године. Уп. Станисављевић, Живковић 2017, 150.

324 Petrović 1979, 86–87, no. 38.

лозе и дела натписног поља. Текст је писан у тринаест редова, словима величине 3,2 cm.

D(is) M(anibus) / M. Cocceius / Sextillianus / dec(ur)io municipi(i) /⁵ Margi vix(it) ann(is) / XXVI me(n)s(ibus) V / Valeria [L]jicinia / co(n)iu(x) marito / des(ideratissimo) et Coccei(a)e /¹⁰ Colendae fil(iae) dulc(issimae) / et sibi sequitu(r)a(e) viva faci(endum) cu(r)avit m(onumentum?).

Бојовима Манима, Марк Кокцеј Сексилијан, декурион *трага* Маргума, живео је 26 година и пет месеци. Валерија Лицинија сујруга најжељенијем сујругу и Кокцеји Коленди најмилијој кћерки и себи за животоа је учинила да се погодише (сјоменик?).

Датовање: крај II – почетак III века (Petrović 1979)

Покојник Марко Кокцеј Секстилијан носи Нервино царско гентилно име. У питању је градски већник Маргума, данашњег села Дубравица на ушћу Мораве у Дунав. Маргум је могуће стекао муниципални статус у периоду између Марка Аурелија и Каракале (*municipium Aurelium Augustum Margum*),³²⁵ када је овај чиновник вероватно био активан у служби.

Рајићева улица, надгробна и мермерна плоча (сл. 30/25)

Приликом рушења старе чесме у Рајићевој улици нађене су секундарно употребљене надгробна и анепиграфска мермерна плоча, које су пренете у нишки Музеј.³²⁶

Улица Првомајска, мермерна плоча (сл. 30/26)

Мермерна плоча, пренета у Народни музеј у Нишу, нађена у Протићевој улици број 15,³²⁷ данас познатој као Првомајска улица.³²⁸ Судбина споменика није позната.

III. 2. Остаци античке архитектуре

Остаци римске и касноримске архитектуре, било цивилне, војне или фунерарне, на левој нишавској обали нажалост су малобројни, и у највећем броју случајева нису технички документовани.³²⁹ О изгледу, фазама градње и трајању ових објеката, не може се нешто ближе рећи, а самим тим није могуће поуздано пратити урбанистички развој овог дела Наиса кроз римски и касноримски период, сем у општим цртама.

Касноримско утврђење

Античка картографија и историјски извори не дају податке о броју, распореду и изгледу фортификација на тлу Наиса, иако је град играо зна-

чајну улогу у провинцијском животу и садржавао важне, стратешке објекте, које је требало штити (војну фабрику и двор у касној антици). Нажалост, археолошка истраживања на простору претпостављеног утврђења из периода антике и касне антике на левој обали, на месту данашњег центра Ниша, нису никада систематски вршена. Током грађевинских радова на најмање четири локације су констатовани остаци зидова за које је претпостављено да су делови касноантичких бедема. Техничка и фотографска документација о овим остацима не постоји, тако да у раду доносимо податке публиковане у монографијама, чланцима, дневним новинама, или оних забележених у званичној преписци институција заштите у Нишу, или из аутопсије истраживача.

Фортификацију са четири куле на левој обали Нишаве, од Тврђавског моста према Тргу краља Милана, представио је илустративно Драгослав Јовановић у раду у *Старинару*, публикованом 1956. године.³³⁰ Он је као основу за изглед градских бедема на обе стране Нишаве, за период III и IV–XV века (сл. 34), користио такозвани „Италијански план Ниша” из XVIII века (сл. 35). Претпоставио је да је фортификација на левој обали подигнута у III веку, и да је трајала од IV све до турских освајања у XV веку.

Кастел наспрам Нишке тврђаве помиње и Богомир Станковић, директор Музеја у Нишу, у извештају упућеном Заводу за заштиту споменика културе Ниш, поводом радова на подземном пролазу на Тргу Ослобођења 1990–1991. године.³³¹ Петар Петровић је у *Народним новинама* у ауторском тексту такође подсетио да се на простору Трга краља Милана (Трга Ослобођења) налазе евидентирани и истражени остаци касноантичке и рановизантијске тврђаве (IV–VI века н. е.), а

325 Petrović 1979, 87; Mirković 1986, 210.

326 Гарашанин, Гарашанин 1951, 176.

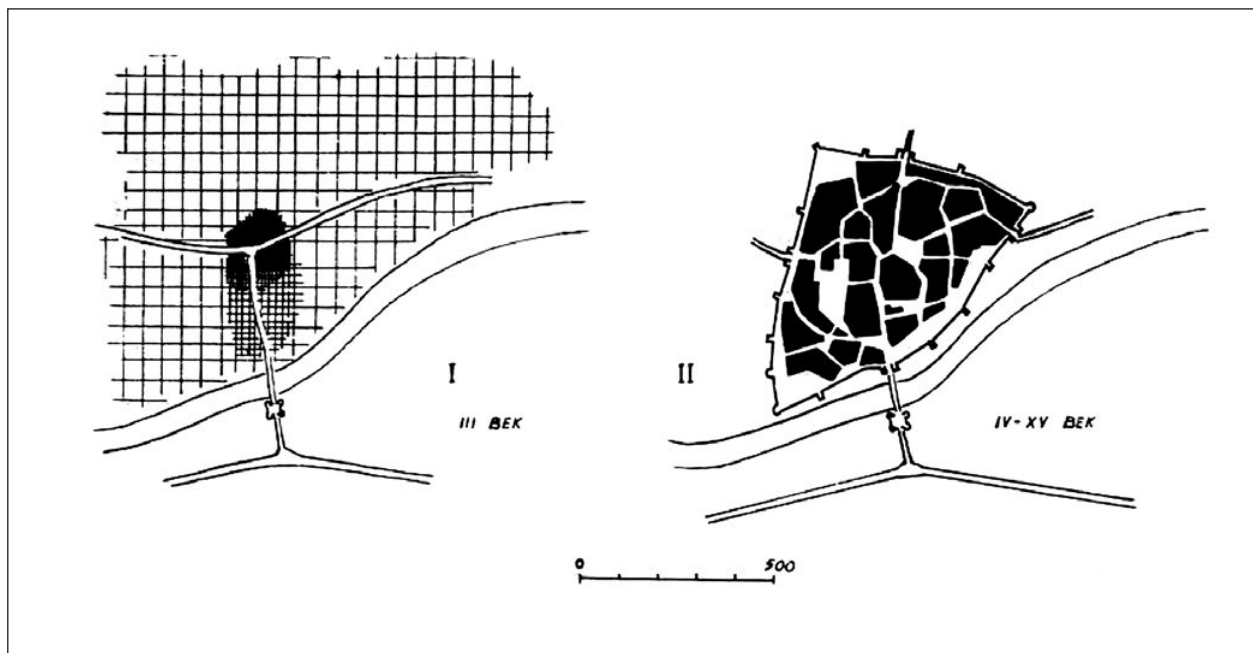
327 Гарашанин, Гарашанин 1951, 176.

328 Првомајска улица носи назив од 1945. године, а претходно је била Улица Стојана Протића. Уп. Станисављевић, Живковић 2017, 135.

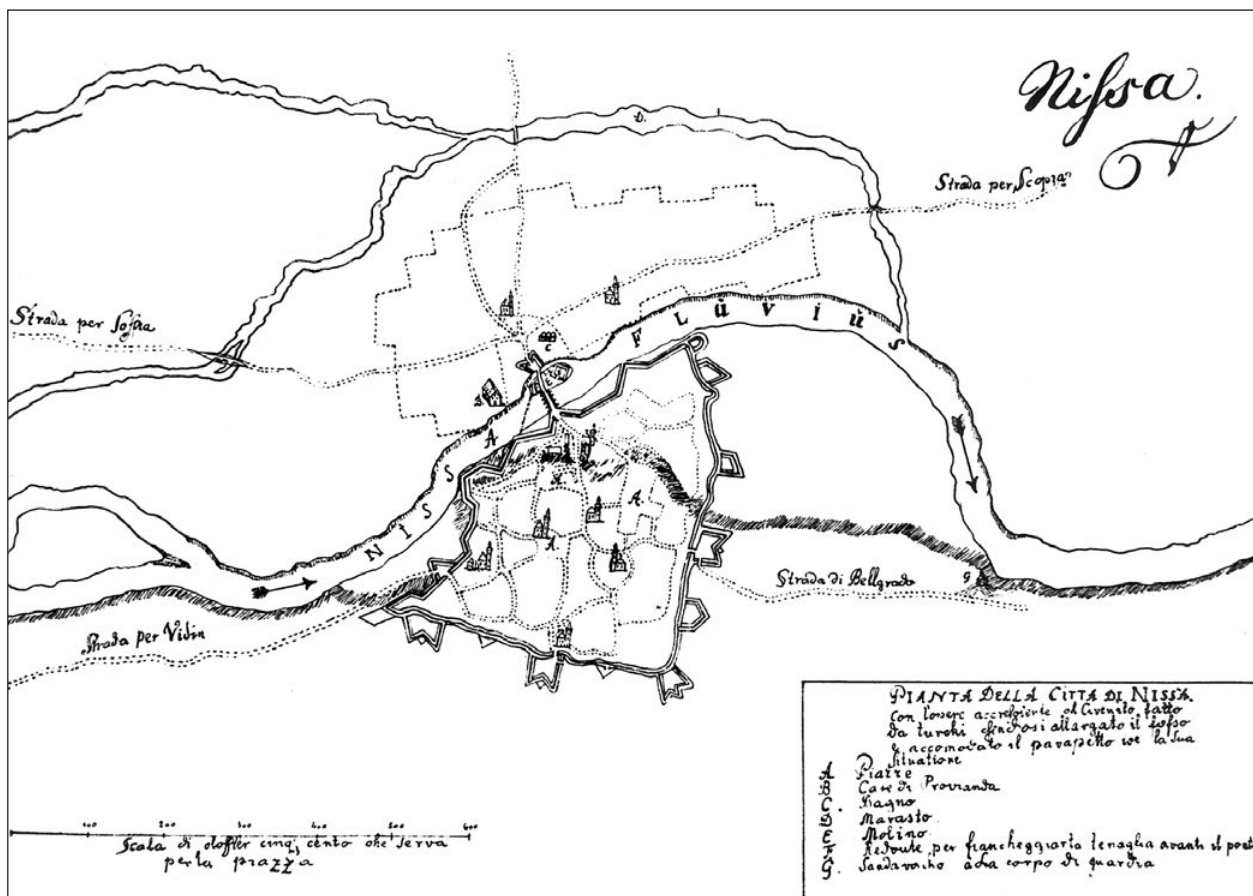
329 О архитектури гробова и гробница нешто више у наредном поглављу.

330 Јовановић 1956, 371, сл. 8/1, II.

331 Bogomir Stanković Zavodu za zaštitu spomenika kulture Niš, Narodni muzej Niš, inv. 04/688/2-90 od 19. 12. 1990.

Сл. 34 – Развој фортификација Наиса и средњовековног Ниша у III и IV–XV веку
(према: Јовановић 1956, сл. 8/I, II)

Сл. 35 – „Италијански план Ниша” из XVIII века
(према документацији Археолошког института, Београд)

став је потврдио и у публикацији о римским царским градовима и палатама 1993. године.³³²

Остатке римског утврђења на левој обали реке, откривене током грађевинских радова, помиње и Александар Јовановић.³³³ Претпоставио је да је фортификација типа квадрибургј (*quadriburgium*) подигнута у време Константина I (306–337) и да је у њој била смештена јединица која је штитила град. Квадрибургја константиновске епохе најчешће су имала квадратне куле на угловима, као што је то забележено, на пример, у Сапаји или Равни на Дунаву.³³⁴ А. Јовановић је сматрао да је Наис морао да има велику војну снагу за одбрану града и осетљивих пунктова, с обзиром на то да су у њему у касној антици постојале војне фабрике и царски двор. Није искључивао ни могућност да је војска била распоређена у гарнизонима у околини града.³³⁵ Посматрајући развој сличних градова у касној антици, као што су били Скупи и Улпијана, претпоставио је да би и Наис по том принципу могао да у граду има стационирану мобилну јединицу типа *pseudocomitatenses*, иако то у Нотицији није забележено.³³⁶ Као посредан доказ за претпоставку о константиновској фортификацији наводи групу налаза пронађену приликом изградње гвозденог моста 1900. године,³³⁷ који су чинили, између осталог, бронзани новац, прстен са гемом „са безобразним ликом” и метална посуда („тас”) са натписом: *In tempore imperatoris Constan. Ea fortes (!) constructa es. Licinius*.³³⁸ Коста Поп-Манић је овај текст превео речима *У времену императора ова тврђава (!) је подигнута. Лициније*. Уколико је његов препис веродостојан, онда би у тексту биле забележене тврђаве у множини (*fortes*), мада остали елементи реченице указују да је у питању једнина и да је могуће грешка у препису. Међутим, уколико би се натпис односио на подизање фортификација на обе речне обале, онда би оне могле да буду изграђене у време заједничког владања и релативне слоге Константина и Лицинија, између 308. и 316. године.³³⁹

„Горча”, стамбени блок, део бедема касноримског утврђења? (сл. 30/16)

Петар Петровић је сматрао да су остаци масивнијих зидова, откривени 1965. године, представљали делове бедема, који су се пружали у правцу Трга Ослобођења.³⁴⁰ Њихову изградњу довео је у везу са економским

процветом града, повећањем броја становника, али и интензивнијим упадима варварских племена из правца севера, због чега се јавила већа потреба за ефикаснијом одбраном града.³⁴¹ Такође је претпоставио да би *terminus post quiet* за изградњу фортификације био налаз жртвеника, забележен у секундарној употреби, конзуларског бенефицијара Гаја Јулија Викторина из периода између 200. и 300. године.³⁴²

Зграда Синдикалног већа, остаци римског зида (бедем?) (сл. 30/5)

Приликом копања темеља за зграду Синдикалног већа откривен је зид дужине 80 m, у чијој близини је пронађена остава од 215 комада римског бронзаног новца из прве половине IV века (сл. 30/6). С обзиром на то да нема података о дебљини зида, фундарању темеља, техникама градње и употребљеним материјалима, тешко је дати прецизан одговор каквој структури је овај зид припадао. Уколико је у питању масивни зид римског начина зидања, могуће да је у питању источни или североисточни део касноантичке фортификације. Уколико остаци не припадају бедему, онда би зид овакве дужине могао да представља ограду неког простора, или да је део неког већег јавног објекта или комплекса, као што су таберне, цивилна базилика, занатске четврти, војничке бараче, на пример.

Балканска улица, део касноримског бедема (сл. 30/14)

Током радова деведесетих година XX века, у подрумским просторијама зграде на углу Генерала Милојка Лешјанина и Балканске улице, прекопута „Мекдоналдса”, откривени су остаци масивних зидова, који су највероватније представљали део касноантичког бедема.³⁴³

332 П. Петровић, *Naissus је озбиљно рањен*, објављен у двојброју *Народних новина* од 17–18. новембра 1990; Петровић 1993, 63.

333 Јовановић 2003, 26.

334 Vasić, Kondić 1986, 549–551.

335 Јовановић 2003, 24

336 Јовановић 2003, 23, 26.

337 Највероватније да је у питању друга остава у односу на светски познату, нађену исте године, са бистом цара Константина I. Уп. Vassits 1901, 47–56.

338 Оставу је први публиковао професор гимназије Коста Поп-Манић 1926, 412; Petrović 1979, 140, no. 144; Јовановић 2003, 26, нап. 11.

339 Mirković 2012, 9.

340 Петровић 1976, 52–53.

341 Петровић 1976, 52.

342 Петровић 1976, 52–53, сл. 20.

343 Усмена информација Тонија Чершкова, на основу увида у налаз.

Јавне и приватне грађевине

О постојању јавних и приватних грађевина из римског и касноримског доба, на простору центра савременог Ниша и његове непосредне околине, постоје малобројни и недовољно информативни подаци. До сада је најбоље истражен део већег античког објекта на Тргу краља Милана (Тргу Ослобођења), током археолошких ископавања 1990–1991. године, али ни тим радовима нису дефинисани намена, структура и периоди коришћења грађевине. Нажалост, ниједан други објекат, регистрован на левој нишавској обали, није дефинисан у својој архитектонској, типолошкој и функционалној узлози.

На основу налаза остатака зидова, стубова од мермера или камена, хипокаусних стубова, закључује се да су на простору субурбијума Наиса постојале грађевине из римског и касноримског доба. У периоду касне антике над остацима појединих објеката формиране су некрополе.

Трг краља Милана, остаци касноантичке грађевине (сл. 30/10)

О остацима касноантичке грађевине, од које су испитане најмање четири просторије, детаљно је писано у поглављу посвећеном заштитним истраживањима 1990–1991. године на овом налазишту. У питању је грађевина (Објекат I) (сл. 21) откривених димензија око 16 x 11 m, оријентисана исток–запад са девијацијом између 14⁰ и 17⁰ источним делом према југу. Након напуштања и рушења објекта, у шуту грађевине и на њеним остацима вршена су сахрањивања, највероватније од краја IV до краја VI и почетка VII века.

Генерала Милојка Лешјанина, остаци зидова и стуб (сл. 30/18, сл. 45)

У периоду између 1. марта и 30. септембра 1959. године, приликом радова на изградњи стамбених зграда на почетку Улице Генерала Милојка Лешјанина, као и каснијим инфраструктурним интервенцијама, регистровани су остаци грађевина, архитектонски елементи и више гробова и гробница, како је забележио на импровизованом плану Александар Ненадовић, управник Музеја у Нишу (сл. 45).³⁴⁴ Остаци мермерног стуба, са очуваним делом стабла и базом нађени су на плацу број 13. Остаци зида правца исток–запад, паралелног са тротоаром, забележени су испред тадашње Комунал-банке, данас Поштанске штедионице. Зид дебљине 0,60 cm откривен је у дужини око 8 m. Нема података о његовој хронологији.

Улица Страхинића Бана, остаци римске архитектуре (сл. 30/8)

У овој улици су регистровани остаци римске архитектуре, непознатог облика, и налаз стакленог суда,³⁴⁵ нађени из хотела „Амбасадор”.³⁴⁶ Уколико су у питању остаци римске грађевине, она је вероватно била изграђена и у функцији пре него што је на том месту формирана некропола, крајем III и почетком IV века.

Трг краља Александра, остаци грађевине са хипокаустом (II–IV век?) (сл. 30/19)

У дворишту бившег Дома ЈНА, приликом извођења грађевинских радова откривени су остаци веће античке грађевине, за коју је претпостављено да је представљала веће парно купатило (терме), због налаза хипокауста. Хипокаусно грејање јавља се такође и у другим врстама античких грађевина, тако да атрибуција овог објекта као терме веома је проблематична, због недовољне истражености грађевине.

У доба касне антике објекат је био ван употребе и око њега је формирана мања некропола. На основу типа гробова (двојни гробови са покривачима од каменних плоча), Радмила Ајдић је некрополу определила у другу половину IV века, те би изградњу и трајање објекта требало сместити у ранији хронолошки оквир.³⁴⁷ Поједини гробови са овог подручја припадају познијем периоду, V–VI веку, тако да је и објекат можда страдао касније у односу на претпоставку Ајдићеве.

Железничка станица, остаци архитектуре и два стуба из римског периода (сл. 30/23)

Приликом изградње железничке станице у Нишу откривени су делови античких зидова и два стуба, непознатог архитектонског комплекса. Милутин и Драга Гарашанин забележили су да су остаци регистровани 1860. године.³⁴⁸

344 На овом плану налази се учртан угао једног већег објекта, зиданог од камена. Један зид, дужине преко 50 m, простире се правцем југоисток–северозапад, од плацева број 1 до 9, и саставља се са зидом правца север–југ на плацу број 9. Откривена дужина другог зида износи 8 m. У односу на приказане касноантичке зидане гробове и гробнице, дебљине ова два зида би износиле око 2 m. Претпостављамо да ови зидови представљају делове бедема подграђа Ниша из турског доба. Из турског периода су највероватније и остаци водовода на плацу број 15.

345 Гарашанин, Гарашанин 1951, 176.

346 Локалитет је убележен бројем 27 на ситуационом плану у публикацији Завода за заштиту споменика културе Ниш, Ниш 2013.

347 Ајдић 1975, 40.

348 Гарашанин, Гарашанин 1951, 176. Железничка станица грађена је у време Милана Обреновића од 1881. године и пуштена у рад 1884. године.

Горица, Кованлук, остаци архитектуре (*villa rustica?*) (сл. 30/31)

Године 1900. приликом копања јама за темеље једне зграде откривени су остаци веће римске грађевине. Према каснијим извештајима, откривена грађевина била је раскошно зидана и украшена, како се судило према врсти употребљеног материјала.³⁴⁹

Александар Ненадовић и Радмила Ајдић су за овај локалитет везали налазе Лицинијевих јубиларних сребрних посуда, нађених поменуте године, позивајући се на књиге инвентара Народног музеја у Нишу.³⁵⁰ Међутим, када су посуде први пут публиковане марта 1901. године као могуће место налаза наведено је „Равно поље” на Винику, на десној обали Нишаве. Аутор текста Нандор Грамберг писао је са великом резигнацијом да су околности не само овог већ и других значајних налаза из Ниша и са других локалитета у Србији веома проблематичне, завршавајући текст речима да „већину вреднијих налаза у Србији затрпава мистична магла”.³⁵¹ Н. Грамберг није био у тренутку писања текста сигуран да ли су посуде уопште нађене у неком архитектонском контексту или једноставно закопане у земљу, као остава.

Због недостатка података о прецизнијој убијацији ових важних производа тореутских радионица Наиса и њихове везе са античким остацима на Кованлуку, остављамо ова питања по страни нерешена. Међутим, у расположивој литератури за овај локалитет се везује налаз жртвеника декуриона Аурелија Лупуса (сл. 32),³⁵² хронолошки старијег најмање једну или две генерације од власника Лицинијевог посуђа. Уколико ара није била секундарно коришћена у градњи зидова у познијем, касноантичком периоду, отварају се друге могућности интерпретације, за сада само у домену хипотеза, да је ара могла да буде постављена у неком од субурбаних светилишта или каквог јавног здања у овом делу Наиса.

III. 3 Остаци саобраћајне инфраструктуре: мостови и путна мрежа

Остаци путева, мостова и миљоказа, на целој територији Наиса, јасно говоре о развијеној саобраћајној инфраструктури и бризи о њеном одржавању. Саобраћајна мрежа омогућавала је ефикасније и брже кретање државне поште, роба, сировина, војске, становништва, ходочасника, трговаца, занатлија. Велики проток људи, коња и кочија, као и атмосферске прилике, деловање природе, с временом су изазивали оштећења на појединим деоницама, које су морале да се одржавају или поправљају. На основу налаза већег броја миљоказа

примећује се да су радови на овој инфраструктури нарочито били интензивни око средине III века, између 244. и 253. године.³⁵³ Ове репарације подударају се са периодима похрањивања остава новца, које би ишле у прилог несигурним временима и неопходности одржавања путева због лакшег кретања војске у случајевима неопходних интервенција.

Остаци моста на Нишави (сл. 30/1)

У склопу уређења кеја на Нишави, на деоници од Каменог моста на Булевару 12. фебруар до Моста младости (Јагодинмалског моста), вршени су радови током целе 1989. године. Том приликом испод Тврђавског моста, десетак метара узводно, извађено је више клесаних правоугаоних блокова – остатака старијег каменог моста. Један од блокова био је обележен грчким словом ета (ε), што би указивало да је можда реч о блоку који се налазио у конструкцији античког моста. И на левој и на десној обали Нишаве могли су се у то време видети делови два стуба каменог моста, с тим што је стуб на левој обали био потпуно уништен услед рада механизације и од њега је остао само мањи део камене супструкције.

Завод за заштиту споменика културе из Ниша спровео је од 1. до 15. октобра 1989. године мања археолошка истраживања остатака стуба моста на десној обали Нишаве, испод садашњег гвозденог моста ка Тврђави (сл. 36). У основи остаци истраживаног стуба имају облик петоугла, са шпиецем (кљуном) постављеним у правцу тока реке. Оријентација стуба је исток–запад са одступањем 30⁰ источним делом према северу. Дужина основе стуба износи 11,65 m, ширина је 7,7 m, странице шпице су по 6,25 m, а бочне стране стуба су дужине по 6,75 m (сл. 37 а, б, в). Стуб је доста оштећен. Најбоље је очуван у низводном делу, где су сачувана три реда блокова у висини 1,07 m. Испуну масе стуба су чинили мањи и већи камени облаци, ломљени камен, заливени врућим кречним малтером, односно смесом песка и живог креча. Странице стуба биле су обложене већим клесаним блоковима различитих димензија. Блокови су били међусобно спојени гвозденим кламфама и врућим оловом (сл. 38).

Антички мост код Тврђаве почивао је на три стуба, од којих средишњи никада није испитиван, а нису ни

349 Nenadović 1961, 168.

350 Nenadović 1961, 168–169; Ајдић 1975, 40; Дрча 2013, 14, нап. 21 и 22.

351 Gramberg 1901, 118–119.

352 Petrović 1979, 80, no. 27.

353 Јеремић 2011, 47–48, са старијом литературом.

Сл. 36 – Остаци стуба у кориту Нишаве, у време истраживања 1989. године (фото Ј. Шурдиловић, обрада З. Радосављевић)

познати изгледи носача конструкције и могућих припадајућих објеката (осматрачница и слично). Река Нишава трасу своје десне обале на овој деоници у последња два миленијума није битније променила, због свог стеновитог састава. С друге стране, лева речна обала је била доста нестабилнија, због природе самог тла. Тај део Наиса, и каснијег Ниша, често је био мочваран и склон плављењу.

Остаци моста код Тврђаве, регистровани приликом ових истраживања, нису једини примери мостоградње на територији Наиса. Адам Оршић Славетић је приликом истраживања простора касноантичке некрополе у Јагодин Мали 1933. године, наспрам текстилне фабрике „Митић” (некадашњи „Нитекс” и „Бенетон”), забележио остатке зидова у профилу десне речне обале, за које је претпоставио да су делови античког моста,³⁵⁴ и за које је Александар Ненадовић навео да представљају обални камени стуб.³⁵⁵ Остатке два мања засведена камена моста на потесу „Криве ливаде” А. Ненадовић је приписао такође римској мостоградњи, напомињући да су се ти остаци могли видети све до 1914. године, након чега су били затрпани земљом.³⁵⁶

Римска мостоградња, која је била развијена готово до савршенства, умногоме је утицала на мостоградње каснијих епоха.³⁵⁷ До сада најисцрпнију студију са примерима око 400 камених и дрвених мостова из целог римског света публиковао је Колин О’Конор,³⁵⁸ а са допуном, коју је начинио Виторио Галицијани, број касноантичких и византијских мостова је порастао на 931.³⁵⁹ Највећи број римских мостова забележен је на територији Европе – њих 800.

Паралеле за налаз моста код Тврђаве могу се наћи на бројним налазиштима римског света. Једну од аналогија коју наводимо представљају остаци римског моста у Пирсбриџу (Piercebridge), римског и касноримског налазишта са фортификацијом, на средокраћу између Јорка и Хадријановог зида у провинцији Британији. На

354 Оршић Славетић 1934, 303, сл. 1, бр. 12.

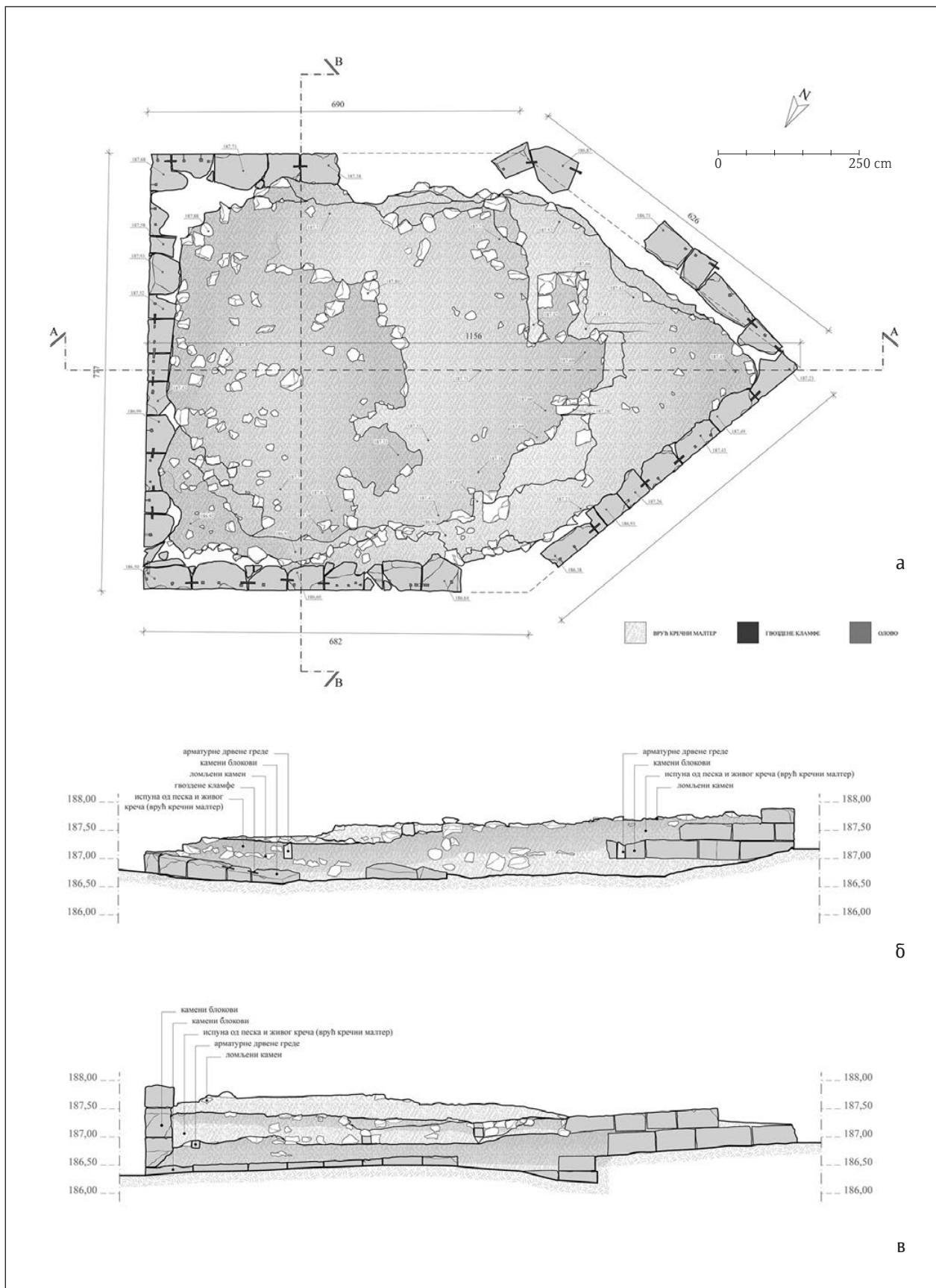
355 Nenadović 1961, 169.

356 Nenadović 1961, *loc. cit.*

357 Gojković 1989, 13–14.

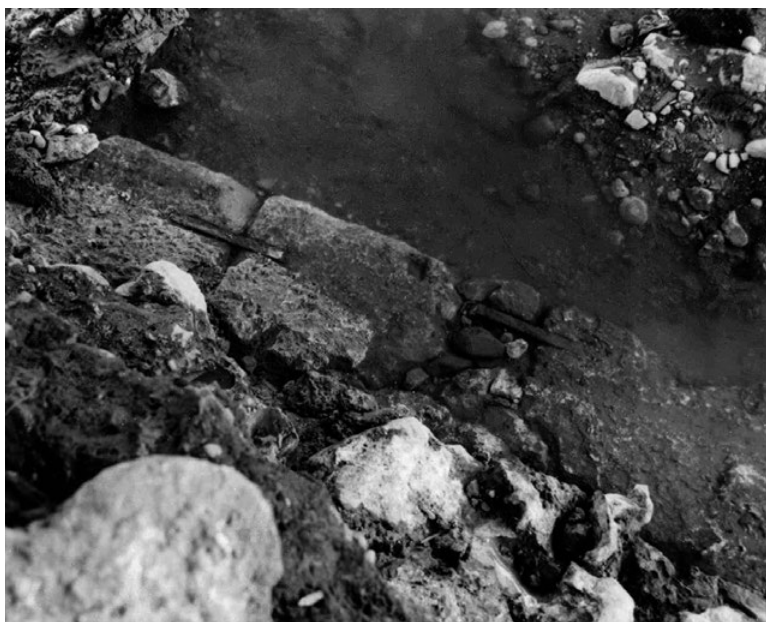
358 O’Connor 1993.

359 Galliazzo 1994 (vol. I), 1995 (vol. II).

Сл. 37 – Остаци стуба у кориту Нишаве: а) основа стуба; б) северни изглед; в) јужни изглед (цртао С. Гушић, обрада А. Стаменковић, М. Томић)

Сл. 38 – Камени блокови везани кламфама (фото Ј. Шурдиловић, обрада З. Радосављевић)

Сл. 39 – Налази из оставе са десне обале, приликом градње гвозденог моста, 1900. године, на првој изложби (обрада З. Радосављевић, документација Завода у Нишу)

реци Тиз, у близини касноантичке фортификације, открити су остаци два моста, старијег дрвеног и млађег каменог, на међусобној удаљености око 200 m.³⁶⁰ Од каменог моста истражени су остаци стубова у кориту реке и обални носачи.³⁶¹ Овај мост је највероватније имао 12 стубова ширине око 4,5 m и могао је да буде укупне дужине око 200 m. Петоугаону основу имали су и камени стубови моста у Корбрицу (Corbridge), смештеног око 6,2 km низводно од споја река Северног и Јужног Тајна. Мост у Корбрицу имао је 10 камених стубова петоугаоне основе, који су са два правоугаона стуба на крајевима моста служили за премошћавање речне обале.³⁶²

Најприближнији по величини и начину градње мосту из Наиса јесте примерак из Честера (Chester 2) на реци Ди, на траси Хадријановог зида. Приликом истраживања је утврђено да се у једној од својих познијих фаза мост састојао од носача стубова са кулама и три речна стуба петоугаоне основе.³⁶³ Камени блокови били су међусобно причвршћивани гвозденим спојницама у облику рукохвата, какве су забележене и у конструкцији стубова моста у Наису, а сличне форме спојница су биле забележене и код оба античка моста у Вилоуфорду (Willowford).³⁶⁴

Једно од основних питања јесте хронологија изградње моста на Нишави. С обзиром на начин градње, овај мост би припадао римској мостоградњи, али прецизније време његовог подизања није могуће утврдити. Изградња и одржавање моста (*opus pontis*), као и припадајуће

инфраструктуре за контролу саобраћаја и безбедност објеката, била је у надлежности муниципалних власти у царско доба. Мостове су могла да граде приватна лица из виших слојева, или су наручиоци били сами цареви, као Трајан или Константин, за своје подухвате на Дунаву. Трајанов мост на Дунаву, по пројекту Аполодора из Дамаска, служио је за прелаз између Костола – Понтес и Турну Северина те је подигнут 105. године.³⁶⁵ У време изградње, са својих 1.135 m, представљао је најдужи мост у римском свету, а касније је ту титулу понео Константинов мост код Сучидаве, са укупних 2.437 m, свечано отворен 5. јула 328. године.³⁶⁶

Једна од претпоставки би била да је мост код Тврђаве подигнут у време кад је изграђено и прво камено утврђење, а његова изградња би се приближно поклапала са стицањем градског, муниципалног статуса Наиса током II века. Наис је свакако имао и пре тога мостове на територији града, с обзиром на изузетно важан стратешки, војно-економски значај унутар централнобалканског простора.

360 Fitzpatrick, Scott 1999, 115–119, 122, fig. 2.

361 Fitzpatrick, Scott 1999, 119.

362 Bidwell, Holbrook 1989, 104, fig. 74.

363 Bidwell, Holbrook 1989, 124–127, fig. 88.

364 Bidwell, Holbrook 1989, 7, fig. 3.

365 O'Connor 1993, 143–145; Serban 2009, 337–342.

366 Galliazzo 1994, 319.

Сл. 40 – Мост на Нишави у другој половини XIX века
(документација Завода за заштиту споменика културе Ниш)

У модерно доба, приликом изградње новог, гвозденог моста на месту старог античког и турског, године 1900. забележена је на десној обали реке остава металних предмета из доба Јустинијана I (сл. 39), која је садржавала бронзану бисту цара Константина I, новац Константина и Јустинијана, оловни жиг са словима IVS, бронзани крст, иглу – *stilus* са аграфом у облику крста, део прецизне ваге и полиедарску наушницу.³⁶⁷ С обзиром на хетероген, али софистициран и у већем делу хришћанског карактера налаз оставе, могло би се претпоставити да је остава била похрањена приликом освећења неког од градитељских радова (репарације моста?), или да је представљала *thesaurus* непознатог рановизантијског јувелира.³⁶⁸ Друга остава, регистрована у нишавском кориту, припадала би периоду заједничке владе Лицинија и Константина, како смо већ напоменули у поглављу о фортификацији на левој обали Нишаве.

Мост код Тврђаве представљао је веома солидну градњу. Нишава, као бујична река брзог тока, вероватно је изискивала додатне напоре римских градитеља у одр-

жавању и репарацијама моста. Претпостављамо да су делови римског моста били дуго у употреби, надограђивани у позном средњем веку и у турско доба, првенствено дрвеним елементима, касније и зиданим објектима, како то сведоче писани извори из новог века и фотографије из друге половине XIX века (сл. 40).

О постојању моста на месту оног римског каменог постоје сведочанства више путописаца који су током XV, XVI и XVII века пролазили кроз Ниш, а чије су забелешке прикупљене у првом тому *Историје Ниша* из 1983. године. Више путописаца помиње да је мост био дрвени, али се тај израз пре свега односи на само газисте моста, док су у води били носећи камени стубови, вероватно остали још из римских времена. Прецизан опис старог моста, пре изградње оног гвозденог, дао је М. Ђ. Милићевић 1884. године. Он је забележио да је мост дужине 65 m, да поседује две коловозне и две пе-

367 Vassits 1903, 47-56; Vinski 1968, 109, T. VI, 20.

368 Vinski 1968, 109.

Сл. 41 – Остаци стуба *in situ* 2021. године (фото Т. Чершков)

шачке траке те да почива на два обална и три масивна речна стуба.³⁶⁹ Обални стуб је био широк 27,70 m, док су стубови у речном кориту били ширине између 7,6 и 8,0 m, што одговара ширини откривеног стуба на десној нишавској обали 1989. године. На тај начин створена су четири пролаза за проток Нишаве, различитих величина: 11,20 m, 10,75 m, 9,00 m и 9,75 m. Милићевић је напоменуо да је по уласку српске војске у Ниш 1877. године мост делимично поправљен, односно стубови су надзидани и издигнути изнад нивоа реке, чиме је био делимично заштићен од плављења. И поред ових мера, мост је страдао у некој од поплава крајем XIX века.

Део сачуваног моста који је археолошки истражен указивао је да је по својој конструкцији и начину градње могао бити из римског периода, а да су стубови кроз дуго време постојања више или мање поправљани док га у једном тренутку Нишава својим бујичним током није потпуно уништила, вероватно крајем XIX века. Овај део моста је конзервиран *in situ* и већи део године могуће га је видети (сл. 41), с обзиром на то да је услед изградње кеја и система устава ток реке знатно измењен.

Габровачка река, остаци моста или мостова? (сл. 30/28)

Преко Габровачког поља прелазио је пут који је од тврђаве код Јагодин Мале прелазио на другу обалу и настављао према Медијани и даље на исток.³⁷⁰ Оршић Славетић је 1934. године забележио да су на Габровачкој реци постојала три римска засведена моста.³⁷¹

Зграда Синдикалног већа и хотела „Амбасадор“, остаци римског пута (сл. 30/4)

Приликом земљаних радова на месту зграде Синдикалног већа и хотела „Амбасадор“, на дубини од 2 m, нађени су остаци пута од крупно поређаног камена, који је од правца Тврђавског моста водио према данашњем путу за Нишку Бању.³⁷² Нису познати подаци о начину

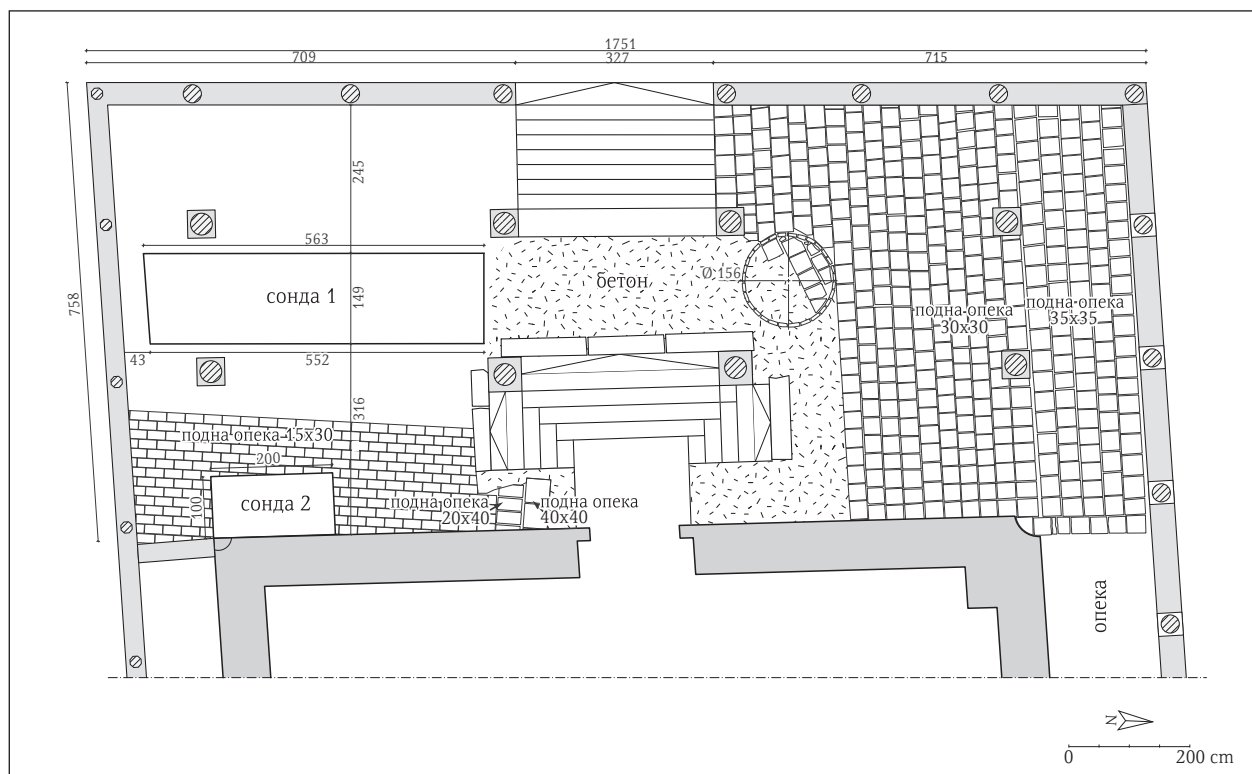
369 Милићевић 1884, 100.

370 Петровић 1976, 69.

371 Оршић Славетић 1934, 309; Петровић 1976, 69.

372 Nenadović 1961, 169.

Сл. 42 – Мали саборни храм, ситуациони план сонди (снимио М. Вељковић, обрада А. Стаменковић, М. Томић)

градње, димензијама пута, односно ширини коловозних трака, о постојању одводних канала, сама похабаност колско-пешачких површина и друго.

Мали саборни храм, остаци касноантичког пута (сл. 30/24)

Током 1994. године Завод за заштиту споменика културе из Ниша обавио је заштитна археолошка истраживања на локалитету Мали саборни храм, у порти цркве посвећене арханђелима Михаилу и Гаврилу.³⁷³ Истраживањима поменуте године два сондама је био обухваћен простор трема малог храма (сл. 42).³⁷⁴ Само је Сонда 1 дала археолошке податке. Сонда 1, димензија 5,2 x 1,4 m, била је постављена правцем север–југ у средишњем делу јужног трема цркве. У горњим нивелетама регистровани су остаци из периода од XVI века до 1927. године.

Остаци из античког периода у Сонди 1 регистровани су на релативним дубинама од 1,05 m до 2,10 m. На kotaма 1,05–1,10 m нађени су фрагменти римске опеке, док је на дубини 1,40–1,50 m регистрован део античког пута, ширине око 4 m (сл. 43). У питању су очувани остаци брижљиво рађене супструкције пута од облутака, дебљине слоја 40–50 cm, који је почивао на мркој хумусној земљи. Правац пута је био исток–запад са скретањем

38° источним делом према југу. На средишњем делу пута налазио се нагиб који се спуштао према крајевима коловоза, због одвођења воде (кише, снега) у бочне канале (сл. 44). Претпостављена ширина пута износила би око 6 m.³⁷⁵

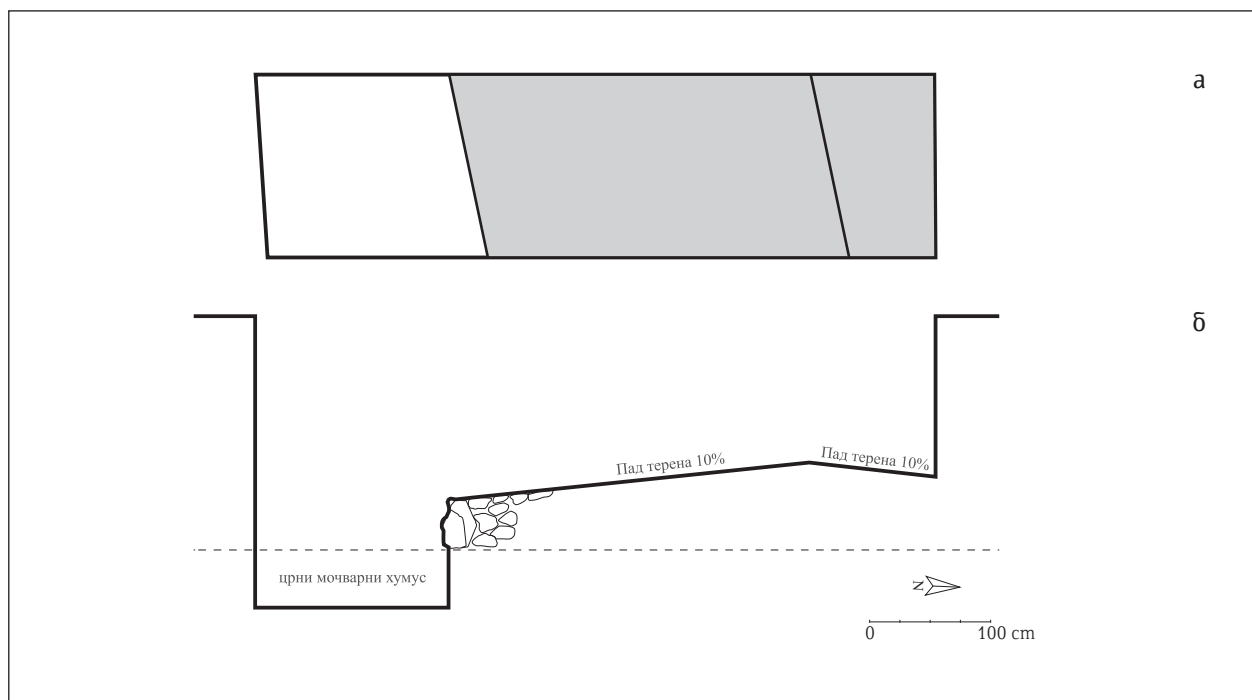
У истој сонди, у југоисточном углу нарочито, али и на целој површини сонде, у глиновитој и изразито влажној земљи, на дубинама 1,85–2,10 m, регистровани су фрагменти кровних тегула и опека са утиснутим орнаментом у свежој глини, као и делови керамичких посуда из II–III века, типичне провинцијске производње, а забележена је и једна опека са печатом локалне кохорте. Ове налазе публиковала је Марица Максимовић, доводећи све налазе у једну хронолошку равн.³⁷⁶

373 Ова црква је до 1878. године била Саборни храм Нишке епархије, када је подигнут велики Саборни храм у непосредној близини.

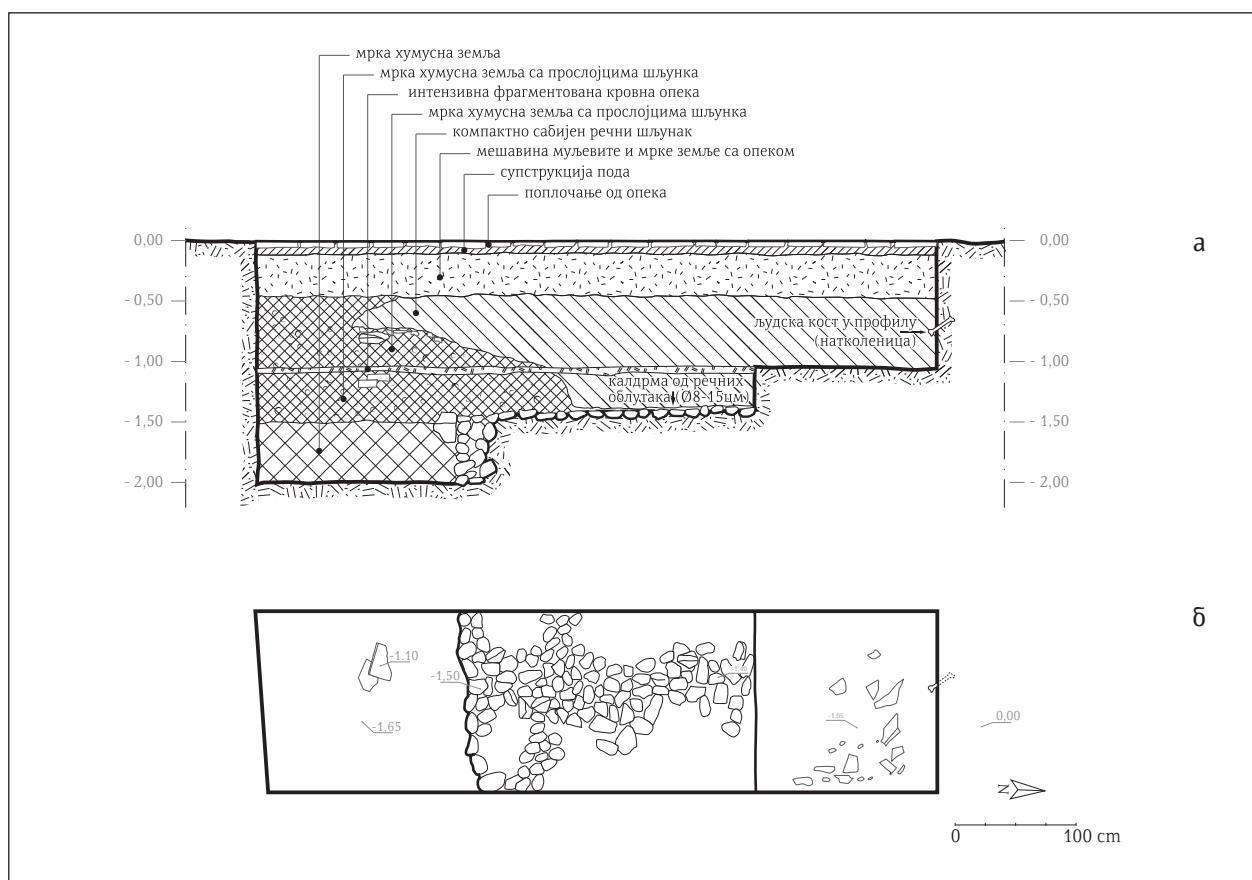
374 Истраживања су спровели сарадници Завода за заштиту споменика културе Ниш, Бојана Дељанин и архитекта Миле Вељковић, у периоду од 9. до 23. новембра 1994. године. Извештај са ископавања бр. 451/1 од 23. 11. 1994, документација ЗЗСКН. Уп. Дељанин, Вељковић 1995, 189–191.

375 Максимовић 2004, 207.

376 Максимовић 2004, 204–208.

Сл. 43 – Мали саборни храм: а) простирање античког пута у Сонди 1; б) нагиб пута у Сонди 1 (снимио М. Вељковић, обрада А. Стаменковић, М. Томић)

Сл. 44 – Мали саборни храм: а) профил у Сонди 1; б) остаци античког пута у основи Сонде 1 (снимио М. Вељковић, обрада А. Стаменковић, М. Томић)

На основу теренске документације и извештаја, могуће би било претпоставити да су постајала најмање два хоризонта: један из римског царског периода, када је на овом месту могао да постоји антички објекат непознатог облика и намене, којем припада налаз опеке са печатом дарданске кохорте, и другог из периода касне антике, када је могао бити изграђен пут, са могућим припадајућим објектима. У нивелети супструкције пута и изнад ње налажене су кровне опеке, како је забележено у техничкој документацији, и оне би евентуално могле да индицирају постојање трема или објекта у близини коловозне траке.³⁷⁷

Опека са печатом из Сонде 1, из старијег хоризонта, очувана је у фрагментованом стању, димензија 27 x 16 x 2,5–3,2 cm. Печат је М. Максимовић разрешила на следећи начин:³⁷⁸

[CO(HO)]R(S) PRI(MA) AVR(ELIA) DA[RD](ANORVM)

Ова кохорта, како смо претходно напоменули, формирана је у време Марка Аурелија 169. године и била је стационирана у Наису, на за сада непознатој локацији, могуће на простору Нишке тврђаве кроз читав период антике.³⁷⁹ Опека са печатом ове јединице на простору Малог саборног храма могла је да припада неком од војних објеката, али и да буде купљена у војној циглани или секундарно употребљена приликом зидања непознате структуре.

III. 4 Налази некропола и појединачних гробова

Постојање некропола и појединачних гробова на левој нишавској обали позната су првенствено захваљујући земљаним и грађевинским радовима. Највећи број података о некрополама публикован је седамдесетих година XX века,³⁸⁰ када су сумирана дотадашња открића гробова и гробница, регистрованих нарочито у периоду изградње у центру Ниша између 1959. и 1965. године, као и ранијих радова у првој половини XX века, у јужном делу града, на падинама Горице.

У време првих истраживања некропола у Нишу једина установа заштите споменика културе био је Музеј, а од 1966. године заштитне радове изводе сарадници новооснованог Завода за заштиту споменика културе Ниш. Археолошка истраживања некрополе на Тргу краља Милана (Тргу Ослобођења) 1990–1991. године представљају прва обимнија истраживања ове институције на простору центра града.

Ради потпунијег увида у досадашња сазнања о некрополама и гробовима римског, касноримског и рановизантијског периода, налазе смо поделили у две групе, са анализом свих расположивих података, из литературе и документације. Прва, старија група сахрањивања припада периоду од I до краја II века, и за овај хронолошки оквир постоје малобројни подаци. Међутим, за период касне антике постоји више налаза гробних целина на ширем простору центра савременог Ниша. Антрополошки подаци са ових истраживања недостају, тако да су наша истраживања првенствено ослоњена на анализу гробних форми, њихово распрострањење, као и анализу доступног гробног инвентара.

Старији хоризонт сахрањивања (I–II век)

До сада су само на два налазишта регистроване сахране у раноцарско доба. Подаци о гробним облицима су углавном непознати, па тако подаци о врсти сахране на Тргу краља Милана недостају (да ли је било скелетно сахрањивање или инцинерација), док на Чаиру није позната величина некрополе, као ни број истражених гробова.

Трг краља Милана, Робна кућа, гроб непознатог облика, крај I – II век (сл. 30/11)

Приликом градње Робне куће нађен је гроб који је као инвентар садржавао:

а. бронзану изразито профилисану фибулу са спиралном главом, дужине 6,1 cm.

Народни музеј Ниш, инв. 87/P

Литература: Ајдић 1975, 37 (фото); Jovanović 1978, 61, kat. 2, sl. 99; Petković 2010, 104, kat. 535.

У питању је фибула карактеристична за крај I и II век. Фибулу је А. Јовановић датовоау у II век, као и сличан примерак нађен на Медијани.³⁸¹ Примерци овог типа фибула релативно су бројни у области Подунавља – у Сингидунуму, Виминацијуму и околини, Сапаји – Транследерата (*Translederata*)?, Чезави – Нове, Равни – Кампса, док су у унутрашњости Горње Мезије забележени у Јагодини, Свилајнцу – Витежево и Улпијани.³⁸² Због

377 Ову претпоставку изнела је и М. Максимовић, сматрајући да су у питању могући остаци војне постаје. Уп. Максимовић 2004, 206.

378 Максимовић 2004, 204.

379 Petrović 1979, 31–32.

380 Ајдић 1975, 37–41.

381 Jovanović 1978, 61, kat. 3, sl. 100; Petković 2010, 104, kat. 534.

концентрације налаза у Подунављу, ту су претпостављени и њихови центри производње.³⁸³ Бројност ових налаза у зони лимеса С. Петковић је покушала да повеже са Домицијановим Дачким ратовима (86–88), када је забележено веће присуство римске војске на лимесу и у залеђу за време ових операција.³⁸⁴ Додали бисмо да је на лимесу било више периода, када су биле концентрисане значајне римске војне снаге. Једна од највећих концентрација трупа била је у време припреме и операција Трајанових Дачких ратова (101–106), када су бројне римске снаге биле стациониране дуж лимеса, не само због војних операција већ и изградње низа фортификација и пратеће војне инфраструктуре.

Чаир, некропола скелетних гробова са богатим прилозима (I–II век?) (сл. 30/27)

На локалитету Чаир археолошка истраживања нишу никада вршена, а подаци су добијени приликом случајних открића. У литератури је забележено да су регистровани налази гробова скелетно сахрањених индивидуа, са богатим гробним инвентаром, датованим у I–II век.³⁸⁵

Сахрањивање инхумацијом у раном царству у Горњој Мезији јавља се од краја I века, како је то документовано на основу истраживања некропола Виминацијума и Скупа.³⁸⁶ Углавном су у питању сахране у обичним правоугаоним јамама, понекад покривеним опекама или даскама. Покојници су полагани у опруженом ставу, а у неколико гробова на виминацијумској некрополи забележене су сахране са благо згрченим ногама, за које није могуће утврдити да ли је у питању локална погребна пракса или случајна појава.³⁸⁷

Касноантички хоризонт сахрањивања (крај III– прве деценије VII века)

Делови некропола, појединачни налази гробова и гробница забележени су на више локација на левој нишавској обали. Сем налаза са Трга краља Милана, који су 1990–1991. године систематски истражени, подаци о постојању фунерарних остатака на овом подручју добијени су на основу праћења земљаних радова или случајних открића.

Хотел „Амбасадор”, зидани гробови са покривачем од опека (сл. 30/9)

Приликом изградње подрумских просторија хотела регистрована су два зидана гроба, која су имала покриваче од опека у облику двосливног крова.

Грбови су садржавали богате прилоге. Датују се у крај III и почетак IV века.

Гроб 1 – Зидани гроб са покривачем од опека откривен је 25. јула 1967. године на месту подрумске просторије (подрум 2) хотела „Амбасадор”, на дубини 3,00 м.³⁸⁸ У тренутку открића кровни покривач од опека био је оштећен. Странице гроба су зидане од фрагментованих опека. На горњој површини био је остављен испуст за кровни покривач. Дно гроба било је поплочано тегулама димензија 47 x 32 x 4 cm, испод којих се налазила шљунковита подлога. Гроб је био оријентисан исток–запад, са покојником положеним на леђа у опруженом положају и рукама поред тела. Инвентар гроба се састојао од керамичког суда и четири комада бронзаног новца:

а. Керамички суд који има разгнута обода, широк врат, лоптасти трбух и једну дршку.³⁸⁹ Израђен је од сиво печене глине. На врату посуде налази се орнамент од укрштених линија.

Висина: 20,5 cm; пречник обода: 10,2 cm; пречник дна: 7,8 cm

Народни музеј Ниш инв. 928/Р

б. четири комада бронзаног новца. У једном случају, у питању је примерак Проба, један Аурелијана, а два примерка су нечитка.³⁹⁰

Сиви керамички суд припада касноантичкој производњи и украшен је техником глачања, која представља специфичну декорацију која се често јавља на врату или горњим деловима трбуха посуде. Сиве глачане посуде јављају се као две хронолошки различите групе, у слојевима од краја III и почетка IV века, или у слојевима од краја IV до средине V века.³⁹¹ У VI веку посуде овог типа су веома ретко заступљене. Примерак суда из гроба код хотела „Амбасадор” припада типу лонца-урне старије хронологије, који је најчешће имао две дршке елипсоидног пресека и равно дно. Лонци-урне израђивани су од црвено или сиво печене глине, са додатком

382 Petković 2010, 98–104, tip 14/A1, kat. 448–536.

383 Petković 2010, 94.

384 Petković 2010, 95.

385 Зотовић 1975, 47, нап. 5.

386 Јовановић 1984, 126, сл. 27.

387 Јовановић 1984, 126–127.

388 Ајдић 1975, 38.

389 Ајдић 1975, 38 (фото).

390 Ајдић 1975, 38.

391 Запажање је изнето на основу обрађеног већег узорка керамичких посуда на деоници лимеса у Ђердапу, где се глачане посуде јављају у 74 типа, од којих сиво глачане припада 13 типова. Уп. Цвјетићанин 2016, 157.

ситнозрног песка. Карактеристични су за слојеве краја III и почетка IV, али се производе и до средине V века.³⁹² Примерци овог типа забележени су у Караташу – Дијана, Костолу – Понтес, Мора Вагеи и на више налазишта у Бугарској.³⁹³

Појава глчане керамике у тетрархијско доба сматра се обнављањем старијих традиција украшавања, познатих у II–III веку, али креираних по новим технолошким и морфолошким принципима, што се сматра последицом контаката са варварским, нарочито источнотетрархијским и сарматским, популацијама.³⁹⁴

Гроб 2 – Гроб је регистрован на простору главне куле хотела „Амбасадор”, на дубини 3,80 m.³⁹⁵ Припада типу зиданих гробова у облику саркофага, са покривачем од опека сложених у облику двосливног крова. За зидање је употребљена опека формата 41 x 27 x 4 cm, везивана малтером дебљине слоја 2,0 cm. У шуту гроба нађено је неколико фрагмената керамичких и стаклених посуда,³⁹⁶ а забележен је и налаз:

а. златни прстен са гемом. Прстен има овоидну алку, спљоштену на рамену, пречника 2,5 x 2,1 cm, са главом димензија 1,7 x 1,2 cm. На крајевима лежишта за уметак налазе се по три геометријска уреза. На геми плаве боје угравиран је грчки натпис: ΕΥΤΥΧΙ.

Народни музеј Ниш, инв. 963/Р

Литература: Ајдић 1975, 38; Јовановић 1978, 20, кат. 25, сл. 16; Дрча 2004, 189, кат. 134.

Прстен по облику припада јувелирској продукцији друге половине III и почетка IV века.³⁹⁷ Натпис ΕΥΤΥΧΙ (εὐτύχι) (у преводу: *Буди срећан! Срећно!*),³⁹⁸ заступљен често на предметима свакодневне употребе, а понекад се приписује хришћанима. Јавља се од II века наше ере, а често је присутан у касној антици.³⁹⁹ Сличан примерак потиче из Ремесијане, из гробне целине IV века, где је на прстену угравиран грчки натпис у три реда: ΕΥΤΥΧΙ / ΠΡΟΚΟΠΤΕ / ΟΦΟΡ.⁴⁰⁰

Градилиште Дома синдиката, полуоблично засведена гробница (IV–VI век) (сл. 30/7)

Гробница је откривена током земљаних радова 11. маја 1963. године, на дубини 5,00 m. Основа гробнице је правоугаона, са улазом на северној страни.⁴⁰¹ Објекат је зидан од опека и малтера, малтерисаних зидова и свода у унутрашњости. Унутрашње димензије гробнице износе 2,58 x 1,30 x 1,35 m.

Остаци покојника нису очувани, а од инвентара регистровани су *амфориск* и *фрајменџи друјот*.⁴⁰²

У шуту гробнице, која је вероватно раније била пљачкана, нађени су фрагменти стаклених и керамичких посуда.

Полуоблично засведене гробнице овог типа и димензија, за сахрану до два покојника, како је то примећено на основу налаза оваквих конструкција у Јагодин Мали, углавном имају улаз – са степеништем или без њега, на источној страни.⁴⁰³ У случају гробнице код „Амбасадора” улаз је био на северној страни, међутим, непозната је оријентација саме гробнице. С обзиром на релативно малу висину од пода до темена свода гробнице (1,35 m), гробница је највероватније имала оријентацију север–југ, како би се лакше могле обављати сахране уношењем тела или ковчега покојника. Оријентација гробнице са простора Дома синдиката могла је да зависи, између осталог, и од приступног пута гробној парцели, или, уколико је било културних објеката, у односу ту грађевину. Оријентације гробница север–југ нису усамљени случајеви на територији Наиса. У Јагодин Мали је забележена гробница већих димензија, у чијем је шуту нађен новац Валентинијана I из 364–367,⁴⁰⁴ а у унутрашњости покретни налази који припадају другој половини IV века.

392 Цвјетићанин 2016, 74, тип Л 9.

393 Цвјетићанин 2016, 74, са литературом.

394 Цвјетићанин 2016, 157–158.

395 Ајдић 1975, 38.

396 Ван гроба нађена су три комада сребрног новца „познијег периода”, које је забележила Р. Ајдић на основу теренског извештаја Крсте Ђорђевића, из архиве Народног музеја у Нишу. Уп. Ајдић 1975, 38, нап. 24.

397 Јовановић 1978, 16; Поповић 2001, 17, кат. 5.

398 Реч потиче од глагола εὐτύχῳ или прилога εὐτύχως (на латинском *feliciter*).

399 Коришћење императива εὐτύχι је веома распрострањено, иако је правилна граматичка форма, заправо, εὐτύχει. Уп. Yangaki 2009, 248, notes 11–13.

400 Јовановић 1978, 20, кат. 23, сл. 15.

401 Ајдић 1975, 37–38.

402 Ајдић 1975, 38.

403 Јеремић 2014, 32–33.

404 Јагодин Мала 2014, 162, кат. 185.

405 Гробница је нађена између тадашњих Обреновићеве и Поштанске улице. Обреновићева улица је била Улица Победи. Поштанска улица је данашња Улица Наде Томић, која се од 1880. називала Телеграфска, потом Краљице Драге, па Цара Николаја II. У улици се налазила прва телеграфска станица Ниша и одатле је могуће преименовање Телеграфске у Поштанску улицу. Уп. Станисављевић, Димитријевић 2017, 120.

Простор између улица Наде Томић и Обреновићеве, гробница, касна антика (IV–VI век) (сл. 30/12)

Са простора између улица Наде Томић⁴⁰⁵ и Обреновићеве потиче налаз једне касноантичке гробнице са покретним налазима.⁴⁰⁶ Из гробнице познатог облика и величине потиче налаз:

а. тракаста наруквица затвореног типа, израђена од плавог стакла, пречника 5,9 cm.

Народни музеј Ниш, инв. 3/В

Литература: Ајдић 1975, 38 (фото); Jovanović 1978, 31–32, kat. 54.

Стаклена наруквица припада групи хронолошки неосетљивог материјала. Јавља се и у средњем веку у готово непромењеном облику.⁴⁰⁷ Наруквице од стакла најчешће су израђиване тракастог облика и затворених крајева, црне, тамноплаве, зелене боје, понекад са аплицираним орнаментом од стакла друге боје. Већи број сличних примерака регистрован је у термама *extra muros* код Београдске капије,⁴⁰⁸ на некрополи у Јагодин Мали,⁴⁰⁹ као и на оближњој Медијани, где је могуће била организована и локална производња.⁴¹⁰

Трг краља Милана, гробница са прилозима (IV – почетак V века)

Подаци о постојању гробнице са прилозима на овом налазишту потичу из прве половине XX века. На основу књиге инвентара музеја у Нишу, Милутин и Драга Гарашанин су забележили да је на Тргу откривена гробница, у којој су била положена два стаклена балсамарија.⁴¹¹ Конструкција гроба, његова оријентација, укупан број покојника и други подаци нису познати. На основу налаза два балсамарија могло би се претпоставити да су у гробници биле сахрањене најмање две индивидуе. Полагање балсамарија у гробове поред покојника најчешће је у периоду IV, до почетка V века, како је то запажено на примеру гробних целина у Јагодин Мали.⁴¹²

„Горча“, стамбени блок на углу Обреновићеве и Милојка Лешјанина, некропола (сл. 30/17)

Приликом изградње стамбеног блока 1965. године, на углу улица Обреновићеве (Победине) и Станка Пауновића (данас Генерала Милојка Лешјанина) регистровани су остаци најмање четири касноантичке гробне конструкције, од којих су

две могуће биле спојене заједничком плочом на источном крају.⁴¹³

Гроб 1, са равним каменим покривачем (крај III–IV век) – Гроб је зидан од опека дужине 35 cm и дебљине 4 cm.⁴¹⁴ Под и покривач су чиниле камене плоче од пешчара. На источној страни гроба налазила се камена плоча од пешчара. У гробу је била сахрањена једна индивидуа, а регистровани су фрагменти керамичких посуда и животињске зуби.

Гроб 2, са равним каменим покривачем (крај III–IV век) – У непосредној близини или поред претходног гроба, забележен је гроб истих карактеристика, грађен од опека, са подом и покривачем од плоча од пешчара, затворен на истоку каменом плочом.⁴¹⁵ На основу истраживања је констатовано да је у гробу била сахрањена једна индивидуа. У земљи ван ова два гроба нађен је новац Галерија (302–303) и Констанција II (355–361).⁴¹⁶ Ова врста конструкције среће се на некрополи Сингидунума, где је забележен гроб сличних карактеристика, са резервом опредељен у III век.⁴¹⁷ Са ове некрополе потиче више гробова за чију су конструкцију искоришћене надгробне стеле и ова појава је претежно датована у другу половину или крај III века.⁴¹⁸

406 Неколико других налаза указивало би да је на овом простору било још гробних целина. У нишком Музеју чувају се налази: фрагмент наруквице од црног стакла, пречника 5,7 cm, два фрагмента наруквице од плавог стакла, пречника 5,7 cm, једна цилиндрична стаклена перла, висине 0,8 cm, и пар бронзаних наушница са привеском. Подаци поч. Слободана Дрче. Народни музеј Ниш, инв. 14/В (наруквица од црног стакла), 19/В и 21/В (наруквице од плавог стакла), инв. 36/В (стаклена перла), наушнице инв. 41/В и 42/В.

407 Jovanović 1978, 27–28.

408 Истраживања 1995. под руководством Тонија Чершкова, необјављено.

409 Од 45 регистрованих наруквица на некрополи, девет су израђене од стакла. Необјављени подаци пројекта „Јагодин Мала – припрема грађе за научну публикацију”, Археолошки институт Београд.

410 Истраживања Медијане 2007. године под руководством др Гордане Јеремић, необјављено.

411 Гарашанин, Гарашанин 1951, 176.

412 Јеремић, Golubović, Drča 2017, 114, 117.

413 Ајдић 1975, 38, нап. 24–25. Опис гробова и инвентар Р. Ајдић је урадила према извештају Крсте Ђорђевића, из архиве Народног музеја Ниш.

414 Ајдић 1975, 38.

415 Ајдић 1975, 38.

416 Инв. бр. 3252, Народни музеј Ниш. Ајдић 1975, 38 (Галерије); Јовановић 1976, 76 (Галерије и Максенције).

417 Pop-Lazić 2002, 36, G-246, sl. 1/14.

418 Pop-Lazić 2002, 10, plan II.

Гроб 3, непознате конструкције (IV век) – На удаљености око 5–6 m од гробова од опека, са покривачима од камена пешчара,⁴¹⁹ забележен је гроб непознатог облика и конструкције, који је садржавао инвентар:

а. керамичку лампу у облику зделице, наглашеног рамена и удубљеног диска са кружним отвором на средини и оштећеном тракастом дршком са ушицом. Дно лампе је кружно, ненаглашено. Предмет је израђен од сиво печене, слабије пречишћене песковите глине.

Дужина: 8 cm, висина: 3,2 cm, пречник дна: 3,1 cm
Народни музеј Ниш, инв. 492/В

Литература: Ајдић 1975, 38; Јовановић 1976, 82, кат. 29, сл. 28.

Керамичке лампе у облику зделице представљају типичан продукт касне антике. А. Јовановић је на основу налаза лампи из античке збирке музеја у Нишу претпоставио локално радионичко порекло, усвојивши датовање Д. Ивањи да припадају продукцији IV века.⁴²⁰

Због једноставног начина израде, лампе у облику зделица су биле масовно произвођене и широко распрострањене у касној антици. Ова форма лампи је након хеленистичког периода поново откривена крајем III и почетком IV века н. е. У техничком смислу, комбинована су два начина израде: доњи део рецепијента формиран је на витлу, а горњи у калуцу.⁴²¹ Примерци су израђивани од средње или слабије пречишћене глине, црвене или сиве боје печења. Поједине лампе имају глеђосане спољне површине.

Међу бројним паралелама за овај тип лампи наводимо налазе са територије Наиса. На простору Тврђаве и Јагодин Мале регистровани су примерци у слојевима или у оквиру гробова те датовани од краја III до краја IV века, док је налаз из Равне – Тимакум Минус из збирке нишког Музеја опредељен у V–VI век,⁴²² као и лампа из Салдума, датована на основу услова налаза у VI век.⁴²³ Слични примерци су забележени на простору касноантичког каструма Сингидунума, припадају крају III и почетку IV века, односно јављају се у датованим целинама до средине IV века.⁴²⁴

Гроб 4, непознате конструкције (IV век) – Гроб се налазио у близини претходно поменутог, и на удаљености 5–6 m од гробова са покривачима од камена.⁴²⁵ Конструкција, величина и оријентација гроба нису познате. Гроб је садржавао налаз:

а. бронзану наушницу у облику кружне карике која је имала стањене крајеве. Пречник алке је између 1,3 и 1,4 cm.

Народни музеј Ниш, инв. 393/Р

Литература: Ајдић 1975, 38.

Наушнице овог типа заступљене су у инвентару гробова у Јагодин Мали. У гробу слободно укопане покојни-

це из IV века забележен је пар израђен од бронзе, нађен заједно са наруквицама отворених крајева у облику змијских глава.⁴²⁶

Улица Милојка Лешјанина (бивша Станка Пауновића)

У периоду између 1. марта и 30. септембра 1959. приликом радова на изградњи стамбених зграда на почетку улице, као и у каснијим инфраструктурним интервенцијама, регистровано је више гробова, гробница, као и остаци античких грађевина и архитектонске декорације (сл. 45).⁴²⁷ Гробови су концентрисани на плацевима код бројева 5 и 9, као и код зграде данашњег седишта „Ерозије” (некадашња „Бујица”) у Улици Генерала Милојка Лешјанина број 12. Полуобличасто засведене гробнице забележене су на траси ове улице, код бројева 5 и 7.

Зидани гроб 1, плац у М. Лешјанина 5 – Гроб детета је регистрован на релативној дубини око 1,50 m.⁴²⁸ Гробна комора је конструисана од насатично поређаних опека, везаних кречним малтером са мрвљеном опеком. Покривач су чиниле опеке поређане у облику двосливног крова. Под је био патосан опекама. Димензије гроба износе 1,40 x 0,90 x 0,90 m. Покојник је у гробу био положен у дрвеном сандуку, од чега су остала очувана четири гвоздена клина. Кости покојника очуване само у траговима. У гробу није било инвентара.

Зидани гроб 2, плац у М. Лешјанина 5 – Гроб је регистрован на дубини око 1,50 m. Грађен је од опека везаних кречним малтером. Покривач гроба је чинила камена плоча, а дно је било патосано са два реда опека. Димензије гроба износе 2,00 x 0,35–0,45 x 0,42 m.

Исти начин грађења гробова забележен је и на простору „Горче”. Налази новца из прве половине и средине IV века у земљи око гроба нису поуздани показатељи њиховог датовања у то доба.

419 Ајдић 1975, 38.

420 Јовановић 1976, 76.

421 Јовановић 1976, 79; Крунић 2011, 300.

422 Јовановић 1976, 82, кат. 31–40.

423 Jeremić 2009, 134, variant 2, cat. 384–385.

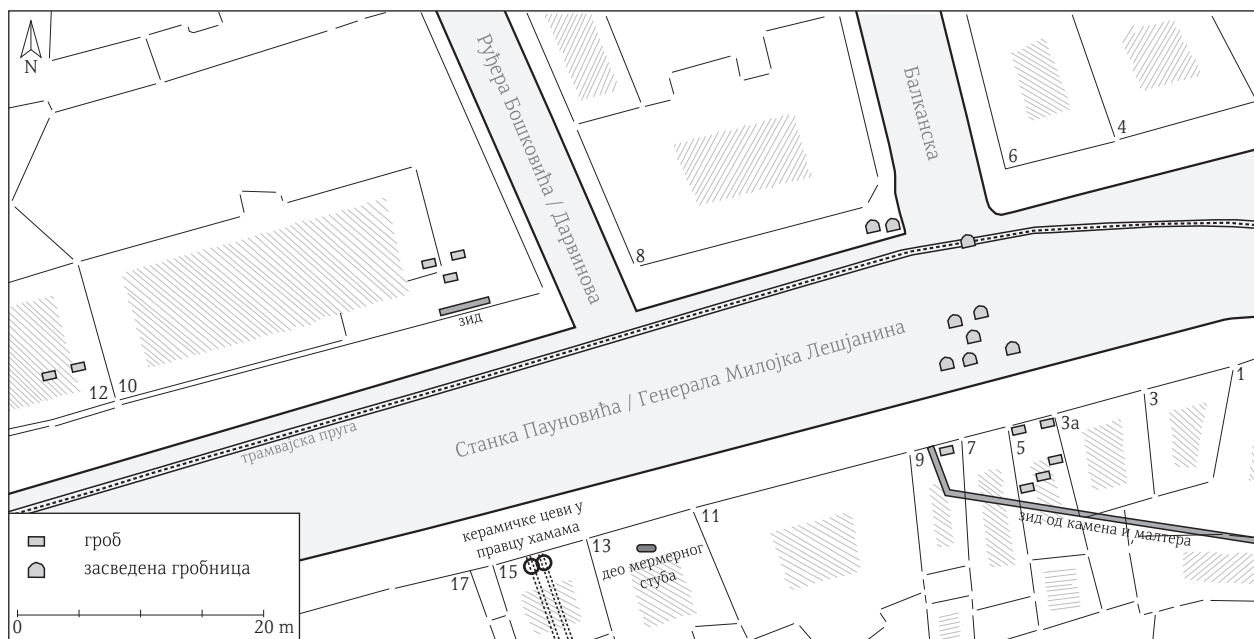
424 Крунић 2011, 310–311, варијанта 4, кат. 468–470.

425 Ајдић 1975, 38.

426 Jovanović 1978, 29, kat. 15, 16. Налаз из гроба II-K/83, истраживања 1961. године.

427 Ајдић 1975, 39.

428 Ајдић 1975, 39.

Сл. 45 – Налази античких гробова, гробница и архитектуре, Улица М. Лешјанина, 1959. године (цртао А. Ненадовић, обрада А. Стаменковић, М. Томић)

Гроб од танких камених плоча, плац у М. Лешјанина 5 – Гроб је регистрован на дубини око 1,50 m, грађен од танких камених плоча. Под гроба био је од опека, а покривач од камене плоче. Димензије гроба су 1,70 x 0,40–0,45 x 0,32 m. Скелет покојника је добро очуван. Гроб је био без прилога.

Ова врста гробова забележена је на почетку Улице Милојка Лешјанина и опредељена је оквирно у прву половину или средину IV века. Међутим, како не располажемо теренском техничком документацијом, нисмо у могућности да све сахране са оваквим описом сврставамо у исти оквир. Напомињемо да је у оквиру базилике са маузолејем код Булевара Николе Тесле (код Моста младости) забележено више гробова од камених плоча, који су, заједно са базиликом, датовани у V–VI век.

Три зидана гроба, плачеви у М. Лешјанина 5–9 – Облик, конструкције гробова нису познате, као ни подаци о покојницима и инвентару.

Три зидана гроба испред Поштанске штедионице, М. Лешјанина 10 – Начин градње гробова, број сахрањених индивидуа и припадајући инвентар нису познати.

Три зидана гроба, испред „Ерозије”, М. Лешјанина 12 – Начин конструкције гробова, број сахрањених индивидуа није познат, као ни инвентар.

Полуобличасто засведена гробница, на средини улице, наспрам М. Лешјанина 5 – Подаци о гробници нису познати.

Пет полуобличасто засведених гробница, на средини улице, наспрам М. Лешјанина 7 – Подаци о гробницама, покојницима и инвентару нису познати.

Три полуобличасто засведене гробнице, испод тротоара код М. Лешјанина 6 – Подаци о гробницама нису познати.

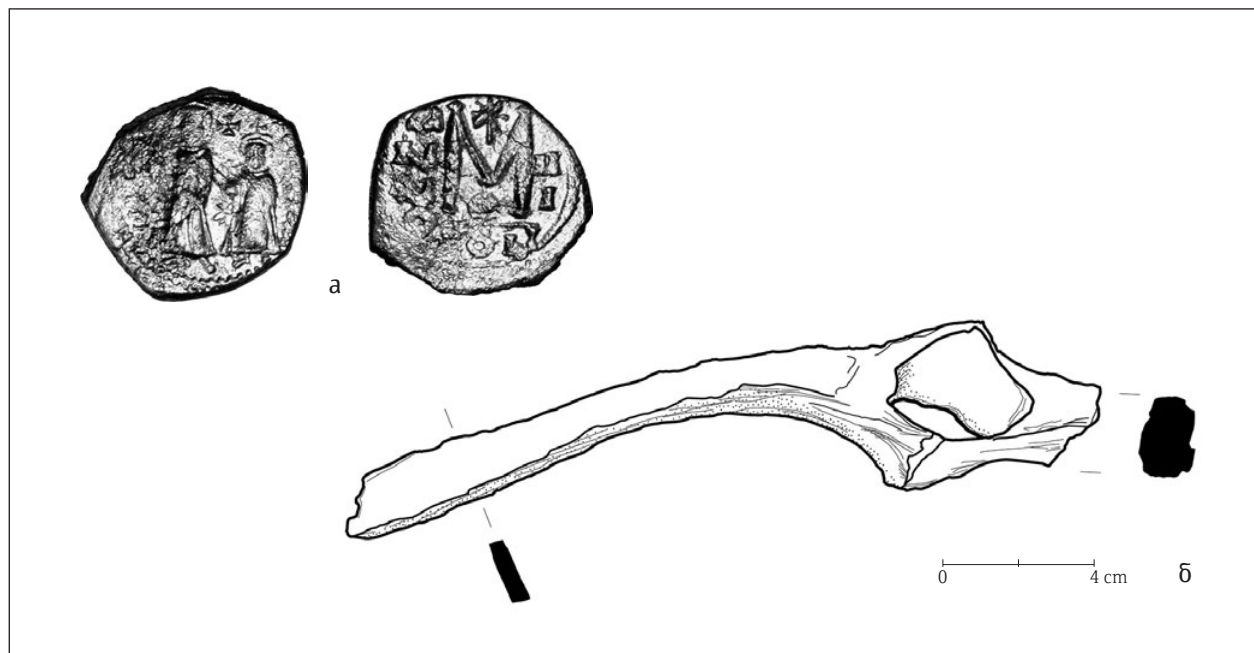
Полуобличасто засведена гробница, М. Лешјанина 5–9, VI – прве деценије VII века – Године 1960. на дубини око 1,20 m током радова је, према сведочењу радника, откривена полуобличасто засведена гробница, у близини гробова пронађених претходне, 1959. године. Начин конструкције гробнице, димензије, као и подаци о покојнику/покојницима нису познати. У нишки Музеј из те целине су dospela два налаза:

а. бронзани новац, фолис Ираклија, кован октобра 613. године (сл. 46а).⁴²⁹

Народни музеј Ниш, нумизматичка збирка, инв. 192.

Литература: Popović 1975, 494, fig. 14; Bugarski 2012, 234–235.

⁴²⁹ Црноглавац 2005, 110, кат. 166.

Сл. 46 – Налази из гробнице нађене 1960. у М. Лешјанина:
 а) фолис Ираклија I из 613. године (према: Црноглавац 2005, кат. 166);
 б) гвоздени кесер (цртала И. Ранђел)

б. гвоздена алатка – кесер (сл. 46б), састоји се од уског повијеног сечива, паралелно постављеног у односу на дршку, ромбоидног проширења код усадника и чекићастог дела на другом крају. Предмет је дужине 18,5 см.

Народни музеј Ниш, инв. 348/В

Литература: Ајдић 1975, 39 (фото).

Налази новца владара последњих деценија VI и прве половине VII века на подручју Наиса указују да је у граду постојао континуитет живота и након турбулентних дешавања за време аваро-словенских упада. Новац цара Маврикија (582–602) забележен је на простору рановизантијског насеља у оквиру Тврђаве, некрополе у Јагодин Мали и на Винику. Два примерка новца цара Фоке (602–610) забележена су на простору Тврђаве и непознате локације на територији града, а Ираклија (610–641) на непознатом месту у Нишу.⁴³⁰

Гвоздена алатка из гробнице припада типу кесера (*ascia, ae, f.*), са главом у облику чекића, који је коришћен за обраду дрвета или мекшег камена. Могуће је да је у гробници остала након припреме за неку од сахрана, за закивање чекићастим делом, за дубљења дрвеног или каменог предмета, или, уколико је гробница била пљачкана, да је коришћена као алат за пробијање отвора. Кесери овог типа забележени су у Бољетину, у остави с краја IV века и Сингидунуму (III–IV век),⁴³¹ на Царичином Граду,⁴³² као и на 34 налазишта на територији Бугарске, различите хронологије и услова налаза.⁴³³

Трг краља Александра (Трг ЈНА), двориште Команде, некропола (сл. 30/20)

На простору дворишта војне команде на Тргу ЈНА седамдесетих година прошлог века забележено је више појединачних и двојних гробова из периода касне антике. На основу положаја налазишта у односу на познате гробове у центру града (из Улице Милојка Лешјанина, Трга краља Милана, хотела „Амбасадор“), није најјасније да ли су гробови представљали периферију великог *coemeterium*-а, који се простирао од центра града према западу, или да је у питању изолована касноантичка некропола једног дела субурбија Наиса.

Двојни зидани гробови – Приликом извођења грађевинских радова у дворишту зграде Копнене војске Србије, регистровани су остаци веће античке грађевине

430 Црноглавац 2005, 106–110, кат. 151–153, 155–160, 162, 164, 166.

431 Поповић 1988, 52 (тип Аа).

432 Bavant, Ivanišević 2019, 166–167, cat. 1464–1471. Предмети су регистровани у оквиру тзв. виле урбане, у склопу грађевине југозападно од кружног трга или су без прецизних података о условима налаза.

433 Чолаков 2010, 128–128, сл. 222, 2.

не, на чијим је остацима у касној антици формирана некропола. У литератури је забележено постојање више двојних гробова, грађених од опека и малтера, са покривачима од камених плоча од пешчара.⁴³⁴ Садржаји гробова нису познати.

Гроб непознате конструкције, друга половина IV/V–VI век – Завод за заштиту споменика културе из Ниша је евидентирао гроб у дворишту Дома ЈНА, о чијем облику, оријентацији, нема података. Из гроба потичу налази:

а. пар наушница израђених од бронзане жице, завршених на једном крају полиедром од бронзе, украшеним утиснутим окцем.

Народни музеј Ниш, инв. 501₁₋₂/В

Литература: Ајдић 1975, 40; Jovanović 1978, 40, kat. 23, sl. 73.⁴³⁵

Наушнице са полиедарском главом карактеристични су комади накита из касне антике.⁴³⁶ Појављују у касноримским гробовима IV века, и остају у употреби до VII века, са широком територијом распрострањања, од Русије и Украјине до Шпаније и северно од Алпа, где је било настањено претежно германско становништво.⁴³⁷ Још увек није поуздано утврђено њихово порекло, мада се сматра да су се првобитни центри производње налазили у доњедунавским и понтским областима те да су развијене у римској традицији на основу позајмљивања мотива полиедра, који је чест облик глава игала.⁴³⁸ Ова врста наушница најчешће је израђивана од сребра. На панонским некрополама се појављују од друге половине IV века, а честе су и у целинама друге половине V и прве две трећине VI века.⁴³⁹

Примерак из Наиса припада типу наушница са монолитним полиедром, са украсом од окаца.⁴⁴⁰ Блиску паралелу налазимо у примерку са некрополе на Градском пољу, чији је полиедар такође украшен окцима,⁴⁴¹ као и на некрополи у Скупима (IV–V век).⁴⁴² Овај тип наушница је забележен у периоду Сеобе народа, у Сапаји,⁴⁴³ Виминацијуму,⁴⁴⁴ као и на простору Далмације и данашње Бугарске.⁴⁴⁵

Горица, Железничка колонија, остаци некрополе

Горица, смештена у јужном делу Наиса, била је предграђе (*suburbium*) ове провинцијске метрополе. Подаци о остацима некрополе потичу углавном из прве половине XX века. На падинама овог брда, на потесу познатом као Лозни расадник, регистрована је некропола приликом подизања стана Железничке колоније 1936/1937. године. О гробним облицима, подаци су веома оскудни.

Гробница непознатог облика, III век – Године 1936–1937, приликом подизања железничких станова, откривена је гробница непознатих димензија, технике градње и облика. У унутрашњости је регистрован луксузан гробни инвентар, који се састојао од златног накита и бронзане статуете. На основу хетерогеног инвентара, А. Јовановић је претпоставио да су сахрањене најмање две индивидуе, мушког и женског пола.⁴⁴⁶ За сахрану мушкарца везао је налаз златног прстена, а за женску сахрану луксузне златне наушнице и могуће, статуету Венере.

а. Пар златних наушница са стакленим перлама. Наушнице су израђене техником ливења, проламања и савијања, пречника су 2,2 cm, док је привесак висине 1,5 cm. У питању су наушнице у облику штита, са пелтама на ободу које се додирују, док се у средишњем делу налази лежиште за уметање перле од зеленкастог стакла. Лежиште је причвршћено за штит са две златне жице. С друге стране штита залемљена је кукица од жице облика латиничног слова S. На доњем делу се налази хоризонтална греда, са привесцима, који на крају имају по једну малу стаклену перлу.

Народни музеј Ниш, инв. 23/Р

Литература: Ајдић 1975, 41 (фото); Jovanović 1978, 38, kat. 1, sl. 60; Дрча 2004, 194, kat. 148.

б. Златни прстен са гемом, са фигуралном представом. Пречник алке је 1,9 cm, главе 1,7 x 1,2 cm. Прстен је полуелипсаоног пресека тела. Спољна површина је богато декорисана урезаним волутама. Глава је наглашена, са лежиштем за гему од зеленог камена. На геми је приказан коњаник са коњем у лаганом ходу налево.

Народни музеј Ниш, инв. 19/Р

Литература: Ајдић 1975, 40; Jovanović 1978, 12, 19, kat. 7, sl. 6.

434 Ајдић 1975, 40.

435 Између два публикациона рада између 1978. и 2004. године код једне наушнице недостаје полиедар.

436 Поповић 2001, 41–42; Jovanović 1978, 38.

437 Pinar Gil 2012, 265–277.

438 Müller 2010, 195.

439 Müller 2010, 195, note 782.

440 Müller 2010, 196, 244.

441 Jovanović 1978, 40, kat. 22, sl. 72. Инвентарски број (434/В) на који се аутор позива у тексту не поклапа се са подацима у књизи инвентара.

442 Jovanović 1978, 40, kat. 24, sl. 74.

443 Димитријевић 1984, Т. VIII.

444 Ivanišević, Kazanski, Mastykova 2006, 29, nos. 14, 16, 36, 1193; Т. 14.

445 Ivanišević, Kazanski, Mastykova 2006, 29, са старијом литературом.

446 Јовановић 2000, 13–14.

в. Бронзана статуета наге Венере, висине 13,7 cm. Недостају десна рука и лево стопало. Богиња у шаци подигнуте леве руке држи јабуку, коју је окренула према себи. Коса је увијена у пунђу, обмотану траком, чији крајеви падају на рамена. Тело богиње је сумарно изведено, а детаљи лица су невешто приказани. До пре Другог светског рата било је очувано цилиндрично постолје, делимично оштећено, на ком је фигурина почивала.

Народни музеј Ниш, инв. 24/Р

Литература: Ајдић 1975, 40 (фото); Дрча 1991, 21–22, кат. 7, сл. 7; Дрча 2004, 169, кат. 95.

Пар наушница из ове гробне целине карактеристични су за јувелирске трендове популарне у III веку.⁴⁴⁷ Из Виминацијума и са непознатог налазишта, данас у колекцији Народног музеја у Београду, потичу налази слични примерцима из Наиса.⁴⁴⁸ Привесци из Народног музеја у Београду су били украшени са по једним мањим бисером. Паралеле налазимо и у налазима из гробне целине из Руса – Сексагнита Приста (*Sexaginta Prista*), где наушнице имају тело украшено са мање елемената добијених проламањем, тако да њихов штит не делује попут чипке, као код примерка са Горице.⁴⁴⁹ Производња наушница овог типа везује се за локалне мезијске центре (А. Јовановић – *Naissus, Scupi, Ulpiana*),⁴⁵⁰ или трачке радионице (Љ. Русева-Слокоска),⁴⁵¹ а сам облик накита настао је највероватније под утицајем источномедитеранских јувелирских центара, нарочито са простора Сирије.⁴⁵²

Златни прстен са гемом представља квалитетан јувелирски рад, такође настао у III веку. Припада типу прстења са истакнутом касетом и алкама са наглашеним украшеним раменима.⁴⁵³ Волуте су карактеристичан украс на прстењу III века. Паралеле примерку из Наиса налазимо у Арчару – Рацијарија (*Ratiaria*), Виминацијуму и на непознатим налазиштима у Србији, чији се примерци чувају у Народном музеју у Београду.⁴⁵⁴ Из царског маузолеја на Шаркамену с почетка IV века потиче примерак овог типа прстена, са уметком од плавог стакла.⁴⁵⁵

На геми луксузног прстена из Наиса је, према мишљењу А. Јовановића, приказан царски долазак (*adventus*) и према њему овај прстен би могао да припада неком градском магистрату или особи која је била носилац *ius annulorum*.⁴⁵⁶ На основу овог и налаза пара наушница могло би се закључити да су у гробници сахрањени покојници виших друштвених staleжа античког Наиса.

Бронзана статуета наге Венере (*Venus pudica*) која у левој шаци држи јабуку, симбол љубави, вероватно је моделована према некој од реплика Афродите из Капуе, дела ранохеленистичке епохе.⁴⁵⁷ Налаз из ове гробне целине могао би да представља један од малобројних

непосредних археолошких доказа о постојању култа Загробне Венере (*Venus funeraria*), распрострањеном у западноцарским провинцијама. Други примерак из Горње Мезије потиче из Сингидунума и опредељен је у прву половину III века.⁴⁵⁸

Налаз статуете у гробу богатих покојника у Наису према А. Јовановићу могао би да указује да је у питању сахрана младе девојке из софистициране градске породице.⁴⁵⁹ Фигурина је првобитно почивала на цилиндричном постолју, како је то забележио Н. Вулић 1948. године, међутим, данас је то постолје изгубљено.⁴⁶⁰ На основу овог податка могуће је помишљати да је Венера првобитно била део личног или породичног светилишта (*lararium*) те да је због посебне повезаности са покојником положена у гроб.

Гроб непознатог облика, средина, друга половина III века – Гроб непознатог облика регистрован је 1937. године на простору данашњих железничких станова, на дубини 1,20 m и садржавао је:

а. пар златних наушница, пречника 1,9 cm, са главом у облику Херкуловог чвора, украшеном са седам купастих испупчења од жице. Умотаном жицом украшена је и површина главе наушнице.

Народни музеј Ниш, инв. 651₁₋₂/Р

Литература: Ајдић 1975, 41; Јовановић 1978, 40, кат. 25; Јовановић 1979, 143, сл. 1; Поповић 1999, 80, типе IIb, кат. 2; Дрча 2004, 193, кат. 147.

447 Поповић 1996, 28–29, тип IX/1a3.

448 Поповић 1996, 86–87, кат. 96, 99.

449 Ruseva-Slokoska 1991, 124, cat. 52, type II. 4.

450 Јовановић 1978, 34.

451 Ruseva-Slokoska 1991, 124.

452 А. Јовановић је мишљења да су наушнице са умецима од јевтинијих материјала, као што је стакло, настале у локалним јувелирским радњама, што не бисмо могли да прихватимо као поуздан закључак, јер не постоје директни ни индиректни трагови јувелирског локалног занатства у Наису у то доба, а избор јевтинијег материјала није сам по себи критеријум за категоризацију као локалног, месног производа. Овде претпостављамо да истраживачи покушавају да направе градацију у квалитету израде, па се лошије изведени производи, и у скромнијем материјалу, приписују аутоматски „локалној производњи”. Уп. Јовановић 1978, 33–34.

453 Поповић 2001, 15, тип I/1b.

454 Поповић 2001, 15.

455 Поповић 2005, 59, cat. 24.

456 Јовановић 1987, 87–89.

457 Јовановић 2000, 13.

458 Петровић 1997, 34, кат. 8; Јовановић 2000, 13, нап. 12.

459 Јовановић 2000, 18.

460 Вулић 1941–1948, 117, фото.

Сет наушница из овог гроба А. Јовановић је датовао у крај II и прву половину III века, на основу најближе паралеле са некрополе у Малој Копашници,⁴⁶¹ претпоставивши да је центар производње овог накита био у Наису.⁴⁶² Наушнице из Наиса припадају развијеном и јединственом типу минђуша у облику Херкуловог чвора и на основу паралела би пре могле да се датују у средину и другу половину III века, како су опредељени примерци из Народног музеја у Београду, из Коловрата и Прахова.⁴⁶³

Гроб непознатог облика, друга половина III – IV век – Гроб откривен 1937. године на простору данашњих железничких станова, на дубини 1,50 m, садржавао је:

а. четири масивне и једну перлу у облику амфоре, израђених од златног лима. Перле су украшене паралелним канелурама. Њихова дужина варира – 1,4 и 1,7 cm.

Народни музеј Ниш, инв. 650/P

Литература: Ајдић 1975, 40; Jovanović 1978, 47–48, kat. 21, sl. 88; Дрча 2004, 195, kat. 151.

Примерци у облику амфора карактеристични су за крај III и IV век и представљају оживљене хеленистичке традиција у римском златарству,⁴⁶⁴ док се цилиндричне перле са проширењем на трбуху јављају у дужем периоду, од II века, али се веома често срећу на прелазу из III у IV век.⁴⁶⁵ Перле од златног лима налажене су у гробним целинама IV века у Јагодин Мали.⁴⁶⁶

Горица, Словенска улица бр. 19, гроб (сл. 30/32)

Године 1958. случајно је забележен гроб на дубини 1,50 m, који је садржавао бронзани предмет (а).⁴⁶⁷ Исти подаци о условима налаза забележени су и за бронзани новац друге половине III века (б), иако није поуздано потврђено да припадају једној истој целини.

а. Бронзани лунуласти привесак, са кариком са механизмом за отварање. Димензије предмета су 4,0 x 3,2 x 1,0 cm.

Народни музеј Ниш, инв. 518/P

Литература: Ајдић 1975, 41 (фото).

б. Бронзани новац Проба (276–282).

Народни музеј Ниш, инв. нумизматике 2432

Литература: Ајдић 1975, 41.

Горица, Трг Николе Дражића (угао улица Димитрија Димитријевића и Николе Дражића), део некрополе (сл. 30/33) Приликом копања ровова за канализацију 9. септембра 1959. године регистрован је део некрополе скелетно сахрањених покојника. Истраживачи су забележили да се некропола највероватније простирала у правцу запада.⁴⁶⁸

Зидани гробови, касна антика – Два зидана гроба нађена су на дубини 2,0 m приликом земљаних радова. Као инвентар забележене су:

а. четири бронзане кружне алке, пречника 1,7 cm.

Народни музеј Ниш, инв. 548/P

Литература: Ајдић 1975, 41.

Намена ових алки није позната. Могле су да представљају прстење, делове одеће, или неки други функционални елемент.

Гроб слободно укопаног покојника, последња трећина IV века – У гробу слободно укопаног покојника, регистрованог западно од два претходна гроба, нађен је:

а. бронзани новац Валенса (364–378).

Народни музеј Ниш, инв. нумизматике 2479

Литература: Ајдић 1975, 41.

Светиниколска/Хајдучка чесма, остаци мање некрополе (сл. 30/34)

Подаци о налазима гробова на овом локалитету потичу из периода пре Другог светског рата. Гробови су откривени западно и југоисточно од циглане „Пенчић” (Лаф). На основу покретних налаза сахрањивање на овом простору је вршено од краја III и почетка IV, до последњих деценија IV века.

Апеловац, околина циглане „Пенчић”, делови некрополе (сл. 30/35)

Случајним открићима на ширем простору циглане „Пенчић” регистрован је већи број гробова инхуманих покојника, са инвентаром.

Апеловац, западно од циглане „Пенчић”, гроб од опека

У гробу од опека, без других података о конструкцији, регистрована је:

а. златна наушница са псеудотордираним ободом и телом облика штита, на ком је касета са камејом светлоплаве боје, са представом Медузине главе. Тело наушнице је пречника 2,0 cm.

Народни музеј Ниш, инв. 367/P

Литература: Ајдић 1975, 41 (фото); Jovanović 1978, 39, kat. 5, sl. 62; Дрча 2004, 193, kat. 145.

461 Jovanović 1978, 35–36.

462 Јовановић 1979, 148.

463 Роровић 1999, 80; Поповић 2001, 38.

464 Поповић 1996, 39, тип II/1, 2; Lányi 1972, 182, Abb. 63, 9; Müller 2010, 199–200;

465 Поповић 1996, 38–39, тип I.

466 Јермић, Чершков, Вуловић 2014, 90–91.

467 Ајдић 1975, 41.

468 Ајдић 1975, 41.

Наушница припада једном од омиљених типова, чији је врхунац производње и употребе био у другој половини III и првим деценијама IV века.⁴⁶⁹ Камеја са главом Медузе имала је апотропејску, али и декоративну улогу. Блиска паралела за представу Медузе налази се на камеји наушнице из Нишора код Сврљига.⁴⁷⁰ Камеје са Медузином главом, аплициране на наушнице или привеске за огрлице, регистроване су у Маргуму, Виминацијуму и Прахову, док за два примерка из Народног музеја у Београду нема података о условима налаза.⁴⁷¹ Сумарност представе лица и косе, као и Медузиних атрибута, сврставају налаз са Хајдучке чесме у масовни производ локалне, провинцијске радионице.

Гроб југоисточно од циглане, средина/друга половина IV века – Гроб је регистрован 1928. године на дубини 2,0 m и садржавао је налазе који су могуће припадали двома индивидуама, мушкој и женској особи:

а. бронзана крстообразна фибула којој недостаје игла. Луковице су крупне, лук трапезоидног пресека, украшен по средини траком са утиснутим круговима. Дуга стопа је орнаментисана са два уздужна жлеба, са по два пара окаца. Фибула је дужине 8,3 cm, ширине рамена 4,9 cm.

Народни музеј Ниш, инв. 363/P

Литература: Ајдић 1975, 41; Јовановић 1975, 244, тип IV/2, кат. 25, сл. 19; Јовановић 1978, 67, кат. 68, сл. 138; Петковић 2010, 296, тип 34/D₂, кат. 1560.

б. бронзана појасна копча са оковом у облику слова D, трном и овалном плочом од пресавијеног бронзаног лима, са две кружне перфорације. На окуву се налази стилизована представа наспрамно постављених глава животиња. Дужина копче је 3,6 cm.

Литература: Ајдић 1975, 42; Јовановић 1978, 73, кат. 1, сл. 147.⁴⁷²

в. бронзана наруквица, деформисана, елипсоидног пресека тела, са стањеним отвореним крајевима. Пречник нарукнице је 5,5 cm.

Народни музеј Ниш, инв. 364/P

Литература: Ајдић 1975, 42; Јовановић 1978, 30–31, кат. 36, сл. 46.

Крстообразна фибула из овог гроба припада распострањеном типу, регистрованом на већем броју налазишта у подунавским провинцијама, и најчешће представља инвентар мушких гробова. Ретко се среће у гробовима жена или деце, и у тим целинама се сматра поклоном или наследством од мушког члана породице. Ове фибуле највероватније нису неминовно биле везане за војна лица, већ њихова концентрација у већим урбаним центрима у унутрашњости провинција би могла да указује да су их носили и представници бирократског апарата.⁴⁷³ Фибуле су се носиле на десном рамену,

прикопчане за вунени огртач (*sagum*). У гробовима су налажене понекад код левог рамена, у пределу главе, груди, крај ногу, а од краја IV века крстообразне фибуле се све мање полажу у гробове уз покојника.⁴⁷⁴

На основу налаза из затворених целина, фибуле овог типа се датују у другу половину IV века. Нарочито су честе у гробовима са новцем од царева Констанција II до Грацијана.⁴⁷⁵ С. Петковић је налазе са територије данашње Србије определила у хронолошки оквир између 364. и 380. године.⁴⁷⁶ Већи број налаза овог типа одговара периоду великих пресељења популација у балканским провинцијама и кризи изазваној ратовима, нарочито против готских племена, за које је било потребно ангажовање знатних римских трупа и оданог чиновничког апарата.

Најближе паралеле за овај тип фибула налазе се у остави теодосијевског периода из Тврђаве, и у налазу на некрополи на Градском пољу.⁴⁷⁷ Из Хореум Маргија, где је било седиште једне од четири војне фабрике Илирика, потичу фибуле овог типа из целина последње четвртине IV и почетка V века. Изнета је претпоставка да су могуће произвођене у оквиру ове војне фабрике.⁴⁷⁸

Бронзана појасна копча из гроба на Хајдучкој чесми припада касноантичкој продукцији, типична је од тетрархијског периода до краја IV века. М. Зомер је овај тип копчи датовао у време између 290. и 400. године, а као критеријум за хронологију су му послужиле затворене целине датоване одређеним типовима фибула.⁴⁷⁹ Копче попут налаза из Наиса срећу се у највећем броју случајева у другој половини и крајем IV века, у подунавским провинцијама. Паралеле су забележене у материјалу провинција Реције, Паноније, Доње Мезије и Тракије.⁴⁸⁰

Бронзана наруквица из гроба на Хајдучкој чесми припада типу једноставних примерака локалне производње. Оваква наруквица, мањих димензија и превучених крајева, забележена је у инвентару једног гроба у

469 Jovanović 1978, 34.

470 Jovanović 1978, 39, кат. 4, сл. 61; Дрча 2004, 193, кат. 146.

471 Поповић 1992, 96–97, кат. 135, 140.

472 А. Јовановић као место налаза наводи Јагодин Малу.

473 Müller 2010, 204.

474 Müller 2010, 205.

475 Војовић 1983, 85–86, тип 37, варијанта 6. Налаз из Ритопека – Кастра Трикорнија у античкој збирци Музеја града Београда датован је новцем Констанција II (337–361).

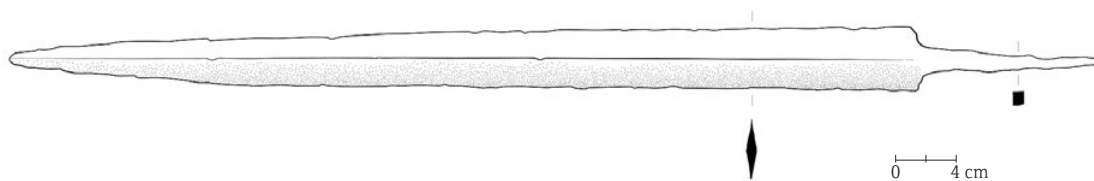
476 Petković 2010, 257. 265–266.

477 Јовановић 1975, 236, нап. 9; Јовановић 1978, 67, кат. 65–67, 69.

478 Петковић, Тапавички–Илић 2020, 151–152.

479 Sommer 1984, 74–76.

480 Ангелова-Трайкова 2017, 207, група А, тип VII а.1.

Сл. 47 – Мач из гроба, Улица Ђорђа Крстића (прецртано према: Vučković 1998, Т. XVIII, 2)

Јагодин Мали.⁴⁸¹ Већи број наруквица стањених крајева регистрован је у гробовима некрополе у Кестхељ-Фенекпусти, било као појединачни примерци или заједно са накитом карактеристичним за IV век.⁴⁸²

Гроб непознатог облика, доба Константина I (306–337)

На простору циглане „Лаф” године 1928. откривен је на дубини 2,0 m гроб (или два гроба?), одакле су у нумизматичку збирку Народног музеја у Ниш доспела два налаза новца.⁴⁸³

а. бронзани новац Константина I (306–337)

Народни музеј Ниш, инв. нумизматике 2066

б. бронзани новац Гордијана III (238–244)

Народни музеј Ниш, инв. нумизматике 2067

Налази новца различите хронологије нису реткост у касноантичким гробовима. Примерак новца Гордијана III, вероватно ископан у ковници у Виминацијуму, био је доста распрострањен и у оптицају у касној антици, због своје тежине.

Два гроба од римских опека, касна антика? – Према подацима Владимира Фјукса, код циглане „Пенчић” („Лаф”) 1933. године нађена су два гроба од римских опека.⁴⁸⁴

Игманска улица бр. 1, појединачни гроб, 364–380. година (сл. 30/37)

Приликом копања канала за водовод 1967. године, на дубини 1,70 m регистрован је гроб инхумираног покојника, правца запад-исток; испод главе је имао једну опеку, док су три насатично постављене окруживале главу. У гробу су нађени:

а. бронзана крстообразна фибула којој недостаје игла. Шестостране луковице су канеловане и прстенасто наглашене. Лук је трапезоидног пресека, украшен траком са попречним урезима. Дуга стопа је била украшена са три пара по две фасете. Дужина фибуле износи 8,3 cm.

Народни музеј Ниш, инв. 938/P

Литература: Ајдић 1975, 42; Јовановић 1975, 236, 243, кат. 2; сл. 2; Јовановић 1978, 64, кат. 42, сл. 124; Petković 2010, 286, тип 34/D₁, кат. 1456.

б. огрлица од већег броја стаклених биконичних и овалних перли зелене, плаве и окер боје.

Народни музеј Ниш, инв. 966/P

Литература: Ајдић 1975, 42; Јовановић 1978, 47, кат. 11, сл. 83.

Фибула припада крстообразном типу са наглашеним луковицама, профилисаном гредом, луком трапезоидног пресека и дугом стопом.⁴⁸⁵ А. Јовановић је ову фибулу на основу аналогија датовао у прву половину IV века,⁴⁸⁶ а С. Петковић је преузела ову хронологију, мада сама ауторка овај тип датује у време од почетка владавине Валенса и Валентинијана I до почетка власти Теодосија I, односно између 364. и 380. године.⁴⁸⁷

С обзиром на то да је у извештајима наведено да налази крстообразне фибуле и огрлице потичу из једног гроба, могли бисмо да претпоставимо да је у њему била, могуће, сахрањена женска особа, која је ову фибулу наследила од мушког члана породице.

Улица Ђорђа Крстића, гроб, крај III – почетак IV века (сл. 30/39)

Приликом радова на приватном плацу 1958. године нађен је на дубини 0,60 m гроб непознате конструкције, који је садржавао налаз:

а. двосекли гвоздени мач, који има сечиво са наглашеним подужним ребром и трн правоугаоног пресека (сл. 47). Дужина мача је 72,5 cm, дужина сечива 60,0 cm, а ширина 4,0 cm.

Народни музеј Ниш, инв. 473/P

Литература: Piletić 1971, 11, Т. XII, 54; Ајдић 1975, 42 (дужина мача 85,0 cm); Vučković 1998, 61, кат. 13, Т. XVIII, 2.

Гвоздени мач из Наиса спада у тип мачева дугог сечива (*spatha*), који су од II века ушли у широку употребу

481 Jovanović 1978, 26, 31, kat. 39.

482 Müller 2010, 254–258, Taf. 7–11.

483 Ајдић 1975, 42.

484 Гарашанин, Гарашанин 1951, 176.

485 Petković 2010, 264–266.

486 Jovanović 1978, 56–57.

487 Petković 2010, 265–266.

Сл. 48 – Мач из околине Обреновца:
 а) изглед мача;
 б) детаљи жигова;
 в) препис жигова
 (фото В. Илић, цртао А. Црнобрња,
 документација Народног музеја у Београду)

у римској војсци, као последица промена у тактици, нарочито у искуствима ратовања са германским племенима. Мачеви дугачког сечива најпре су коришћени код коњице, да би затим постали саставни део наоружања и коњице и пешадије.⁴⁸⁸

Налаз из Наиса припада Штраубинг-Нидам (Straubing-Nydam) типу мачева, за који су карактеристични уско сечиво које се сужава према врху и наглашено ребро на њему.⁴⁸⁹ Примећено је да се ширина мачева повећава током IV века, када се јављају и шири војнички појасеви, нарочито у другој половини тог века.⁴⁹⁰ Налаз са Апеловца бисмо определили у познију групу Штраубинг-Нидам, из III или раног IV века.⁴⁹¹ Најсличније примерке по облику сечива налазимо у материјалу из Никинаца, чији су мачеви додуше дужине 83,0 и 84,0 cm.⁴⁹²

Изузетно важан налаз за разрешење питања производње опреме и наоружања у Наису представља случајно откриће мача у селу Ратари код Обреновца (сл. 48). Мач дугог уског сечива, укупне дужине 89,3 cm и ширине 5,0 cm, носи жиг фабрике оружја (*fabrica armorum*) у Наису: EX VNAISS / IOVIANA.⁴⁹³ у питању је производ другог погона нишке радионице (ознака В), за потребе неке од јединица стационираних у Панонији, могуће одреда легије *V Iovia* или припадника царске

гарде – *Ioviani*, која је штитила, једног од два старија тетрарха (августа).⁴⁹⁴

**Апеловац, западно од Стрелишта, гроб,
 друга половина IV века (сл. 30/36)**

Приликом копања темеља стамбене зграде јуна 1958. године на имању Петра Јовановића, на дубини 2,0 m, нађен је гроб који је садржавао прилог:

а. жутозелено глеђосани керамички крчаг. Посуда има левкасти обод, јајолики трбух, равно дно и тракасту дршку. Обод, врат и трбух украшени су са по три хоризонтална паралелна жлеба. Висина суда је 26,0 cm.

Народни музеј Ниш, инв. 170/В

488 Vujović 1998, 57; Radman-Livaja 2004, 41–42.

489 Однос дужине и ширине сечива код ових типова износи 15–17 : 1 (односно 65,0–80,0 : 4,4 cm). У случају нишког примерка однос је 15 : 1. Уп. Ulbert 1974, 204.

490 Feugère 1993, 47; Sommer 1984, 83–119; Vujović 1998, 174–177.

491 М. Вујовић је овај налаз датовао у II–III век. Уп. Vujović 1998, 61, kat. 13, T. XVIII, 2.

492 Vujović 1998, 57, T. XVII, 3; XIX, 4.

493 Црнобрња, Ратковић 2019, 258, сл. 2–3.

494 Црнобрња, Ратковић 2019, 260.

Литература: Ајдић 1975, 42 (фото).

Крчази ове форме су карактеристични за IV век.⁴⁹⁵ Рађени су од песковите глине, црвене или сиве боје печења, црвенкастобраон или маслинасто глеђосани, понекад глачаних површина, глачаног орнамента, или су понекад били необрађени.

Више сродних примерака крчага нађено је у гробним целинама у Јагодин Мали, претежно из друге половине IV века,⁴⁹⁶ док су слични налази са некрополе у

Доњим Буторкама датовани у последњу четвртину IV века.⁴⁹⁷

**Апеловац, стамбено насеље,
римска некропола (сл. 30/38)**

Приликом изградње стамбених зграда налажени су гробови из римског периода, без других познатих података.⁴⁹⁸

---

495 Цвјетићанин 2006, КАГ 81; Цвјетићанин 2016, 53, тип К 10б.

496 Јеремић 2014, 143–148, кат. 157–167.

497 Цвјетићанин 2016, 54; Јанковић 1975, 213, 221, кат. 44–48, сл. 9/20–24.

498 Ајдић 1975, 42.

Марија Јовић

ГРУПНИ И ПОЈЕДИНАЧНИ НАЛАЗИ НОВЦА, МОНЕТАРНА ЦИРКУЛАЦИЈА

Простор на левој обали Нишаве у римском и касноримском периоду био је подграђе античког Наиса. Данас се на овом делу налази савремени град. Сва нумизматичка грађа са овог простора потиче са заштитних ископавања која су вршена услед инфраструктурних и грађевинских радова. Окосницу овог истраживања чини до сада непубликован новац пронађен током истраживања на Тргу краља Милана, вршених од краја новембра 1990. до јануара 1991. године. Да би се добила целовита слика новчаних кретања касноантичког Наиса, обухваћен је сав нумизматички материјал са леве обале Нишаве, који је подељен у две категорије: групне и појединачне налазе.

Групни налази новца подразумевају целине попут остава и каса, у оквиру којих је новац сукцесивно прикупљан. Оваква врста налаза сведочи нам о тренутној циркулацији новца одређеног периода. У ову категорију су уврштени примерци из остава са Трга Ослобођења, из Обреновићеве улице (сл. 30/13) и скупни налаз пронађен код гвозденог моста на Нишави (сл. 30/2) (Табела 1).

Остава са Трга Ослобођења пронађена је током грађевинских радова 1961. године у непосредној близини античког зида. Садржи 215 примерака датованих од 317. до 334–335. године.⁴⁹⁹ Налаз из Обреновићеве улице пронађен је 1936. године и обухвата 181 фолис из кратког и хомогеног периода од 294. до 311. године.⁵⁰⁰

Такође, ту је и новац који је у Народни Музеј у Нишу доспео из откупа 1959. године, нађен при-

ликом изградње гвозденог моста на Нишком кеју, броји 12 комада из византијског периода, међу којима је и један златник.⁵⁰¹ С обзиром на то да је реч о хомогеном налазу који је највероватније био део неке касе или оставе, сврстан је међу групне налазе.

Појединачни налази представљају новац који је откривен током археолошких истраживања, углавном стратифициран, као и комаде који су из откупа постали део музејских збирки. На основу

499 Јанковић Михалцић 2000, 37.

500 Јанковић Михалцић 1986, 25.

501 Црноглавац 2005, 61–62.

502 Јанковић Михалцић 2000, 41.

503 Јанковић Михалцић 1986, 25, 27.

504 Црноглавац 2005, 62, кат. 25, 61, 92, 108, 111, 121, 125–127, 131, 136.

505 Ајдић 1975, 38; Јовановић 1976, 76. Увидом у материјал утврђено је да новчићи припадају ковањима Константина II и Галерија.

ИНВ 3.251– FEL TEMP REPARATIO – тип пали коњаник; (355–361) LRBC II

ИНВ 3.252 – Ав. GAL VAL MAXIMIANVS NOV CAES – Биста цара са ловоровим венцем на д.

Рв. GENIO POPVLI ROMANI- Геније на л. са огртачем преко л. рамена, у д. руци држи патеру из које се пролива течност у л. рог изобиља.

Ковница – Константинопољ

(302–303) RIC 6, N0 24b, pp 512.

506 Ајдић 1975, 38; Подаци су преузети из чланка, услед недостатка фотографије и немогућности увида у материјал не распоже се свим информацијама.

507 Црноглавац 2005, 110, кат 166.

ТОПОГРАФИЈА АНТИЧКОГ И КАСНОАНТИЧКОГ НИША [NAISSVS]

Трг Ослобођења ⁵⁰²				Обреновићева ⁵⁰³				Гвоздени мост ⁵⁰⁴			
Периоди		Ковнице		Периоди		Ковнице		Периоди		Ковнице	
317–320.	1	Арл	2	294.	2	Аквилеја	8	507–537.	1	Константинопољ	4
320–321.	3	Тревери	1	295.	4	Тицидум	5	512–518.	1	Тесалоника	4
321.	2	Тицидум	2	295–296.	5	Рома	3	522–527.	1	Никеја	1
321–324.	1	Рома	2	296.	1	Картагина	2	527–537.	1	Непозната ковница	3
323–324.	1	Аквилеја	2	296–297.	8	Сисција	9	527–565.	1		
324.	3	Сисција	25	297–298.	6	Сердика	11	532–537.	1		
324–327.	5	Тесалоника	66	297–299.	7	Тесалоника	41	538–557.	3		
324–330.	48	Хераклеја	36	298–299.	3	Хераклеја	49	538–565.	1		
326–330.	1	Константинопољ	17	299.	1	Никомедија	10	544/5.	1		
328.	2	Никомедија	14	299–300.	1	Кизик	16	563/4.	1		
330–335.	129	Кизик	39	299–303.	2	Антиохија	4	Укупно:	12		
330–337.	18	Антиохија	5	300.	5	Александријав	20				
334–335.	1	Александрија	1	300–301.	4	Непозната ковница	3				
		Непозната ковница	3	301.	1						
Укупно:	215			302.	3						
				302–303.	7						
				303–305.	4						
				304–305.	13						
				305–306.	16						
				305–307.	1						
				307.	1						
				307–308.	2						
				308.	1						
				308–309.	14						
				308–310.	40						
				309–310.	8						
				310.	16						
				310–311.	1						
				311.	1						
				?	3						
				Укупно:	181						

Табела 1 – Приказ групних налаза се леве обале Нишаве

Трг краља Милана			„Горча” ⁵⁰⁵			Хотел „Амбасадор” ⁵⁰⁶			„Гробница М. Лешјанина” ⁵⁰⁷				
Периоди		Ковнице	Периоди		Ковнице	Периоди		Ковнице	Периоди		Ковнице		
I век	1	Рома	2	302–303.	1	Тесалоника	1	232–282.	1	613.	1	Константинопољ	1
134–138.	1	Виминацијум	1	355–361.	1			270–275.	1	Укупно:			1
240–241.	1	Тесалоника	4	Укупно:	2			недатовано	2				
295–299.	1	Константинопољ	1					Укупно:	4				
III век	1	Кизик	1										
311–312.	1	Никомедија	1										
311–313.	1	Едрине	1										
336–337.	1	Непозната ковница	8										
337–340.	1												
355–361.	2												
364–376.	1												
527–565.	1												
565–578.	1												
1444–1481.	1												
недатовано	4												
Укупно:	19												

Табела 2 – Приказ појединачних налаза се леве обале Нишаве

Периоди	Фрек. појединачних налаза		Годишњи коеф.	Годишњи проценат
134–138.	1	7,14%	0,2	11,55
232–282.	3	21,43%	0,06	3,4
294–307.	2	14,28%	0,14	8,25
307–310.	0	0	0	0
310–313.	2	14,28%	0,5	28,87
313–317.	0	0	0	0
318–324.	0	0	0	0
324–330.	0	0	0	0
330–337.	1	7,14%	0,13	7,22
337–341.	1	7,14%	0,2	11,55
351–354.	0	0	0	0
355–361.	3	21,43%	0,43	24,74
364–376.	1	7,14%	0,08	4,44
383–392.	0	0	0	0

Табела 3

појединачних налаза добија се обим циркулисања новца током једног дужег периода. Нумизматичка грађа која је опредељена у ову категорију представља непубликовани новац са истраживања Трга краља Милана извршених 1990–1991. године, 19 примерака датованих од I до XV века.

Такође, ту је и публикована грађа: четири новчића (ковања Проба и Аурелијана и два нечитка новчића) пронађена поред зиданог гроба откритог у подрумским просторијама хотела „Амбасадор”; два примерка констатованих приликом изградње стамбеног комплекса „Горча” 1965. године,⁵⁰⁸ као и фолис Ираклија откритог у засведеној гробници из Улице Милојка Лешјанина (Табела 2).⁵⁰⁹

Анализа годишњих процената⁵¹⁰ појединачних и групних налаза пружиће могућност сагледавања количине новца у оптицају на левој обали Нишаве, како у римском тако и у византијском периоду. Превасходно ће се извршити засебна анализа сваког од ова два периода, кроз посматрање мањих хронолошких секвенци у оквиру њих, који су у корелацији са важнијим историјским догађајима. Овако ће се добити ширија слика монетарне циркулације на овом простору. Такође, на основу њихове компарације са циркулацијом на Медијани и Нишкој тврђави установиће се комплетнија слика новчаних кретања на тлу касноантичког Наиса.

Монетарна кретања античког Наиса (лева обала Нишаве)

од средине II до краја IV века

Појединачни налази који припадају римском периоду броје 14 новчића, где је најстарији примерак датован од 134. до 138. године, а најмлађи од 364. до 376. године (Табела 1). Период 134–138. заступљен је једним примерком (7,14%). По један примерак имамо и код: 330–337; 337–341; 364–376. Одсечку 232–282. припада три примерка (21,43%), као и 355–361. По два новчића (14,28%) датована су у хронолошке оквире 294–307. и 310–313. (Табела 3).

Отежавајућу околност приликом тумачења овог материјала представља поремећена стратиграфија, па се пронађени примерци не могу пратити и кроз слојеве.

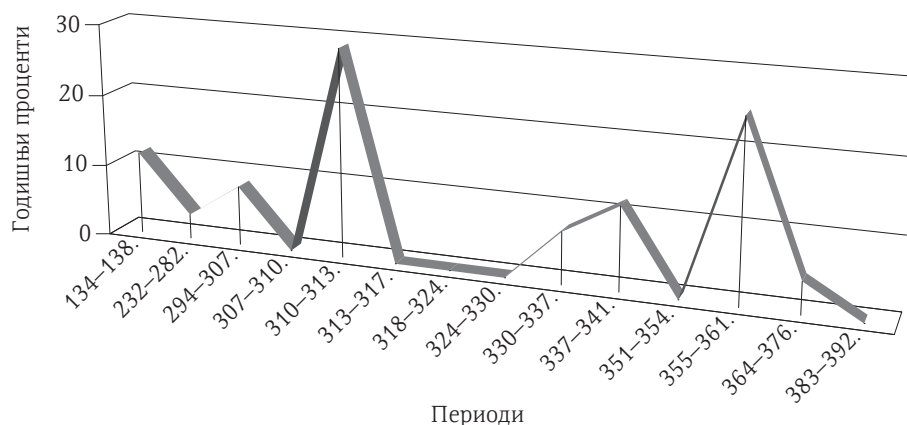
Када се посматрају годишњи проценти (Графикон 1), уочава се релативно уједначена цирку-

508 Ајдић 1975, 38; Јовановић 1976, 76.

509 Црноглавац 2005, 110, кат 166.

510 За добијање годишњег процента потребно је прво израчунати годишње коефицијенте. Они се израчунавају када се број примерака једног периода подели бројем година тог периода: $a = b/c$. Затим се сви годишњи коефицијенти ($a, a_1, a_2, \dots, a_n$) једне целине саберу (e), годишњи коефицијент датог периода (a) помножи са 100, а затим подели са „ e ”, што даје следећу формулу: $d = a \times 100/e$ (Васић 2021, 95).

ГОДИШЊИ ПРОЦЕНТИ НОВЦА ПОЈЕДИНАЧНИХ НАЛАЗА

Графикон 1

лација у периодима 134–138; 232–282 и 294–307, потом долази до опадања од 307. до 310. године. У секвенци 310–313. количина новца у оптицају расте и достиже максимум, после кога се смањује, да би од 313. до 330. била готово минимална. Поновни пораст примећује се након 330. године, без већих осцилација у циркулисању све до драстичног смањења 351–354. године, да би у периоду 355–361. достигла нови пик. Оптицај је након тога у опадању све до 392. године, што уједно означава крај временског оквира који се овде посматра.

Како је напоменуто, групним налазима из римског периода припадају садржаји двеју остава, са Трга Ослобођења и Обреновићеве улице, укупно 393 новчића. Најстарији примерци датовани су у 294. годину, док је најмлађи опредељен у 334–335. годину (Табела 2). Хронолошка секвенца 294–307. броји 94 (23,91%) новчића, затим 307–310. садржи 66 (16,79%) комада, а 18 (4,58%) примерака период 310–313. Период 318–324. има најмањи број примерака 11 (2,8%). Од 324. до 330. опредељено је 56 (14,25%) новчића, док одсечак 330–337. садржи највећи број монета 148 (37,66%) (Табела 3).

На основу годишњих процената групних налаза уочава се да циркулација почиње да расте 294. године, да би у периоду од 307–310. године достигла први пик, након чега опада све до 313. године. У одсечку 313–317. циркулација је минимална, да би поновни раст почео од 318. године и био у константном порасту у периоду 318–330, након чега достиже максимум током 330–337. године.

Упоредна анализа појединачних и групних налаза дала је комплетнију слику новчаних кре-

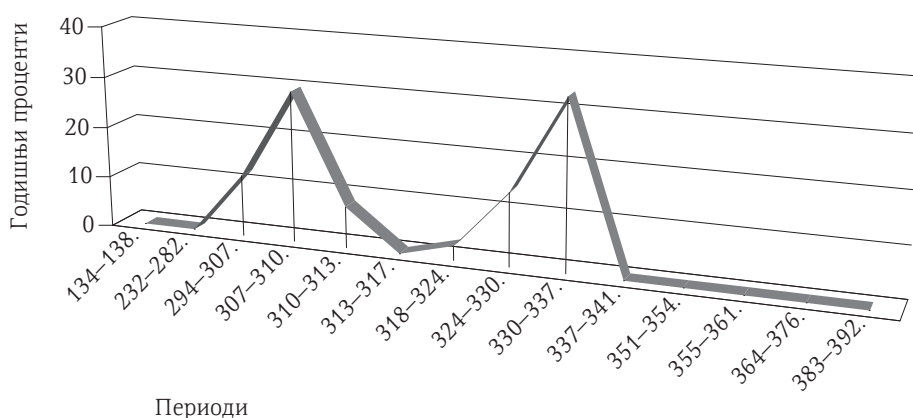
тања подграђа Наиса у периоду од средине II до краја IV века (Графикон 3). Посматрајући појединачне налазе у хронолошким оквирима 134–138. и 232–282, увиђа се релативно уједначена циркулација. Од 294. до 307. године почиње међусобно преклапање циркулисања новца групних и појединачних налаза и приметна је одређена подударност у оптицају. Током 293. године Диоклецијан се на територији Илирика бави утврђивањем дунавског лимеса и обиласцима већих места и рудника, да би 294. године боравио у Сирмијуму, Сингидунуму, Виминацијуму, Голупцу – Купама (*Супрае*) и онда путем дунавског лимеса одлази у Никомедију како би прославио своје деценије.⁵¹¹ Релативан раст у циркулацији, у односу на претходни период, могући је продукт царског присуства на Балкану. У одсечку 307–310. имамо потпуно различито стање код групних и појединачних налаза. Док је код појединачних налаза циркулација на минимуму, код групних достиже први пик. Посматрајући само појединачне налазе, могло би се доћи до закључка да је у оптицају изузетно мала количина новца, ипак резултати групних налаза нас демантују и указују на то да је новац несметано циркулисао, тако да се царска превирања нису много одразила на новчана кретања. Уколико се обрати пажња на удео ковница, доминантно је присуство оних које су под надлежношћу Галерија (балканске и источњачке), под чијом управом је била и територија Наиса (Графикон 6). У периоду

511 Васић 2008, 58.

Периоди	Фрек. групних налаза		Годишњи коеф.	Годишњи проценат
134–138.	0	0	0	0
232–282.	0	0	0	0
294–307.	94	23,91%	6,71	12,04
307–310.	66	16,79%	16,5	29,58
310–313.	18	4,58%	4,5	8,07
313–317.	0	0	0	0
318–324.	11	2,80%	1,57	2,82
324–330.	56	14,25%	8	14,34
330–337.	148	37,66%	18,5	33,16
337–341.	0	0	0	0
351–354.	0	0	0	0
355–361.	0	0	0	0
364–376.	0	0	0	0
383–392.	0	0	0	0

Табела 4

ГОДИШЊИ ПРОЦЕНТИ НОВЦА ГРУПНИХ НАЛАЗА

Графикон 2

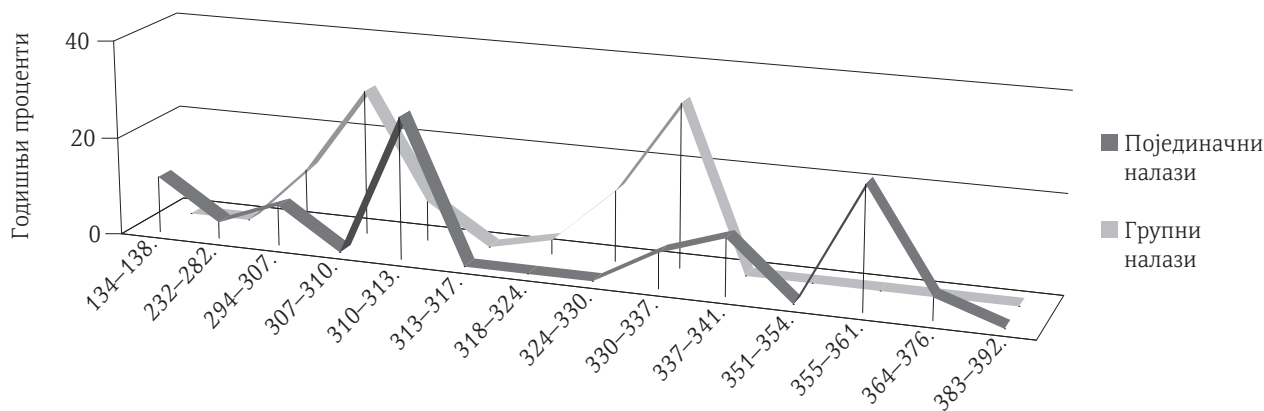
Периоди

Треће тетрархије (310–313.) оптицај достиже максимум код појединачних налаза, док је код групних доста нижи. Снабдевање новцем било је као у претходном периоду, са малом разликом у појави ковнице Рома (Графикон 7). Посматрајући појединачне налазе, дијархија Константина и Лицинија 313–324. и чест боравак царева на Балкану⁵¹² нису се одразили на циркулацију, пошто је изузетно ниска, док код групних налаза она почиње незнатно да расте у одсечку 318–324. Удео западних ковница, које су под Константиновом управом, током овог периода је знатан, што се може тумачити као његова претензија да прошири свој утицај на Балкан, поготову јер источне ковнице нису биле у рукама Константина (Графикон

8). Након што је Константин потукао Лицинија 324. године и преузео власт над Римским царством, наступио је период стабилности, међутим, немири на границама нису престали.⁵¹³ Оптицај код појединачних налаза у одсечку 324–330. није забележен, док је код групних у порасту у односу на претходни период. Анализа удела ковница показала је да су процентуално заступљеније западне и источне ковнице у односу на оне које су територијално ближе (Тесалоника и Сисција) (Графикон 9). Хронолошки оквир од 330. до 337.

512 Васић 2008, 70.

513 Мирковић 2018, 567–568; Васић 2008, 71; Lenski 2007, 78.

Периоди

Графикон 3

године последњи је у коме се резултати појединачних и групних налаза упоредно прате. Циркулација код појединачних налаза је у порасту, док код групних достиже максимум. Константин I 332. године прелази Дунав и односи победу над Визиготима. Свој главни штаб пребацује 334. године у Прву Мезију и борави у Сингидунуму и Виминацијуму, одакле надгледа пребацивање Сармата у Тракију. Након овога наступио је период стабилности на дунавском лимесу. Исте године забележено је његово присуство у Наису, да би у лето 335. године поново отишао на дунавску границу.⁵¹⁴ Повећана циркулација од 330. до 337. године вероватно је одраз владаревог боравка на дунавском лимесу, поготово његове посете Наису. Током овог периода доминантно је ковање Тесалонице, Константинопоља и Хераклеје, мада су присутне и остале западне и источне ковнице (Графикон 10). Од 337. до 393. године анализа се базира на оптицају појединачних налаза. Хронолошка секвенца 337-341. одликује се порастом новца у оптицају, и након пикова током 310-313. и 355-361. Период 337-341. има највећу стопу монетарног раста. Почетак секвенце 337-341. обележила је смрт Константина I и подела Царства између његових синова. Територија дијецезе Дације припала је Констансу 338. године, али пошто је био веома млад, свега 14 година, био је и под туторством свог старијег брата Константина II. У тренутку смрти Константина II, 340. године, Констанс борави у Наису,⁵¹⁵ што је могуће у корелацији са повећаном циркулацијом која се јавља у овом периоду. Све од 341. па закључно са 354. годином немамо податке о новчаној циркулацији,

да би у периоду 355-361. дошло до новог пика. У хронолошкој секвенци 355-361. јавља се доминација типа пали коњаник – FEL TEMP REPARATIO. Пораст новца у оптицају могућа је последица боравка Јулијана у Наису.⁵¹⁶ Последњи одсечак у коме имамо забележена новчана кретања јесте 364-376. На самом почетку овог периода Валентинијан I и Валенс бораве на Медијани и у Наису.⁵¹⁷ Такође, валентинијански период обележила је обнова утврђења на дунавском лимесу.⁵¹⁸ Сва ова дешавања могу се повезати са новчаним оптицајем који није низак у овом периоду, али и са монетарном реформом новца.

Монетарна кретања античког Наиса (лева обала Нишаве) у VI веку

Примерци који су опредељени у византијски период чине свега 3,1% (13 ком.) укупне новчане масе обухваћене истраживањем. Од тога је у појединачне налазе сврстано два новчића пронађена током истраживања на Тргу краља Милана, опредељена у периоде 527-565. и 565-578 (Табела 5). Такође, овој групи налаза припада и примерак Ираклија из 613. године (Табела 2), али није увршћен јер не утиче на новчана кретања.

Примерци (11 ком.) пронађени током изградње гвозденог моста на Нишави посматрају се као групни налази. Периодима 512-522; 522-527. и

514 Васић 2008, 73.

515 Васић 2008, 80-81.

516 Васић 2021, 126.

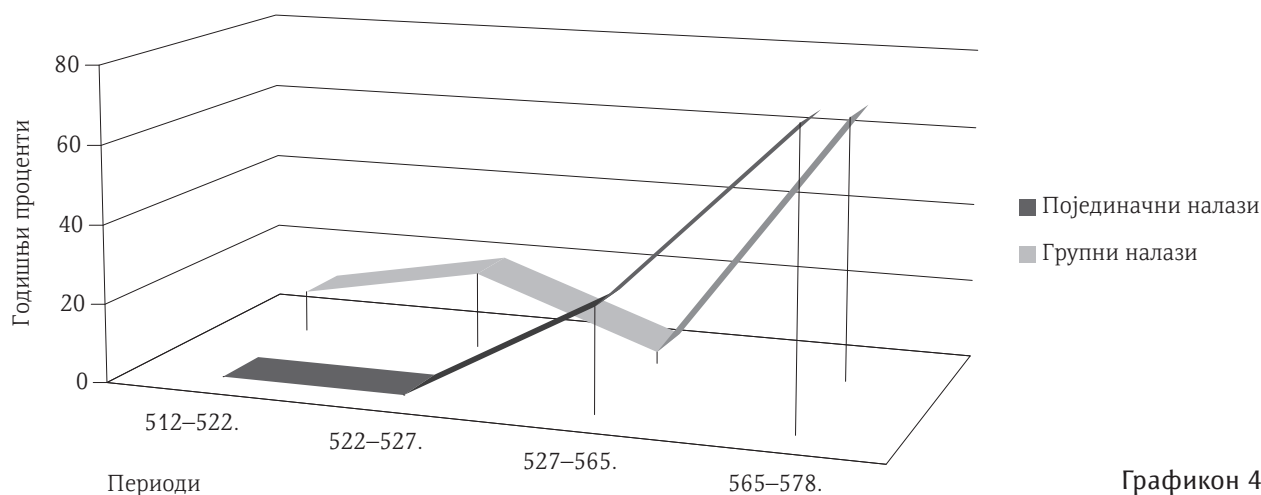
517 Васић 2021, 126.

518 Васић 2008, 91.

Периоди	Фреквенција појединачних налаза		Годишњи коеф.	Годишњи проценат	Периоди	Фреквенција групних налаза		Годишњи коеф.	Годишњи проценат
	Број	Процент				Број	Процент		
512–522.	0	0%	0	0	512–522	1	9,09%	0,09	10,64
522–527.	0	0%	0	0	522–527	1	9,09%	0,17	19,5
527–565.	1	50%	0,03	26,42	527–565	1	9,09%	0,03	3
565–578.	1	50%	0,07	73,58	565–578	8	72,72%	0,57	66,86

Табела 5

Графикон 4

527–565. припада по један примерак (9,09%), док је девет новчића опредељено у 565–578. (Табела 5).

Иако има мало примерака, урађена је компаративна анализа појединачних и групних налаза византијског периода (Графикон 4). Код прва два хронолошка одсечка 512–522. и 522–527, који представљају период краја Анастасијеве (491–518.) и владавину Јустина I (518–527), нема резултата оптицаја код појединачних налаза. Насупрот томе, код групних налаза циркулација је присутна, али не и велика. Период од 527. до 565. године корелира са владавином Јустинијана I и овде је могуће паралелно пратити резултате анализе појединачних и групних налаза. Код појединачних налаза оптицај је знатно већи него код групних. У следећој хронолошкој секвенци 565–578, која одговара периоду владавине Јустина II, циркулације обе групе налаза су готово подударне. Током овог временског оквира новчани оптицај је највећи, достиже пик и код појединачних и код групних налаза. На основу компаративне анализе установљено је да се новчана кретања у VI веку на територији Наиса (лева обала Нишаве) не разли-

кују од генералних трендова који владају у Илирику. Наиме, почетком VI века византијска власт је на подручју Илирика обновљена, уследила је и велика рестаурација утврђења, што се одражава на пораст монетарних токова.⁵¹⁹ У време Анастасија отпочиње обнова градова на Балканском полуострву уништених током варварских упада.⁵²⁰ Количина новца у овом периоду почиње да се увећава. Такође, интензивна обнова Наиса у време Јустинијана⁵²¹ резултира порастом циркулације, која максимум достиже у време Јустина II.

Ковнице које су заступљене на новцу из Наиса (лева обала Нишаве)

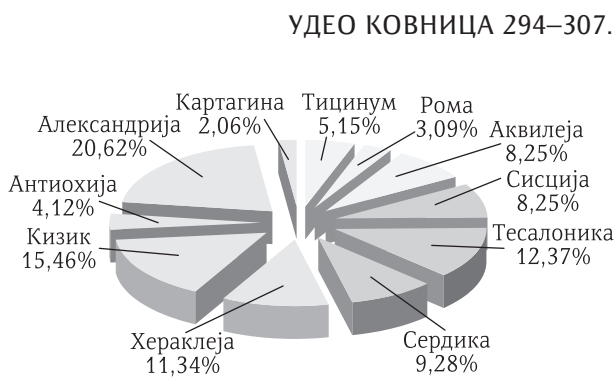
Међу примерцима обухваћеним овим истраживањем (437 ком.) код 412 је идентификовано из којих су ковница потекли, што чини добар узорак за даље анализе. На основу резултата са локалитета на левој обали Нишаве, заједно са подацима са

519 Радић, Иванишевић 2006, 22–23.

520 Петровић 1976, 43

521 Петровић 1976, 43

Наис – лева обала Нишаве		
Ковнице	294–307	%
Тицидум	5	5,15
Рома	3	3,09
Аквилеја	8	8,25
Сисција	8	8,25
Тесалоника	12	12,37
Сердика	9	9,28
Хераклеја	11	11,34
Кизик	15	15,46
Антиохија	4	4,12
Александрија	20	20,62
Картагина	2	2,06

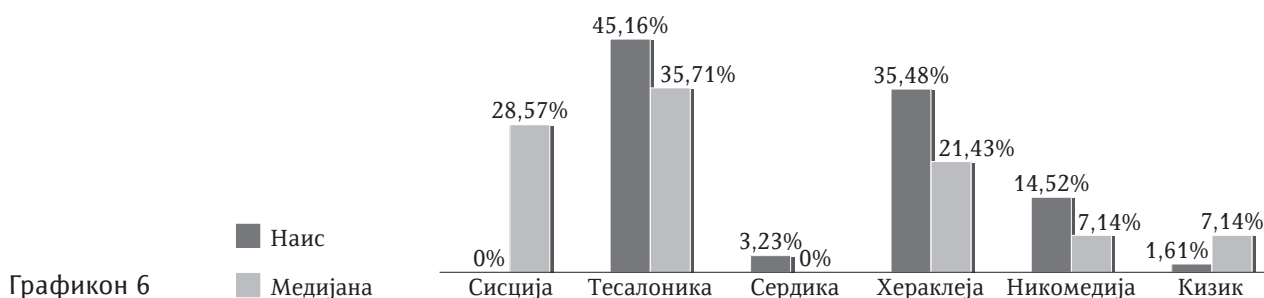
Табела 6

Графикон 5

Ковнице	Наис – лева обала Нишаве		Медијана ⁵²²	
	308–310	%	308–310	%
Сисција	0	0	4	28,57
Тесалоника	28	45,16	5	35,71
Сердика	2	3,23	0	0
Хераклеја	22	35,48	3	21,43
Никомедија	9	14,52	1	7,14
Кизик	1	1,61	1	7,14

Табела 7

УДЕО КОВНИЦА 308–310.

Графикон 6

Медијане⁵²³, добиће се потпунија слика о снабдевању античког Наиса. Анализа заступљености ковница вршиће се у оквиру краћих хронолошких секвенци како би се јасније увидео удео сваке ковнице и промене у снабдевању које су се догађале. Испитивање ће бити усредсређено на период самог краја III и IV века, када долази до потпуне реорганизације система ковнице, у виду децентрализације и умножавања.⁵²⁴

Процентуална заступљеност ковница за период 294–307. односи се само на Наис. Овде се уочава велика разноврсност. Највећи удео у снабдевању имају источне (53,6%), потом централне (29,9%) ковнице, а са 16,5% присутне су и западне (Табела 6, Графикон 5). Током овог периода се догодила

велика Диоклецијанова реорганизација система ковница. Он укида осам провинцијалних ковница и оснива четрнаест царских ковница, са примарном идејом да свака административна/фискална област – дијецеза, поседује једну ковницу.⁵²⁵

Већ у наредном одсечку 308–310. могу се упоредо пратити резултати Наиса и Медијане. Током овог периода нема примерака западних ковница и доминантан је удео централних ковница (Табела 7, Графикон 6). Процентуално најзаступљенија

522 Васић 2021, 138 (Табела 48).

523 Васић 2021.

524 Bond 2017, 298; Heesch 2012, 9.

525 Heesch 2012, 4, 9; Hendy 1972, 78; Hendy 1985, 379.

Наис – лева обала Нишаве		
Ковнице	310–313.	%
Рома	1	4,35
Сисција	1	4,35
Тесалоника	3	13,04
Хераклеја	16	69,56
Никомедија	1	4,35
Кизик	1	4,35

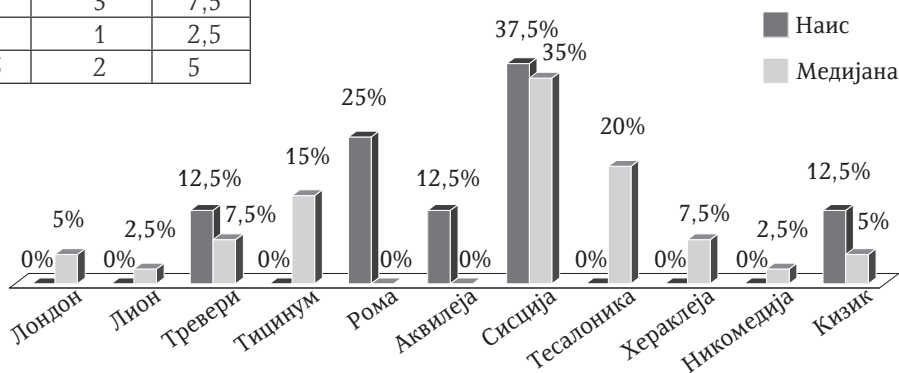
Табела 8

ковница на оба локалитета је Тесалоника. Приметна је разлика у заступљености ковнице Сисција, док је на Медијани она висока 28,5%, на материјалу из Наиса се не појављује. Такође, за разлику од Медијане, у Наису су забележена два примерка из ковнице Сердика, која престаје са деловањем 308. године и уместо ње рад отпочиње Тесалоника.⁵²⁶ Међу источним ковницама најзаступљенија је Хераклеја. Генерално гледано резултати упоредне анализе показали су скоро потпуно подударане током периода од 308. до 310. године. Снабдевање Наиса и Медијане обављано је из централних ковница, примарно Тесалонике, те источних ковница – Хераклеје, Никомедије и Кизика.

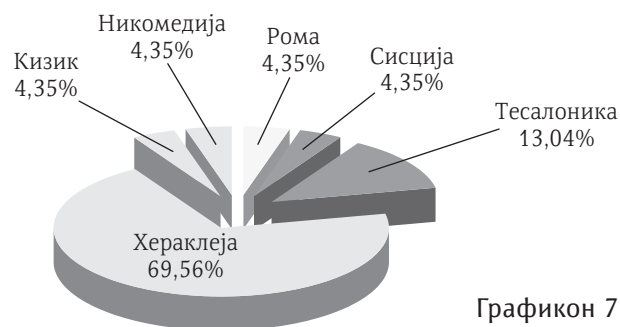
Ковнице	Наис – лева обала Нишаве		Медијана ⁵²⁷	
	318–324	%	318–324	%
Лондон	0		2	5
Лион	0		1	2,5
Тревери	1	12,5	3	7,5
Тицидум	0		6	15
Рома	2	25	0	
Аквилеја	1	12,5	0	
Сисција	3	37,5	14	35
Тесалоника	0		8	20
Хераклеја	0	0	3	7,5
Никомедија	0		1	2,5
Кизик	1	12,5	2	5

Табела 9

Графикон 8

УДЕО КОВНИЦА 310–313.

Графикон 7

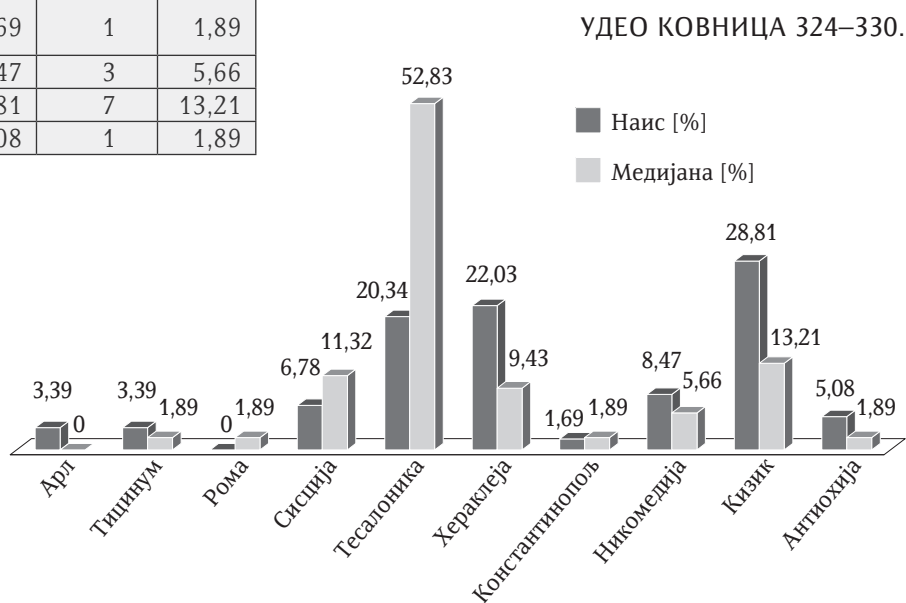
У хронолошкој секвенци од 310. до 313. године није могуће дати упоредну анализу, јер на Медијани нема примерака из овог периода. На материјалу из Наиса види се да се снабдевање новцем вршило из источних ковница 78%, са готово највећим уделом Хераклеје. Појављују се и централне ковнице Тесалоника и Сисција и један примерак из Роме (Табела 8, Графикон 7).

На материјалу из Наиса који је одређен од 313–318. године нису идентификоване ковнице. Следећи хронолошки оквир који је подвргнут анализи јесте од 318. до 324. године. У Наису готово половина материјала потекла је из западних ковница, на Медијани су оне мање заступљене. Најве-

	Наис – лева обала Нишаве		Медијана ⁵²⁸	
	324–330	%	324–330	%
Ковнице	324–330	%	324–330	%
Арл	2	3,39	0	0
Тицинум	2	3,39	1	1,89
Рома	0		1	1,89
Сисција	4	6,78	6	11,32
Тесалоника	12	20,34	28	52,83
Хераклеја	13	22,03	5	9,43
Константинопољ	1	1,69	1	1,89
Никомедија	5	8,47	3	5,66
Кизик	17	28,81	7	13,21
Антиохија	3	5,08	1	1,89

Табела 10

Графикон 9

ћи удео код оба локалитета има ковница Сисција. Друга централна ковница Тесалоника присутна је само на Медијани 20%. Већи број источних ковница заступљен је на Медијани, док се код Наиса јавља само Кизик (Табела 9, Графикон 8).

Период 324–330. године обележила је Константинова самостална владавина над Римским царством. У односу на претходни период, ситуација није битно промењена. Највећи удео имају централне и источне ковнице на оба локалитета. Однос централних ковница према оним источним у Наису је 27% : 66%, док је на Медијани 64% : 32%. Најзаступљенији су примерци исковани у Тесалоники и Кизику. Ипак, удео западних ковница драстично је мањи него у претходном хронолошком оквиру, што је последица затварања ковнице Лондон и Тицинум 326. године⁵²⁹ (Табела 10, Графикон 9).

Одсечак 330–335. уједно је и последњи који ћемо упоредо анализирати. Ситуација генерално остаје непромењена. Удео западних ковница је миноран. Главни доток новца потиче из централ-

них и источних ковница, са малом променом у процентуалној заступљености. У Наису однос централних и источних је готово 50% : 50%, док су на Медијани у благој предности централне са 61% у односу на источне 37%. Примат у снабдевању међу ковницама преузима Тесалоника (Табела 11, Графикон 10).

Упоредне анализе за остале хронолошке секвенце не могу да се спроведу јер су на материјалу из Наиса ковнице идентификоване код три примерка из три различита одсечка: 335–337 (Кизик); 337–341 (Константинопољ) и 364–375 (Тесалоника). Генерално, може се рећи да се и овај веома мали узорак креће у оквирима претходна два анализирана периода и да су у питању централне и источне ковнице.

526 Hendy 1972, 77.

527 Васић 2021, 139 (Табела 50).

528 Васић 2021, 140 (Табела 51).

529 Hendy 1985, 381.

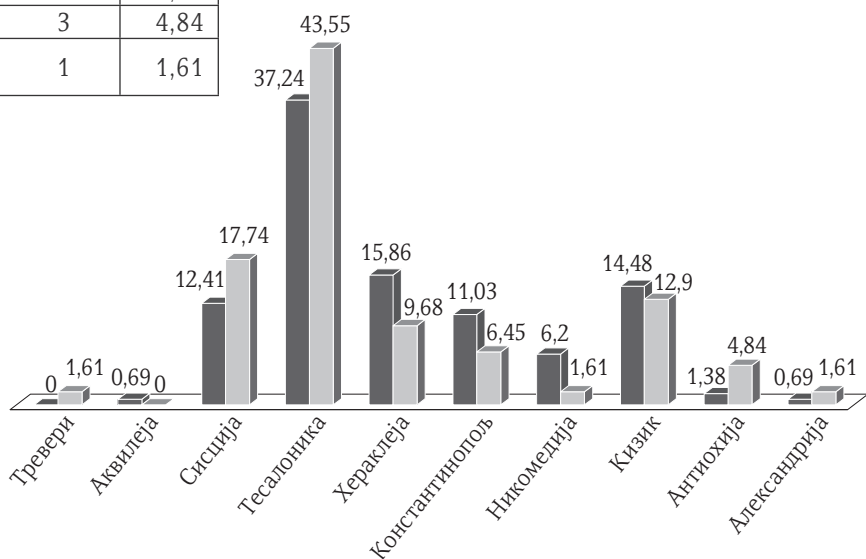

	Наис – лева обала Нишаве		Медијана ⁵³⁰	
	330–335	%	330–335	%
Ковнице	330–335	%	330–335	%
Тревери	0	0	1	1,61
Аквилеја	1	0,69	0	
Сисција	18	12,41	11	17,74
Тесалоника	54	37,24	27	43,55
Хераклеја	23	15,86	6	9,68
Константинопољ	16	11,03	4	6,45
Никомедија	9	6,2	1	1,61
Кизик	21	14,48	8	12,9
Антиохија	2	1,38	3	4,84
Александрија	1	0,69	1	1,61

Табела 11

УДЕО КОВНИЦА 330–335.

■ Наис [%]
 ■ Медијана [%]

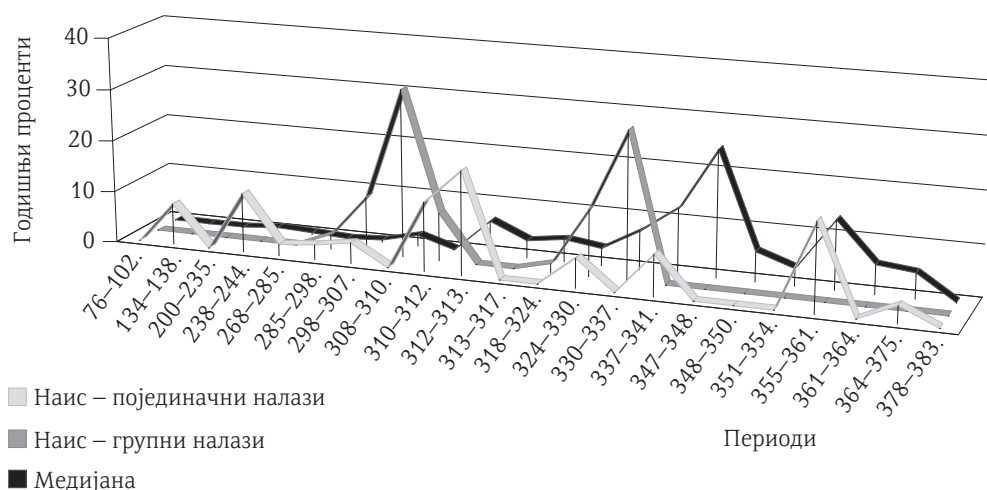
Графикон 10

Периоди	Наис – појединачни налази	Наис – групни налази	Медијана ⁵³¹
76–102	0	0	0,08
134–138	8,01	0	0
200–235	0	0	0,05
238–244	11,44	0	0,71
268–285	2,22	0	0,38
285–298	2,86	2,86	0
298–307	4	10,94	0,43
308–310	0	32,37	2,14
310–312	13,34	9,25	0
312–313	20,02	0	6,42
313–317	0	0	3,32
318–324	0	1,76	4,33
324–330	5,72	12,99	3,36
330–337	0	28,51	7,38
337–341	8,01	0	12,52
347–348	0	0	24,4
348–350	0	0	5,78
351–354	0	0	3,32
355–361	17,16	0	13,33
361–364	0	0	5,67
364–375	3,34	0	4,89
378–383	0	0	0,14

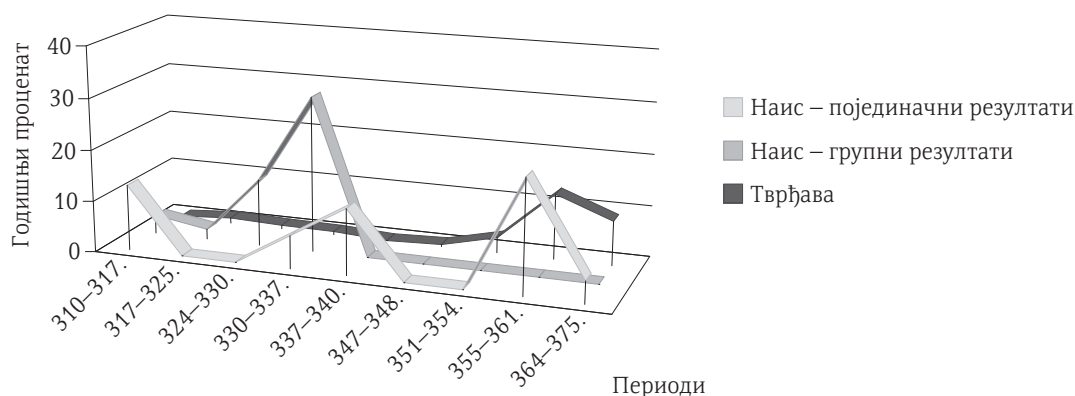
Периоди	Наис – појединачни налази	Наис – групни налази	Тврђава ⁵³²
310–317	12,84	3,67	0,29
317–325	0	2	1,06
324–330	0	13,06	0,68
330–337	6,42	30,2	0,6
337–340	12,84	0	0
347–348	0	0	0,43
351–354	0	0	3,02
355–361	22,02	0	12,75
364–375	4,28	0	8,64

Табела 13

Табела 12

Графикон 11

Графикон 12

Компарација монетарних кретања Наиса (лева обала Нишаве)

са Медијаном и Нишком тврђавом

Како би се добила комплетнија слика новчаних кретања античког Наиса, извршена је упоредна анализа нумизматичког материјала са леве обале Нишаве, Медијане и Нишке тврђаве. Како су подаци за локалитете Медијана и Нишка тврђава преузети из литературе, компарација ће се вршити са сваким локалитетом засебно због разлике у хронолошким секвенцама, које условљавају валидност статистичких резултата.

Пре свега ће се приступити анализирању циркулација Наиса и Медијане. У периоду II и III века оптицај новца у Наису далеко је виши од оног који имамо на Медијани све до 310. године. Живот у подграђу Наиса у овом периоду евидентно неометано функционише. Комплекс на Медијани почиње да се гради или на самом крају III

века или непосредно после 300. године,⁵³³ тако да пре тога не можемо очекивати веће годишње проценате (Табела 12, Графикон 11). Од 312. па до 337. године циркулација на Медијани је у порасту и резултати су генерално комплементарни онима које имамо у Наису. У периоду од 337. до 350. године оптицај новца на Медијани је далеко већи него у подграђу Наиса. Објашњење оваквих резултата вероватно стоји у чињеници да између 330. и 350. године на Медијани имамо интензивне грађевинске радове, ово је период када комплекс виле настаје у свом пуном сјају.⁵³⁴ Од 355. до 375. године циркулација у Наису и Медијани је

530 Васић 2021, 141 (Табела 52).

531 Васић 2021, 124 (Табела 39).

532 Васић 2021, 133 (Табела 45).

533 Васић 2021, 126.

534 *Ibid.*

готово иста. У оба случаја забележени су пикови између 355. и 361. са неком нормалном циркулацијом до 375. године, с тим што током секвенце 361–364. немамо податке о циркулацији из Наиса (Табела 12, Графикон 11).

Упоредна анализа новца из античких терми у Нишкој тврђави и са леве обале Нишаве прати период од 310. до 375. године.⁵³⁵ Новац из Тврђаве представља део стварне циркулације античког Наиса крајем IV и почетком V века.⁵³⁶ Током целог посматраног периода, новчани оптицај на левој обали Нишаве већи је него онај у Тврђави (Табела 13, Графикон 12). Пик у новчаним кретањима забележен и у Наису и на Медијани, 355–361. године, појављује се и на Тврђави. На основу ових резултата показала се већа количина новца у оптицају у подграђу Наиса него у његовом центру. Ипак, треба нагласити да највећи оптицај у Тврђави имамо тек након 378. године, када се завршава оптицај новца у подграђу који је проучаван.

Закључна разматрања

Иако се за новац који потиче са леве обале Нишаве античког и византијског Наиса не може рећи да је многобројан, он је ипак довољан да би се дошло до неких закључака. У оквиру обрађеног материјала пронађен је само један златан примерак из византијског периода. Истраживање је базирано

на бронзаном новцу који се користио у свакодневним активностима становништва, у циркулацију је улазио превасходно преко војске, да би онда путем трговачких трансакција кружио даље до руку обичних становника. На основу статистичких анализа Наис је у римском и византијском периоду имао углавном уједначену циркулацију. Забележено је неколико скокова у оптицају који се вероватно могу повезати са царским посетама или већим грађевинским активностима у граду, али и општим монетарним кретањима у Царству. Снабдевање Наиса углавном је вршено из централних и источних ковница, са изузетком у периоду од 318. до 324. године, када је приметан већи уплив западних ковница, што је могућ продукт Константинове жеље да прошири свој утицај, сходно својим претензијама на територију Балкана. Углавном, новац је у највећој мери пристизао у Наис из ковница: Тесалоника, Сисција и Хераклеја. Такође, од 324. до 335. године, приметно је да у Наис новац долази већим делом из источних ковница, док је у Медијану пристизао из оних централних. Генерално гледано с обзиром на то да се истраживање базирало на материјалу који потиче из подграђа античког Наиса, који није представљао срце града, види се да се живот неометано одвијао, али у ком интензитету – ми то не можемо у овом тренутку да знамо.

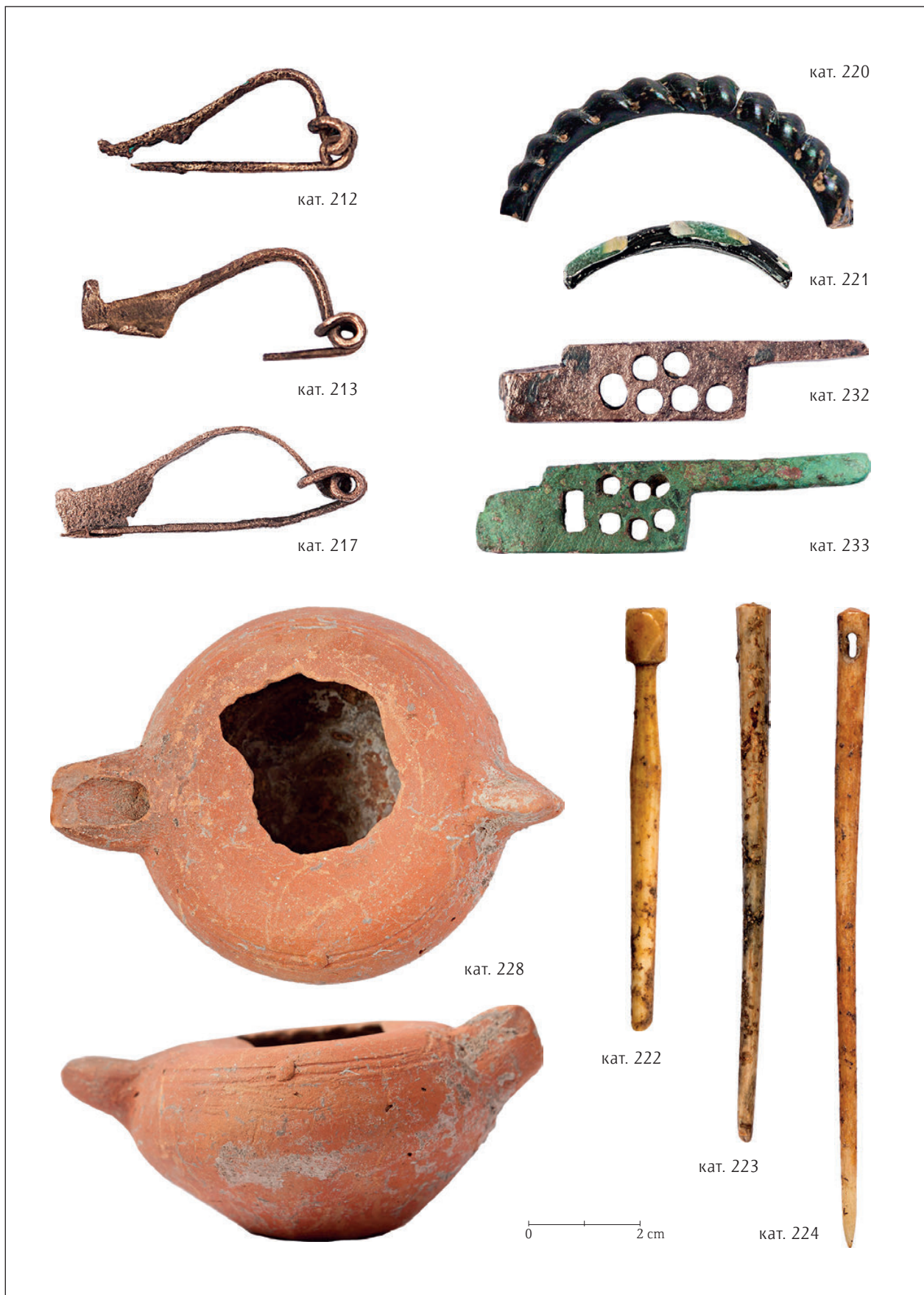
535 Анализа је вршена у оквиру хронолошке секвенце 310–375, јер само током ње се могу упоредо пратити годишњи проценти Наиса и Тврђаве.

536 Васић 2021, 132.

ЛИТЕРАТУРА:

- Ајдић 1975** – Р. Ајдић, Античке некрополе у Нишу, *Нишки зборник* 1, 1975, 33–45.
- Bond 2017** – S. Bond, Currency and control. Mint workers in the Later Roman Empire, in: *Work, Labour, and Professions in the Roman World*, eds. K. Verboven, C. Laes, Brill, Boston 2017, 227–245.
- Васић 2008** – М. Васић, *Злаћни и сребрни новац касне антике (284–450. године)* из збирке Народної музеја у Београду, Народни музеј у Београду, Београд 2008.
- Васић 2021** – М. Р. Васић, Нумизматички налази у Медијани, *Naissus II*, 2021, 73–192.
- Јанковић Михалцић 1986** – Д. Јанковић Михалцић, Скупни налаз римског бронзаног новца из Ниша, *Зборник Народної музеја Ниш* 2, 1986, 25–48.
- Јанковић Михалцић 2000** – Д. Јанковић Михалцић, Остава римског бронзаног новца IV века из Ниша, *Зборник Народної музеја Ниш* 9, 2000, 37–58.
- Јовановић 1976** – А. Јовановић, Земљане светилке из античке збирке Народног музеја у Нишу, *Нишки зборник* 2, 1976, 61–82.
- Lenski 2007** – N. Lenski, The Reign of Constantine, in: *The Cambridge Companion to The Age of Constantine*, ed. N. Lenski, Cambridge University Press, New York 2007, 59–90.
- Мирковић 2018** – М. Мирковић, *Историја Римске државе. Од Ромула, 753. године пре Христа до смрти Константина, 337. године нове ере*, Службени гласник, Београд 2018.
- Петровић 1976** – П. Петровић, *Ниш у античко доба*, Градина, Ниш 1976.
- Радић, Иванишевић 2006** – В. Радић, В. Иванишевић, *Византијски новац из Народної музеја у Београду*, Београд 2006. (V. Radić, V. Ivanišević, *Byzantine Coins from the National Museum in Belgrade*, Belgrade 2006)
- Ферјанчић 2013** – С. Ферјанчић, *Константин (306–337)*, Службени гласник, Београд 2013.
- Heesch 2012** – J. Heesch, Control marks and mint administration in the fourth century AD, *Revue belge de Numismatique* CLVIII, 2012, 1–16.
- Hendy 1972** – M. F. Hendy, Aspects of coin production and fiscal administration in the late Roman and early Byzantine period, *The Numismatic Chronicle* 12, 1972, 117–139.
- Hendy 1985** – M. F. Hendy, *Studies in the Byzantine Monetary Economy c. 300–1450*, Cambridge University Press, Cambridge 1985.
- Црноглавац 2005** – В. Црноглавац, Византијски новац (491–1078) из збирке Народног музеја у Нишу, *Зборник Народної музеја Ниш* 13–14, 2005, 61–164.

Сл. 49 – Покретни налази са Трга краља Милана, истраживања 1990–1991., избор (фото З. Радосављевић)

IV

УМЕСТО ЗАКЉУЧКА: АНТИЧКИ И КАСНОАНТИЧКИ НИШ – *NAISSUS*.
СКИЦА РАЗВОЈА ГРАДА НА ЛЕВОЈ ОБАЛИ НИШАВЕ

Развој Наиса на левој речној обали у нераскидивој је вези са развојем централног дела античког града на супротној страни реке. Институције власти, градска управа, царски двор, судски, верски и други објекти налазили су се у оквиру моћних бедема, које данас прекрива Нишка тврђава. О изгледу, величини и периодима градње и трајања тих објеката подаци су малобројни, добијени захваљујући систематским или заштитним истраживањима обављених претежно осамдесетих и деведесетих година прошлог века.⁵³⁷

За питања развоја урбанизама Наиса на левој обали реке на располагању су малобројни подаци, који само у општим цртама дозвољавају праћење урбаних етапа овог дела града. Терен на овој страни реке, иако секундарног значаја у односу на простор Нишке тврђаве, ипак је играо важну улогу у античко и касноантичко доба, као простор на ком су се развијале градске четврти, сателитска насеља, пољопривредна газдинства, као и место преко којег су водиле најважније саобраћајнице према различитим деловима царства.

I. ПЕРИОД ОД КРАЈА I ДО КРАЈА III ВЕКА

Трагови из прва три века римске доминације на простору данашњег ширег центра Ниша малобројни су и недовољно познати у детаљима. У овом делу Наиса развијале су се четврти (*suburbia*), а благе падине окренуте према граду биле су погодне за подизање мањих насеља и приватних имања. Терен је на појединим деоницама, нарочито

око Чаира, био мочваран, па су ширења насеља на тим местима била ограничена, а терен је избегаван и за постављање саобраћајне мреже.

I. 1. Војна сфера и капитална инфраструктура

За најранији период римског војног присуства у Наису нема довољно података, када су у питању налази на левој нишавској обали. Сам град је у последњој трећини II века добио стални војни одред, *Cohors prima Aurelia Dardanorum*, чије је седиште највероватније било на простору Нишке тврђаве. Јединица, формирана у време Марка Аурелија 169. године, заједно са још три кохорте, имала је задатке осигурања рудника и заштиту територија од упада варвара и локалних бандита.⁵³⁸

Налаз опеке са печатом Прве кохорте Дарданаца [CO(HO)]R(S) PRI(MA) AVR(ELIA) DA[RD](ANORVM), са локалитета Мали саборни храм, представља један од ретких налаза са овог подручја који сведочи о војној грађевинској активности из последње трећине II или III века.⁵³⁹ На питање о постојању мањих војних пунктова, кастела или осматрачница (*castella, burgi speculatorii*) на левој речној обали, није могуће одговорити, с обзиром на то да рекогносцирања територије Наиса нису до сада систематски вршена.

537 Јеремић 2017, 150.

538 Matei-Popescu, Țentea 2018, 16.

539 Максимовић 2004, 204.

О присуству војника на овом терену податке нам пружају налази два вотивна споменика, које су подигли војници горњомезијских легија, IV Флавијеве и VII Клаудијеве. У Наису су по посебним задацима у северијанској епоси боравили конзуларски стратор и конзуларски бенефицијар.⁵⁴⁰ У надлежности бенефицијара била је брига о безбедности саобраћаја, чување царинских станица, надзор транспорта руда и слични безбедносни послови. Стратор са споменика са Трга краља Александра вероватно је био ангажован у нишкој војној фабрици или у војној ергели, вероватно у време Александра Севера, када је посведочена већа концентрација ових службеника на територији Наиса.⁵⁴¹

Међу приоритетним задацима римске војске у градовима, поред подизања утврђења са објектима типског карактера (зграда команде, стан заповедника, војничке бараке, болница, магацини и друго), били су укључени и капитални радови на изградњи путне инфраструктуре. Наис, као природна полуострвска трансверзала, на својој територији је имао читаву мрежу главних, магистралних путева (*viae publicae*, *viae militares*), мостове, као и путеве муниципалног или регионалног значаја.

Пут који је од престонице Горње Мезије, Виминацијума, водио према југу, преко Наиса, изграђен је двадесетих година II века, за време Хадријана, како је то епиграфски посведочено.⁵⁴² Иако је на левој нишавској обали нађено више трагова римских путева, ниједан од тих налаза не може се са сигурношћу приписати римском царском периоду. Такође, изградња главног каменог моста преко Нишаве, чији су остаци делимично истражени и конзервирани *in situ* (сл. 41), немају најпоузданије параметре за датовање. Ову изградњу, са резервом, везали смо за време подизања сталног војног логора дарданске кохорте. Задатак римских инжењера био је да премосте реку релативно уског корита, чије су обале имале различите подлоге (стеновиту десну и нестабилну леву) и да рачунају на периодичне јаке бујице, које су могле да оштете стубове моста у случају некавалитетне градње или употребе неадекватног грађевинског материјала. Године 1989, када су вршена археолошка истраживања остатака моста на Нишави, регистрована су два од постојећа три стуба у кориту, с

тим што је један био готово уништен деловањем воде, па је археолошки испитиван само један стуб, најближи десној обали, који је имао петоугаону основу, са шпицем у правцу речног тока. Стуб је зидан од камених квадера, повезаних металним спојницама, док је језгро рађено у техници *opus coementicium*. Један од квадера из конструкције, нађен на десетак метара од моста, имао је серијску ознаку у облику грчког слова епсилон (ε). Није познато како је изгледала горња конструкција моста. Претпостављамо да је била дрвена, што није био редак случај у античкој мостоградњи. Један од најпознатијих мостова, капитални подухват из доба Трајана, мост преко Дунава код Костола – Понтес, имао је завршну конструкцију од дрвета.⁵⁴³ Римска мостоградња, од које је само на европском тлу у оквиру римских провинција откривено око 800 споменика, сведочи о високим технолошким стандардима и усавршеној техници градње кроз векове. Мост на Нишави је пример успешне и квалитетне градње, доказане дуготрајном употребом његових камених елемената, који су уз мање интервенције, највероватније остали до позног средњег века.

Период друге половине III века обележио је веома значајан догађај из војне историје Римског царства: у питању је позната битка код Наиса, вођена у лето 269. године против готских племена, који су окупили бројне трупе, према историјским изворима 50.000 војника.⁵⁴⁴ Иако је податак можда претеран, у сваком случају бројност варварских снага на терену Наиса била је за савременике импресивна. У којој мери је Наис тада страдао, и да ли је уопште било рушења делова града или инфраструктуре током ратних операција, није могуће нешто прецизније рећи, сем ако два посредна доказа можемо да вежемо за овај догађај: налаз слоја паљевине на левој нишавској обали и оставу антонинијана из 266–267. године код бедема Нишке тврђаве. Приликом истраживања Трга краља Милана на целој површини регистрован је слој

540 Petrović 1979, 70–71, no. 7; 79–80, no. 24; Schallmayer et al. 1990, Nr. 594.

541 Petrović 1979, 32.

542 Mirković 1986, 85–86, no. 50.

543 Serban 2009, 337–342.

544 Zos. 1.42–46; SHA *Vita Claudii*, 6–9; 11.3–4; 12.1; Hartmann 2017, 14–15.

паљевине у облику црвено запечене земље, дебљине слоја око 15 cm, која је настала пре подизања касноантичке (тетрархијске) зграде (Објекта I), а након формирања јаме (Укопа 1) с краја II века. Слој је могао да настане као последица пожара лаких структура или пошумљеног терена у овом делу Наиса, и то можда управо током ратних операција римске војске и Гота у летњим месецима 269. године. Налаз оставе новца на супротној страни реке, код Нишке тврђаве, представља један од индиректних доказа о несигурним временима, највероватније изазваних упадима готских племена. У питању је остава око 2800 антонинијана, откривена у беду из тврђаве према Београд-мали, приликом земљаних радова 1949. године.⁵⁴⁵ Остава, која није у целости сачувана, садржи ковања од Филипа I (244–249) до Галијена и Салонине (260–268). Оставе из овог периода до сада нису познате на тлу Горње Мезије.

Налази из Наиса и Новиодунума у Доњој Мезији говорили би у прилог првом готском продору у мезијске провинције, док би другом готском таласу, који се десио 269. године, одговарали налази остава из околине Врања и области јужно од Старе планине,⁵⁴⁶ као и могуће слој паљевине на Тргу краља Милана.

I. 2. Свакодневица на левој обали Нишаве – удобности градског живота

Од шест налазишта у субурбаном делу Наиса, на којима су регистровани архитектонски остаци, римском царском периоду потенцијално би могли да припадају остаци две грађевине: једне нађене на Тргу краља Александра и друге, нешто удаљеније од центра, на простору Железничке станице.

За античку грађевину на Тргу краља Александра познато је само да је била већих димензија и да је имала хипокаусни систем грејања, који је подразумевао да топао ваздух, долазећи из ложишта (*prae-furnium*), циркулише између стубића (*pilae*) који су носили подну конструкцију. Хипокауст се јављају код различитих врста римских грађевина и свакако указују на виши и квалитетнији животни стандард њихових власника или корисника. Били су уграђивани код стамбених објеката (*domus, villa*), мањих или већих парних купатила (*balnea, thermae*), других јавних или приватних

зграда. Недовољна истраженост објекта на Тргу краља Александра не омогућава идентификацију ове грађевине као парног купатила (*thermae*), како је у појединим радовима претпостављено.⁵⁴⁷ Након губитка своје функције и колапса, грађевина је у касној антици постала место у чијим су се рушевинама укопавали гробови инхумираних покојника.

Други потенцијални архитектонски ансамбл из римског царског периода регистрован је на периферији античког Наиса, дуж пута за Улпијану. Од грађевине су евидентирани само остаци зидова и два стуба. Декорисање простора стубовима обично је стајало у вези са атријима, портицима, прочељима зграда. П. Петровић је претпоставио да је у питању изоловани објекат ван насеља.⁵⁴⁸ Могуће да је зграда припадала неком неидентификованом викусу (*vicus*), насталом уз магистрални пут, или да је била део приватног пољског имања (*villa rustica*).

Уметничка остварења у овим деловима Наиса веома су ретко заступљена. До сада је забележен само један налаз главе дечака, израђен од грчког ситнозрног мермера, датован у крај III века,⁵⁴⁹ за који је претпостављено локално радионичко порекло.⁵⁵⁰ О удобностима градског провинцијског живота сазнаје се посредно захваљујући налазима из затворених целина. Целина која је пружила драгоцене податке о стандарду и животним навикама становника Наиса крајем II века регистрована је приликом истраживања на Тргу краља Милана 1990–1991. године (Укоп 1) (сл. 22–23). На овом простору у другој половини или крајем II века чишћењем неког објекта, депонован је отпад у јаму, а њега су у највећем броју случајева чиниле различите врсте кухињског, стоног и амбалажног

545 Народни музеј Ниш, Збирка римског новца, инв. 1668–1786; Народни музеј Београд, инв. књига VII, инв. 233–697, 730–731. Уп.: Марић 1956, 180, бр. 4; Јанковић Михалчић 2005, 52.

546 Бенцаревић 2013, 48–49, са старијом литературом.

547 Петровић 1976, 57.

548 Петровић 1976, 56–57.

549 Глава је нађена у слоју шљунка на дубини 4,00 m, приликом регулације леве нишавске обале, између Тврђавског и моста 12. фебруар. Народни музеј Ниш, инв. 472/P. Уп.: Tomović 1993, 78, cat. 17, fig. 7.1; Дрча 2004, 153, cat. 69.

550 Tomović 1993, 48.

посуђа, укупно 52 суда. Од рецепијената за припрему хране регистровано је 20 примерака лонаца, најбројнијег посуђа у овој целини. Од посуда за сервирање и конзумирање хране и пића издвојено је више врста здела, тањира, крчага и пехар, док је код транспортно-амбалажне керамике регистровано само дно западномедитеранске амфоре. Посебно место међу трпезном керамиком заузима здела рађена у скупоценој техници тера сигилате (кат. 1). Примерак из Наиса највероватније је доспео у град из једног од провинцијских занатских центара Виминацијума или Маргума, активних у периоду од двадесетих година II до краја истог века.⁵⁵¹ На Тргу краља Милана забележена су и три стаклене посуде – два конична пехара (кат. 190, 191), и чаша-пехар са „луковима“ (кат. 189), која представља типичан производ раноцарских италских или галских радионица. Највећи број купаца ове врсте луксузнијих предмета налазио се у градовима и местима у зони лимеса, где је била концентрисана римска војска, махом крајем I и почетком II века.⁵⁵²

Сведочанства о траговима писмености у Наису представљају налази делова сета за писање: брижљиво обрађени коштани лењир-спатула (кат. 226, сл. 23) и фрагментовани бронзани стилус (кат. 227). Лењир-спатула из Наиса, са својим недовољно правилним ивицама пре је служио за поравнавање и уклањање вишка воска који је остајао приликом писања на таблицама⁵⁵³ него што је коришћен за извлачење линија приликом писања, док је стилус служио за писање по воштаној подлози.

Карактеристичну групу налаза из овог периода чине бронзане фибуле. Регистрована су два раноцарска типа. Бронзана изразито профилисана фибула из I–II века чинила је део гробног инвентара.⁵⁵⁴ Други тип представљало је осам једноделних фибула са главом од намотаја, познатих као војничке фибуле. О фибулама овог типа дуго су у науци вођене полемике, ко су њихови власници и корисници. Ранији преовлађујући став да су чиниле део војничке ношње⁵⁵⁵ демантовали су налази из гробова жена или из цивилних насеља.⁵⁵⁶

Метални налази, као и стаклени предмети из отпадне јаме упућују на закључак да у римском царском периоду, бар код становника или корисника оближњих архитектонских јединица, није било потребе за чувањем и рециклажом сировина,

као што је то био случај у касној антици и раној Византији, када се о оваквим ресурсима много више водило рачуна.⁵⁵⁷ Разлог одбацивања вредних предмета и изостанак обичаја рециклаже упућују да је у то време постојала лака доступност сировина, полупроизвода и готових производа, док се у касној антици битније мењају економски услови, те сировине и готови производи постају много цењенији и рационалније коришћени у свакодневном животу.

I. 3. Фунерарна сфера – трагови најранијих сахрана на левој нишавској обали

Мали број археолошких података из сфере сахрањивања у доба принципата не даје довољно информација о облику и организацији некропола из тог доба, као ни податке о погребним обичајима. На основу досадашњих открића забележени су једна некропола инхумираних покојника на простору Чаира, која је садржавала богат гробни инвентар из I–II века,⁵⁵⁸ и један усамљени гроб, који је, на основу налаза бронзане изразито профилисанае фибуле, опредељен у исти хронолошки оквир.⁵⁵⁹ Овом периоду припадају и налази два надгробна споменика: стела већника града Маргума, Марка Кокцеја Секстилијана,⁵⁶⁰ нађена у Соколској улици бр. 1, и надгробна стела из Рајићеве улице, без ближих података о тексту.⁵⁶¹

II. ПЕРИОД ОД КРАЈА III ДО ПРВИХ ДЕЦЕНИЈА VII ВЕКА

Овај период је нешто боље познат на простору леве нишавске обале, захваљујући налазима остатака архитектуре и некропола на ширем простору центра савременог града.

551 Bjelajac 1990, 143–144, 146–147.

552 Ružić 1994, 41–42, 91, tip VII/2.

553 Davis 2016, 11.

554 Ајдић 1975, 37 (фото); Jovanović 1978, 61, kat. 2, sl. 99.

555 Jovanović 1978, 52–53.

556 Petković 2010, 33.

557 У прилог томе говори остава металних предмета из доба Теодосија I, нађена *extra muros* утврђеног града, током истраживања 1972. године код арсенала у Нишкој тврђави. Уп. Дрча 1983, 10–11.

558 Зотовић 1975, 47.

559 Ајдић 1975, 37.

560 Petrović 1979, 86–87, no. 38.

561 Гарашанин, Гарашанин 1951, 176.

Налази са истраживања деведесетих година XX века на Тргу краља Милана бацили су ново светло и отворили низ питања у вези са урбаним и економским развојем Наиса кроз дуг период од краја II до краја VI и почетка VII века, са нарочитим акцентом на касноантички и рановизантијски период. Налази грађевинских остатака, покретних налаза и гробова, указују да је овај терен у касној антици чинио значајан део града и да су у њему живели и сахрањивали се како богатији слојеви градског и приградског становништва, нарочито у периоду од краја III и у IV веку, тако и социјално маргиналне групе становника.

II. 1. Војна инфраструктура и трагови војног присуства на левој нишавској обали

За касноантички период истраживачи везују подизање каменог утврђења – квадрибургија (*quadriburgium*), чији су трагови забележени на четири потенцијалне локације. О овим остацима не постоји теренска техничка документација, која би помогла у тумачењу начина градње бедема, евентуалних кула и пратећих елемената једног таквог војног пункта. Први податак о постојању утврђења на левој нишавској обали објавио је Коста Поп-Манић 1926. године, публикујући оставу нађену код гвозденог моста 1900. године, која је садржавала металну посуду са грађевинским натписом: *In tempore imperatoris Constan. Ea fortes (!) constructa es (!). Licinius*.⁵⁶² Претпоставља се на основу помињања имена цара Константина и Лицинија да је утврђење подигнуто између 308. и 316. године, када је владала релативна слога између двојице владара.⁵⁶³ Оптицај новца у овом делу Наиса указује да је било појачаних активности у периоду 307–310. и 310–313. године, а званична државна пропаганда за године између 314. и 316. потенцира слогу владара, како то показују представе на новцу обојице владара из тог периода.⁵⁶⁴ Почетком 316. године Лициније је започео припреме за сукоб са Константином, са базом у Сирмијуму. У једном тренутку двор је пресељен у Наис, где су произведени сребрни тањери, нађени у остави на Винику или Кованлуку.⁵⁶⁵ На једном тањеру био је утиснут текст: LICINI AUGUSTE SEMPER VINCAS и ознака радионице: NAISS. Пропагандни тањери произведени у нишкој радионици у част прославе десетогодишње владавине Лицинија дељени су

војницима и командном кадру у областима Илирика и Тракије, како би се обезбедила њихова лoјалност у надолазећем сукобу са Константином. Време производње ових посуда највероватније је било пре октобра 316. године и битке код Цибала, где је Лициније у исцрпљујућој борби био принуђен да се повуче.⁵⁶⁶

Касноантичко утврђење би било смештено непосредно уз реку, у оси Тврђавског моста и улаза у Нишку тврђаву.⁵⁶⁷ Остаци утврђења откривени код зграде Синдикалног већа представљали би делове источног бедема, код „Горче“ би се налазио јужни, док је потенцијални западни бедем регистрован током деведесетих година XX века на углу Балканске улице и Генерала Милојка Лешјанина, у подруму зграде наспрам „Мекдоналдса“. Приближна раздаљина између зграде Синдикалног већа и Балканске улице износи око 140 m, а између Тврђавског моста и „Горче“ има најмање 170 m, што би представљало површину једног солидног логора за смештај кохорте од 1000 војника. Није познато да ли је та фортификација имала северни бедем према Нишави. На „Италијанском плану Ниша“ из XVIII века (сл. 35) представљена је фортификација подигнута тик уз речну обалу, без бедема према реци, по димензијама знатно скромнија него реконструисани габарит касноантичке фортификације. Д. Јовановић је претпоставио да је фортификација, односно мостобран са „Италијанског плана“ заправо касноантичко утврђење, док би према П. Петровићу, А. Јовановићу и Т. Чершкову то утврђење било на поменутиим локацијама код Синдикалног већа, „Горче“ и Балканске улице, односно имало би знатно веће димензије од мостобрана са „Италијанског плана“. Нажалост, до неких нових открића решење хронологије, габарита и изгледа фортификационих структура у касној антици и познијим периодима

562 Поп-Манић 1926, 412. Уколико се, наравно, овај податак није односио на изградњу бедема на месту Нишке тврђаве, што такође не би требало искључити из разматрања утврђивања Наиса у време касне антике.

563 Mirković 2008, 65–66; Vasić 2008, 12.

564 Mirković 1997, 152, note 31.

565 Gramberg 1901, 118–119; Vasić 2008, 13.

566 Mirković 1997, 148.

567 Јовановић 1956, сл. 8/1, II; Петровић 1976, 52–53; Јовановић 2003, 23–26.

неће бити могуће понудити, те ово питање оставамо отвореним за даља истраживања.

Напоменимо да су утврђења типа квадрибургија у балканским провинцијама грађена масовно од доба тетрархије, а нарочито је Константин I, са преузимањем власти у источним деловима царства, радио на јачању војних капацитета у областима које је контролисао. Квадрибургиј, са тактичким варијацијама у форми, у војној архитектури је остао као доминантан облик утврђења све до слома римске/ромејске власти крајем VI и почетком VII века. Рани тип квадрибургија најчешће је имао квадратну, ређе, правоугаону основу, са истуреним четвороугаоним или лепезастим кулама на угловима, понекад фланкирајући и улаз у фортификацију.⁵⁶⁸

Није познато која је посада у касној антици била стационирана у Наису, јер недостају писана сведочанства. Претпоставља се да је град бранила јединица мешовитог коњаничко-пешадијског састава, типа *pseudocomitatenses*, по угледу на посведочене јединице у градовима сличног урбаног развоја и величине (Улипијана, Скупи).⁵⁶⁹ Да ли је та јединица била у утврђењу на левој нишавској обали, није познато, као ни то да ли је у самом утврђеном граду на десној обали, у оквирима Нишке тврђаве, било квартова са војним баракама.

У касној антици Наис је био један од четири града Илирика у којима је била организована војна индустрија са постројењима.⁵⁷⁰ О капацитетима, врсти војне опреме и наоружања које је ту произвођено, нису постојали подаци, бар не недавно. Једно случајно откриће у околини Обреновца потврдило је да је у тетрархијско доба један од нишких војних погона производио мачеве дугог уског сечива. Мач типа *spatha* био је произведен за војника панонске легије *V Iovia* или припадника царске гарде (*Ioviani*), која је штитила једног од два старија тетрарха, могуће Диоклецијана.⁵⁷¹

О присуству војника, чланова њихових породица или потомака који су баштинили војна одличја или опрему, сведочи неколико карактеристичних покретних налаза. Прво, то је налаз гвозденог мача у гробу откривеном у Улици Ђорђа Крстића на Апеловцу. Мач дугог сечива (*spatha*) израђен је вероватно крајем III или почетком IV века.⁵⁷² у питању је обичај који није карактеристичан за римску војску и војничке сахране. Одступања од

праксе враћања оружја у јединицу, наслеђивање код млађих регрута, понекад је било занемаривано, кад би на пример мач био предмет ратног плену и слично. Претпоставља се да је овај обичај доспео у римску војску преко утицаја келтских или германских војника.⁵⁷³ У два гроба из друге половине IV века, односно из периода између 364. и 380. године, нађене су крстообразне фибуле: у гробу код Светониколске (Хајдучке) чесме војни карактер инвентара био је наглашен налазом бронзаног окова за појас, док је фибула из гроба у Игманској улици бр. 1 на Горици могла да представља део породичног наслеђа, положеног уз покојника (или покојницу?).

II. 2. Свакодневни живот субурбаних области Наиса на левој обали Нишаве

Урбани пејзаж Наиса на овој речној обали мењао је своју физиономију кроз готово три столећа касноримске и ромејске власти на овом простору, са организованим субурбаним зонама, изолованим појединачним имањима или мањим насељима по ободу територије града.

Подаци о јавним и стамбеним грађевинама овог периода такође су веома оскудни. Иако су истраживања на Тргу краља Милана 1990–1991. године била највећег обима на простору савременог центра града, њима нису дефинисани габарити грађевине откривене код подземног пролаза (Објекат I). Са испитаних неколико зидова у негативима или мањим надземним деловима, који су се простирали на површини приближно 16 x 11 m, и налазима мермерне и штуче декорације, представљала би свакако део репрезентативнијег објекта у непосредној близини касноантичке фортификације. Губитак функције објекат је доживео највероватније у другој половини или крајем IV века, кад почиње интензивније коришћење простора за сахрањивање.

568 Băjenaru 2010, 170–171.

569 Јовановић 2003, 26.

570 *Not. Dig.*, Or., XI, 37.

571 Црнобрња, Ратковић 2019, 258, сл. 2–3; 260.

572 Vujović 1998, 61, kat. 13, T. XVIII, 2; Ulbert 1974, 204.

573 Savić 2020, 103–105, са старијом литературом. Аутор даје попис гробова са наоружањем на територији Републике Србије (Мар 1, р. 106). Налаз мача са Апеловца на овој листи није укључен.

Сличне недоумице постоје око одређивања функције објекта откривеног 1900. године на Кованлуку, за који је забележено да представља луксузно зидано и опремљено здање – вилу рустику (*villa rustica*), за који се потенцијално везује налаз јубиларних Лицинијевих тањира.⁵⁷⁴ За комплекс је додатно везан налаз жртвеника декуриона Аурелија Лупуса (сл. 32), нађеног 26 година након открића зграде на Кованлуку.⁵⁷⁵ За жртвеник је забележено да је регистрован у рушевинама античке зграде, што би могло да се протумачи да је стајао у оквиру храма, неког другог сакралног или јавног простора, или да је нађен у секундарној употреби, у конструкцији касноантичке грађевине, какав је био чест случај у Наису, где се среће рециклиран или поново коришћен грађевински материјал. Примери поновног коришћења материјала забележени су у конструкцији зида грађевине на простору „Горче“, где је нађена ара конзуларског бенефицијара,⁵⁷⁶ или чак у позном средњем веку, када су античке опеке, вероватно са неке оближње грађевине, искоришћене за попличавање турске џамије (сл. 14).

Трагови материјалне културе у касној антици заступљени су керамичким посудама. Од краја III до средине IV века облици посуда одговарају стандардним типовима провинцијског репертоара. Крајем IV јавља се већи број посуда украшених техником глеђосања (посуде за механичко припремање хране – мортарија, и крчази), а бележи се и налаз сиве глчане посуде (кат. 182), произведене по узору на варварске примерке или за њихово тржиште. Најмање налаза керамичких посуда потиче из VI и првих деценија VII века. У питању су импортоване источномедитеранске посуде (кат. 180 и 185), од којих је једна – *unguentarium* (кат. 180) служила као рецепијент за држање освештане воде или уља, најчешће дистрибуираних из неког од хришћанских ходочасничких центара. Посуда је нађена у нестратификованом контексту, тако да можемо претпоставити да је чинила део инвентара гроба неког хришћанина у последњим деценијама ромејске власти у Наису, или да је припадала неком од црквених комплекса, који је свакако постојао у овом делу Наиса, у оквиру насеља или на подручју некропола. Овом најмлађем периоду живота припадала би стаклена посуда коришћена за испијање течности, или

која је могла да служи као лампа, опредељена у VI – почетак VII века (кат. 208).

Веома важне податке о економским и социјалним приликама у касноантичком Наису пружају налази новца на ширем простору центра града. Приликом случајних открића регистроване су три оставе новца: из доба тетрархије (између 294. и 311. године),⁵⁷⁷ Константина I (између 317. и 334–335. године)⁵⁷⁸ и Јустинијана I (Табела 1, стр. 141).⁵⁷⁹ На основу анализе монетарних кретања, могуће је пратити активности и утицај Лицинијевих и Константинових политика у Наису. Раст циркулације новца забележен је у периоду Лицинијеве власти (за групне налазе максимум је 307–310, а за појединачне у периоду 310–313. године), када можемо очекивати и појачану привредну, могуће и грађевинску делатност у Наису. Од 318. године јача утицај Константина I, до краја његове владавине, када такође можемо очекивати интензивнију привредну и, свакако, градитељску активност, посведочену у његовој биографији, да је град у ком је рођен и одрастао величанствено украсио.⁵⁸⁰ Међутим, да ли су утврђење или неки од регистрованих објеката подигнути у његово време, или у време његовог бившег савладара и каснијег супарника, Лицинија, тешко је на овом нивоу истражености и количине расположивих података нешто ближе рећи.

Оптицај новца указује да је након стагнације у постконстантиновско доба живот у субурбаним деловима Наиса доживео успон у периоду 355–361. године, потом до 392. године је био у константном опадању, што је била директна последица ослабљене економије, недовољно ефикасне војне и цивилне власти и нових друштвених околности у којима су се заједнице касноантичког Наиса налазиле.

За период V века нема података о новчаним кретањима на овој речној обали, могуће да је део града пролазио кроз период стагнације, нарочито

574 Nenadović 1961, 168–169; Ајдић 1975, 40.

575 Petrović 1979, 80, no. 27.

576 Petrović 1979, 79–80, no. 24.

577 Јанковић Михалцић 1986, 25.

578 Јанковић Михалцић 2000, 37.

579 Црноглавац 2005, 61–62.

580 *Exc. Val.* 2, 2; Петровић 1976, 37.

након хунских освајања 441–447. године.⁵⁸¹ У одређеној мери живот на овом простору је обновљен у VI веку, мада није познато у ком обиму. Претпоставља се да су фортификација и главне комуникације (путеви, мост) били у функцији у то време. До сада нису регистровани археолошки остаци стамбених, јавних или сакралних објеката из овог периода, а слику о континуитету живота употпуњују налази некропола и појединачних гробова на овој речној обали.

II. 3. Фунерарна сфера као огледало социјалне стратификације становника Наиса и трансформације урбаног пејзажа

У периоду касне антике, судећи према налазима некропола и појединачних гробова, делови појединих квартава су изгубили свој стамбени, економски или јавни карактер и постали места за сахрањивање касноантичког становништва. Формирање и ширење некропола у овом периоду пратило је углавном обрасце претходних епоха – некрополе су организоване махом дуж главних путних праваца, према истоку, за Сердику, или према југу, за Улпијану, али и у оквирима имања (*villae rusticae*) богатијег друштвеног слоја Наиса.

Налази гробова и некропола на локалитетима у центру савременог Ниша и у његовој широј околини сведоче о променама погребних пракси кроз последња три века историје овог дела Наиса. На основу археолошких истраживања Трга краља Милана деведесетих година прошлог века регистровано је укупно 67 гробова.⁵⁸² Испитивањима је обухваћена периферија једне веће некрополе, која је у континуитету постојала од краја III до првих деценија VII века. Налази гробова на Тргу краља Милана припадали би периоду од последње трећине IV до друге половине – краја VI века. Гробови су изузетно сиромашни прилозима, који се јављају у облику новца касноантичко-рановизантијског доба (ковање Валенса 364–375, кат. 249 и Јустина II 565–578, кат. 251).⁵⁸³

Осим ових гробова, на ширем простору центра Ниша, приликом претходних случајних открића и мањих радова регистровано је најмање још 48 гробних целина, што даје најмање 115 касноантичких гробова у овом делу Наиса. Сви налази припадају сахранама инхумираних покојника, које се могу поделити у четири основне групе:

I. Сахране у једноставним гробним јамама. Јављају се у варијантама полагања покојника у плитку јаму (а), ретко са покривачем од дрвених дасака (б), или као сахране у дрвеном сандуку (в). Овакав облик сахрањивања најчешћи је вид на некрополи на Тргу краља Милана (Тргу Ослобођења), а забележен је и гроб слободно укопаног покојника на мањој некрополи на Горици, на Тргу Николе Дражића, који је као прилог садржавао бронзани новац Валенса (364–378).

II. Гробови са конструкцијом од опека. На Тргу краља Милана забележено је пет гробова који су имали опеке или тегуле које су формирале ивице гроба. Код Светиниколске (Хајдучке) чесме нађен је гроб од опека, у којем је регистрована златна наушница са камејом са представом Медузине главе, с краја III и почетка IV века.⁵⁸⁴ Нешто млађи је гроб нађен на у Игманској улици бр. 1, код ког је глава покојника почивала на једној опеци, а остале три насатично поређане окруживале су гроб. Крстообразна фибула нађена у гробу датује целину у период 364–380. године.

III. Зидани гробови су регистровани углавном у централној градској зони Ниша, између хотела „Амбасадор” и Улице генерала Милојка Лешјанина. Гробови овог типа се јављају у више варијанти, зависно од употребљеног материјала и начина покривања и патосања. Углавном се датују у крај III и IV век и по правилу имају богатији инвентар:

а. гробови у облику саркофага, зидани од опеке и малтера, са покривачем у облику двосливног крова. Конструкције нађене код хотела „Амбасадор” садржавале су инвентар (керамичку посуду, новца Аурелијана, Проба и два нечитка примерка, златни прстен са натписом ΕΥΤΥΧΙ).⁵⁸⁵

581 Prisc. *Frg.* 1 b; Petrović 1979, 41.

582 Број гробних целина на испитиваном длеу налазишта свакако је био већи, међутим, због оштећења археолошких слојева услед рада механизације или неразумевања инвеститора, неке целине нису могле бити испитане или су заувек уништене.

583 Новац из турског доба Мехмеда II, кат. 255, нађен у гробу, претпостављамо да је доспео у гробну јаму приликом рада механизације или неке друге врсте укопавања.

584 Ајдић 1975, 41 (фото); Jovanović 1978, 39, kat. 5, sl. 62: Дрча 2004, 193, kat. 145.

585 Ајдић 1975, 38.

б. плитко зидани гробови од опека и малтера, са покривачем од камена и подницом од опека, нађени на простору „Горче“ и Улице генерала М. Лешјанина. У околини оваквих гробова налажен је новац прве половине IV века.

в. плитко зидани гроб од фрагмената опека везаних блатом и патосан опекама, нађен на Тргу краља Милана (гроб 55).

г. плитко зидани гроб од танких камених плоча. Оваква врста гробова могуће да представља најмлађи тип зиданих гробова. Паралеле за овај тип забележене су у оквиру комплекса базилике са криптом на Булевару Николе Тесле.

д. двојни зидани гробови од опека и малтера, са покривачем од плоча од пешчара (Трг краља Александра).

IV. Зидане гробнице. Налази гробница концентрисани су у средишњој зони савременог Ниша, на простору од комплекса Дома синдиката до Улице генерала Милојка Лешјанина, и вероватно су биле део јединствене некрополе. У питању је 13 гробница, од којих за само једну, са простора Дома синдиката имамо податке о величини (2,58 x 1,30 x 1,35 m) и начину зидања (грађена од опека и малтера, малтерисане унутрашњости). Улаз у гробницу био је на северној страни. Од прилога забележена су два стаклена балсамарија, као и у гробници на Тргу краља Милана. Највећи број полубличасто засведених гробница концентрисан је у Улици генерала Милојка Лешјанина. Године 1960. ту је случајно откривена гробница, која представља целину у којој је археолошки потврђена најмлађа сахрана на целокупној територији Наиса. Из гробнице потиче налаз новца – фолис Ираклија из октобра 613. године,⁵⁸⁶ као и налаз једине алатке са овог подручја – гвозденог кесера, непознате употребне или симболичне функције у гробници (сл. 46).⁵⁸⁷

Фунерарни објект откривен на простору Железничке колоније, означен као гробница,⁵⁸⁸ садржавао је сахране најмање две индивидуе вишег социјалног статуса. Од инвентара забележени су пар златних наушница у облику штита, са стакленим перлама, златни прстен са гемом са представом коњаника (могуће да је власник био носилац функције *ius annulorum*) и бронзана статуета Венере (*Venus funeraria*), који датују сахране покојника у III век.⁵⁸⁹

На основу анализе гробних облика и гробног инвентара, могуће је издвојити три основна касноантичка хоризонта у Наису:

1. период краја III и првих деценија IV века. У овом периоду сахрањивање се врши претежно у зиданим гробовима, са покривачима од камених плоча или опека. Уз покојнике се прилажу керамичке или стаклене посуде, лични накит, у једном случају статуета. Други тип гробова су конструкције од опека, које имитирају ковчег, и које такође могу да садрже инвентар у облику личног накита. Овом периоду припада и сахрана покојника поред ког је био положен дуги мач – *spatha*, који представља ретку појаву, нетипичну за римско друштво, с обзиром на то да су војна опрема и наоружање сматрани државном својином и приватно располагање њима било је законом регулисано, односно санкционирано.

2. период од друге половине IV до средине V века. У овом периоду долази до промена у животним навикама и стиливима. Могуће да је град доживео оштећења у готским налетима 378–380. године и да су већ од Валенсовог времена започета сахрањивања на просторима на којима су раније били луксузнији градски објекти. Сахрањивања се врше у гробним јамама без конструкције, у гробовима са конструкцијом од опека и вероватно у зиданим гробовима и гробницама.

3. период од друге половине V до првих деценија VII века. Након хунских пустошења дошло је до пада броја становника у Наису, као и економског колапса, што је могло да се одрази на привременом прекиду у градњи луксузних форми гробница и гробова. Овом периоду могуће да припада гроб покојнице нађен на Тргу краља Александра, код које је нађен сет наушница, распрострањен претежно код германског становништва.⁵⁹⁰

Тренд опоравка у целом Наису примећује се од периода Анастасија I (491–518) и нарочито Јустинијана I (527–565). Наставља се подизање и/или

586 Popović 1975, 494, fig. 14; Црноглавац 2005, 110, кат. 166.

587 Ајдић 1975, 39.

588 Није познато како је гробна конструкција изгледала. Ајдић 1975, 41.

589 Јовановић 2000, 13–14.

590 Jovanović 1978, 40, kat. 23, sl. 73; Pinar Gil 2012, 265–277.

коришћење зиданих гробница, као што је то пример полуобличног засведене гробнице, у којој се вршило сахрањивање у време Ираклија, како је судити на основу налаза новца из 613. године. Од зиданих гробова највероватније су у употреби они начињени од камених плоча. Социјално слабије групе становника сахрањиване су у обичним гробним јамама, најчешће без инвентара, што представља утицај увелико распрострањеног хришћанства у граду. С обзиром на то да је некропола у центру Ниша представљала једну од већих субурбаних некропола, могуће је претпоставити да су на њеној територији постојале гробљанске базилике, које досадашњим истраживањима нису регистроване.

* * *

Субурбани делови Наиса, као и насеља са вилама богатих власника на левој нишавској обали, иако фрагментарно позната, сведоче о променама овог пејзажа кроз периоде римског трајања на овим просторима. Иако ови делови нису играли примарну улогу у управном животу града, чинили су саставни део градског пејзажа и делили судбину осталих градских четврти. Мрежа главних провинцијских, као и споредних путева, и мостови, омогућавали су бржи и квалитетнији транспорт роба и кретања војске и цивила. На основу налаза остатака материјалне културе, могуће је закључити да је на овој нишавској обали у царско доба живело становништво коме су биле познате

све удобности градског живота, као што то показују налази са Трга краља Милана, остаци грађевина са хипокаусним грејањем, архитектонском пластиком (стубови, мермерна оплата, штуча декорација). У фунерарној сфери најбоље се читава постојање социјалног раслојавања становништва, али и потреба за наглашавањем припадности одређеним категоријама римског друштва (војсци, градској управи и слично).

Истраживања обављена на Тргу краља Милана (Тргу Ослобођења) 1990–1991. године, као и испитивања остатака моста код Тврђаве 1989. и остатака касноантичког пута на простору Малог саборног храма 1994. године, која је спровео Завод за заштиту споменика културе из Ниша, била су повод за припремање овог рукописа. Да би се резултати ових истраживања што боље разумели, у раду су били укључени и сви до данас познати подаци из документације и публикација о овом делу територије Наиса, који је упркос својој секундарној улози, играо значајну улогу у војном, економском и социјалном животу метрополе каква је био Ниш у античко доба. Са публикавањем налаза са простора Нишке тврђаве, где су се налазиле централне институције власти, добиће се потпунија слика развоја урбаних структура и њихових трансформација кроз трајање римске власти на територији овог значајног балканског града. Ова публикација је први корак у склапању слике тог историјског пејзажа.

V

Summary: TOPOGRAPHY OF ROMAN AND LATE ROMAN NIŠ (NAISSUS).
ARCHAEOLOGICAL TRACES IN THE AREA OF THE MODERN CITY CENTER

Naissus (Niš, SRB) belonged to one of the most important cities in the Dardanian area of the Roman province Upper Moesia (*Moesia Superior*), while during Late Antiquity, it was an important military, administrative and episcopal center of the province of Mediterranean Dacia (*Dacia Mediterranea*). The importance of this city during the Roman and Late Roman periods stands in discord with current archaeological knowledge about its urban structures. Publishing archaeological data and systematization of current data available, scattered along different documentation sets, papers, catalogues and monographs, represents the only way to fill *lacunae* in our knowledge about the past of this Roman metropolis.

This monograph contains all the results of protective archaeological research conducted during 1990s by the Institute for the Protection of Cultural Monuments of the city of Niš in the part in which modern city center is being developed on the left Nišava bank. In this monograph, previously known chance finds and rests of architectural and funerary structures are being analyzed, in order to reconstruct the image of the suburban zones of the Roman, Late Roman and Early Byzantine *Naissus* through almost six centuries of its existence.

It is well-known that the core of Roman and Late Roman *Naissus* was positioned at the opposite Nišava bank, in the area now occupied by the fortress of Niš, built during the 18th century. Smaller Roman settlements and private properties in valleys on both sides of the river Nišava, as well as on the

neighboring sunny hill-slopes, stood in visual contact with the area of the Roman fortress. The neighboring area of the fortress, with its monuments, was examined and published in a number of papers, dating back to the period of establishing archaeology as a scientific discipline in Serbia at the end of the 19th and the beginning of the 20th century. The contributions were mostly dealing with discoveries from the Late Roman necropolis in Jagodin Mala, further on about epigraphic and numismatic finds, as well as about the most important chance finds of sculptures and toreutics (the bronze head of Constantine I, Licinius' jubilee silverware from the *Naissus* workshop etc.).

During Roman times and Late Antiquity, on the left Nišava bank where the modern city center is situated, a suburb (*suburbium*) of *Naissus* developed. All the main provincial and vicinal roads leading towards the south and south-east ran through it. There are indications that besides the suburb, a Late Roman military fortification was also erected in this area, situated at the axis of the Fortress bridge (Tvrđavski most) and opposite the fortification on the right river bank. On the left Nišava bank, in the wider area of the city center, there were smaller settlements (*vici, pagi*) and private properties (*villae rusticae*) with necropolises. However, these parts of ancient *Naissus* are archaeologically the least known ones, because the modern city rests upon their remains and that research was mostly conducted only during construction or infrastructural works.

Important data about ancient topography were gained through protective archaeological research conducted over the past three decades on three of the most important locations: two of them being in the *Naissus* suburban area, the third one is positioned close to the Nišava bridge. The largest protective archaeological research on the left Nišava bank was conducted in 1990 and 1991 by the Institute for the Protection of Cultural Monuments in Niš and it was performed at the Kralja Milana Square, the former Trg Oslobođenja, on the spot foreseen for construction of a subterranean passage between Nade Tomić Street and Hotel „Ambasador“. Here, a multi-layer archaeological site was discovered, dating from the late 1st and the early 2nd century, to the late 6th and early 7th century and containing various archaeological remains, as well as finds from the period of Turkish domination in Niš (remains of a mosque from the 15th century).⁵⁹¹ Since they have not yet been published, results obtained through protective excavation of the bridge over the Nišava, conducted during October 1989, were also included into the analysis of Roman and Late Roman *Naissus* remains. Although they were already published on two occasions,⁵⁹² data obtained in 1994, after a small-scale probe excavation in the yard of „Mali saborni hram“ were also included.

The analysis of these excavations' results, along with data obtained after archaeological work or surveys in the area of the modern city center and its wider territory, mostly conducted during the 1960s and 1970s, represents a compilation of knowledge about this area collected so far. By studying these data, it is possible to shed at least some light on almost six centuries of Roman existence here, reflected in space changes of civil, military or funerary character.

I. PERIOD FROM THE END OF THE 1st TO THE END OF THE 3rd CENTURY

Although of secondary importance compared to the area of the Niš fortress, the terrain on the left side of the Nišava river still played an important role during Antiquity and Late Antiquity. Here it was an area in which wards, smaller settlements and agricultural farms developed and a space for the most important inland communications leading towards different parts of the Empire.

Data are quite scarce for the period from the end of the 1st until the end of the 3rd century. It is well-known that ever since the reign of Marcus Aurelius, there was a garrison in *Naissus* with a permanent military unit *Cohors prima Aurelia Dardanorum*. Their building activity was documented at the left Nišava bank with finds of stamped bricks, discovered at the site „Mali saborni hram“.⁵⁹³ During the reign of the Severan dynasty, presence of legionaries from the legions IV Flavia and VII Claudia was attested, a *strator consularis* and a *beneficiarius consularis*.⁵⁹⁴

As a spot on an important Balkan route, the territory of *Naissus* had an entire net of main, magistral roads (*viae publicae*, *viae militares*), bridges, but also roads of municipal and regional importance. Although along the left Nišava bank several traces of Roman traffic infrastructure were discovered, only one of these structures, actually the main stone bridge over the Nišava, at the spot of modern Fortress bridge (Tvrdavski most) can be brought in connection with the earliest centuries of Roman reign in the city. In 1989, remains of one of the two pillars discovered in the river bed and closer to the right bank were partially excavated and conserved *in situ* (Fig. 36). The ground-plan of the pillar is pentagonal, with a cutwater facing downstream. The pillar's length measures 11,65 m, its width 7,7 m, the cutwater sides each measure 6,25 m, while the lateral pillar sides each measure 6,75 m (Fig. 37). It was built of stone blocks connected with metal links and the pillar core made in the *opus coementicium* technique. One of the construction blocks was discovered some 10 meters away from the bridge and it bore a serial mark in the shape of the Greek letter epsilon (ε). The river Nišava possessed a rather narrow river bed, the banks of different texture (the rocky right bank and the unstable left bank), and the occasional strong torrents could easily damage the bridge structure. According to the preserved travelogues from the Late Middle Ages and the New Ages, the bridge was subject to certain reparations.

591 The work was organized by the Institute for the Protection of Cultural Monuments in Niš, led by Dušan Maksimović.

592 Делјанин, Велковић 1995, 189–191; Максимовић 2004, 198–216.

593 Максимовић 2004, 204.

594 Petrović 1979, 70–71, no. 7; 79–80, no. 24.

It most likely lasted for centuries, until the end of the 19th century (Fig. 40).

According to historical sources, during the second half of the 3rd century, in Summer 269, *Naissus* was a battlefield against the Gothic tribes. The sources they numbered 50.000 soldiers.⁵⁹⁵ Although this statement is overrated, the number of barbarian forces at the territory of *Naissus* was surely impressive for its contemporaries. The question whether during these military operations *Naissus* was destroyed or damaged cannot be answered with certainty, although there are two pieces of evidence that could indirectly give testimonies about danger and destruction: a find of an approximately 15 cm thick burning layer over the entire excavation surface of the site Kralja Milana Square and a deposited hoard of Antoninians next to the wall of the Niš fortress. The burning layer could have been formed as a consequence of fire that devastated light structures or woods in this part of *Naissus*, possibly exactly during military operations in the Summer of 269. This presumption is also indicated with stratigraphic situation on the site itself. The coin hoard next to the Niš fortress represents an indirect proof about uncertain times, possibly caused by Gothic raids. This hoard contained about 2800 Antoninians, but it was not fully preserved. It contained issues from the reign of Philip I (244–249) until the reign of Gallienus and Salonina (260–268).⁵⁹⁶ Hoards from this period have so far not been discovered at the territory of Upper Moesia. The finds from *Naissus* and *Noviodunum* in Lower Moesia would be proofs for the first Gothic raid into the provinces of Moesia, while the second Gothic raid, that took place in 269, would include hoards from the vicinity of Vranje and the area to the south from Stara planina,⁵⁹⁷ but possibly also the burning layer from the Kralja Milana Square.

Out of six registered archaeological sites with architectural remains at the terrain of the left Nišava bank, the one discovered in the yard of the Land Army Command (Komanda Kopnene vojske) at the Kralja Aleksandra Square would belong to the Roman period. It was partially unearthed, and on that occasion, wall remains, rooms with apses, hypocaust pillars, bases and shafts of stone columns were discovered, indicating that this structure could have been a Roman bath (*thermae*)⁵⁹⁸ or some other structure that possessed heated rooms. During Late Antiquity,

upon remains of the destroyed structure, a necropolis of the inhumed deceased was formed.

The second possible architectural complex from the Roman period was recorded at the periphery of the ancient *Naissus*, close to the Railway station (Železnička stanica). Remains of walls and two columns were noticed, and it is presumed that the structure, either of private or public character, belonged to a complex that was isolated from the territory of the city of *Naissus* itself.⁵⁹⁹

Data gained from closed complexes, most of all from those discovered at the Kralja Milana Square, reveal the conveniences of the Roman provincial life. Finds from Pit 1 (Figs. 22–23) give testimonies about life habits of the *Naissus* inhabitants at the end of the 2nd century. In it, different kinds of kitchen, table and storage ware (the total of 52 vessels) were unearthed, among them a bottom of a Western Mediterranean amphora (cat. 131) and a fragment of a vessel made in the *terra sigillata* technique (cat. 1). The imported glass vessels are represented by an example of a beaker with „bows“ (cat. 189), as a typical product of the early Imperial Italic or Gallic workshops. Among the important finds there is one part of a writing set, that included a bone ruler – *spatula* (cat. 226, Fig. 23) and a fragmented bronze *stilus* (cat. 227). With its rather irregular edges, the bone ruler – *spatula* from *Naissus* was most likely used for flattening and removing wax excess that remained on the plate during writing.⁶⁰⁰

Finds of two types of Early Imperial brooches also belong to this period: a strong profiled brooch from the 1st and the 2nd century was among grave inventory,⁶⁰¹ while different archaeological contexts revealed eight brooches made of a single piece of metal, their heads consisting of coils, also known as military brooches. Four brooches of this type were discovered in Pit 1 at the Kralja Milana Square. Metal finds, as well as glass items from a garbage pit

595 Zos. 1.42–46; SHA *Vita Claudii*, 6–9; 11.3–4; 12.1; Hartmann 2017, 14–15.

596 Марић 1956, 180, бр. 4; Јанковић Михалчић 2005, 52.

597 Бенцаревић 2013, 48–49, with older literature.

598 Петровић 1976, 57.

599 Петровић 1976, 56–57.

600 Davis 2016, 11.

601 Ајдић 1975, 37 (фото); Jovanović 1978, 61, kat. 2, sl. 99.

indicate that during the Roman Imperial period there was no need to either store or re-use raw materials, as it was later the case during Late Antiquity. During Late Antiquity, such resources were much more taken care of.⁶⁰² The reason for discarding valuable objects and the lack of re-usage indicate that they were still easily accessible at that time, while during Late Antiquity, economic situation changed substantially, therefore making raw materials and products much more appreciated and more rationally used in everyday life.

Data about cemeteries from the Roman Imperial period in the suburban zones of *Naissus*, on the left Nišava bank, are very scarce. There are traces of a necropolis with inhumations in the area of the modern park Čair, many of them including luxurious grave inventories that belong to the period from the 1st and the 2nd century.⁶⁰³ A single isolated grave from the same period was discovered in the area of Robna kuća at the Kralja Milana Square.⁶⁰⁴ Two tombstones also belong to this period: the *stella* of a Margum city councilor, *M. Cocceius Sextillianus* (Fig. 33)⁶⁰⁵ discovered in Sokolska Street and a *stella* from Rajičeva Street, without any data about its epigraphic content.⁶⁰⁶

II. PERIOD FROM THE END OF THE 3rd TO THE FIRST DECADES OF THE 7th CENTURY

Owing to the finds of architectural remains and necropolises in the wider modern city center at the left Nišava bank, this period is slightly better known. Finds indicate that during Late Antiquity this terrain made a significant part of the city. Especially in the period from the late 3rd and during the 4th century, both rich inhabitants of the city and suburban settlements, as well as marginal society members, lived and got buried here.

During Late Antiquity, the erection of a stone fortification of *quadriburgium* type took place. Its traces were recorded at the building of the Union Council (Sindikalno veće), as a suspected place of the eastern rampart and near „Gorča“ (the southern rampart), while during the construction works in the 1990s, a potential position of the western rampart was recorded at the corner of Balkanska and Generala Milojka Lešjanina Streets, in the basement of the building situated across McDonalds in Balkanska Street. Approximate dimensions of this fortifi-

cation would measure 140 m (east-western direction) x 170 m (north-southern direction), thus representing the area for accommodating a cohort of about 1000 soldiers. It is not known whether this fortification possessed a northern rampart towards the Nišava. On the „Italian plan of Niš“, representing city's topography from the 16th century, before the Niš fortress was built in the shape it possesses now, a fortification of much smaller dimensions compared to the reconstructed volume of the Late Roman fortification was depicted.

In 1926, the first information about the existence of a fortification on the left Nišava bank was gained, as a hoard was published, discovered in 1900 close to the Fortress Bridge. It contained a metal vessel with the inscription: *In tempore imperatoris Constan. Ea fortes (!) constructa es(!). Licinius.*⁶⁰⁷ Since it mentions the emperors Constantine and Licinius, the fortification would have been built between the years 308 and 316, while these two emperors still ruled in harmony.⁶⁰⁸ Money circulation in the suburban part of *Naissus*, actually on the left river bank, indicated that there were more activities in the periods from 307 until 310 and between 310 and 313. In addition, between the years 314 and 316, the official state propaganda underlines harmony between the rulers, as it is shown on coinage.⁶⁰⁹ However, at the beginning of 316, Licinius began preparing for a conflict with Constantine and during one specific period of time, his residence was situated in *Naissus*, where silver plates were produced as means of propaganda. They were discovered in the hoards of Vinik or Kovanluk.⁶¹⁰ One of the plates bore the inscription saying: LICINI AUGUSTE SEMPER VINCAS as well as the stamp

602 A hoard of metal objects from the period of Theodosius I, discovered during the research in 1972 *extra muros* of the fortification and close to the arsenal speaks in favor of this. Cf. Дрча 1983.

603 Зотовић 1975, 47.

604 Ајдић 1975, 37.

605 Petrović 1979, 86–87, no. 38.

606 Гарашанин, Гарашанин 1951, 176.

607 Поп-Манић 1926, 412. This information could possibly refer to building of a Late Roman city's rampart in the area of the Niš fortress.

608 Mirković 2008, 65–66; Vasić 2008, 12.

609 Mirković 1997, 152, note 31.

610 Gramberg 1901, 118–119; Vasić 2008, 13.

of the workshop: NAISS, in honor of the tenth anniversary of Licinius' reign. These plates were given away to soldiers, the command and the ruling personnel at the territories of Illyricum and Thrace, in order to secure their loyalty in the forthcoming conflict with Constantine. The period in which these plates were produced was most likely before October 316 and before the battle at *Cibalae*. During this exhausting battle against Constantine, Licinius was forced to retreat.⁶¹¹

During Late Antiquity, *Naissus* was one of the four cities in Illyricum in which military *fabrica* were organized.⁶¹² From the period of Tetrarchy, there is only a single chance find discovered so far regarding type of military equipment and armament that were produced here. It is a long sword (*spatha*), discovered in the vicinity of Obrenovac, but produced in *Naissus* for the soldiers of the Pannonian legion *V Iovia* or for a member of the imperial guard (*Ioviani*), that used to protect one of the two elder tetrarchs, possibly Diocletianus.⁶¹³

Several typical small chance finds discovered on the suburban cemeteries give testimony about the presence of soldiers, their family members or descendants who possessed military medals or equipment. They include an iron sword (*spatha*), unearthed from a grave dated at the end of the 3rd or the beginning of the 4th century in Đorđa Krstića Street on Apelovac⁶¹⁴ and crossbow-brooches from graves dated between the years 364 and 380. One of the brooches was discovered in the grave of an unknown shape close to the Svetinikolska/Hajdučka Fountain (Hajdučka česma), along with a bronze belt shackle, while the second one was unearthed from a grave made of bricks in 1, Igmanska Street.

For almost three centuries of Roman and Byzantine rule at this territory, the urban structure of *Naissus* on this side of the river changed its appearance. Data about public and dwelling structures of this period are also rather scarce. Although regarding the city center, the excavation conducted in 1990 and 1991 at the Kralja Milana Square were of the largest extent, it was not possible to define the volume of the structure discovered close to the subterranean passage (Object I). The examined part of the structure measures approximately 16 x 11 m and it includes four partially excavated rooms. The structure possessed marble and stucco decoration and it surely repre-

sented one of the nicest structures in the suburbs. Object I was most likely destroyed during Gothic raids in the period between 378 and 380. Only after this period and until the second half of the 6th century, this area was intensively used as a cemetery.

According to the published data, in 1900 on Kovanluk, a luxuriously constructed villa was discovered, the so-called – *villa rustica*. Some of the researchers used to connect finds of the jubilee Licinius' plates to it.⁶¹⁵ Additionally, the find of an altar by decurio *Aurelius Lupus*,⁶¹⁶ from the last third of the 2nd until the end of the 3rd century was also ascribed to this complex. It was noted that this altar was discovered within debris of an ancient building, which could mean that it once stood within a temple or that it was secondarily used as building material for construction of the Late Antique structure, which was a common case in *Naissus*. Examples of secondarily used material (*spolia*) were noticed in construction of a Late Roman structure wall in the "Gorča" area, where an ara by consular beneficiarius was discovered.⁶¹⁷ Some of them were also used during the Late Middle Ages, as Roman bricks were used for paving a Turkish mosque (Fig. 14).

Traces of Late Roman and Early Byzantine material culture mostly include finds of pottery vessels. From the end of the 3rd until the middle of the 4th century, vessels' shapes correspond with standard types of provincial repertoires. At the end of the 4th century, a larger number of vessels was decorated in the glazing technique (vessels used for crushing food i.e. *mortaria* and jugs), but there are also finds of polished grey vessels (cat. 182), made as either following the model of barbaric pieces or for the barbaric market. The smallest number of pottery vessels comes from the 6th and the early decades of the 7th century. Such vessels include imported eastern Mediterranean pieces (cat. 180, cat. 185). One of them, an *unguentarium* (cat. 180) was used as a container for consecrated water or oil. Vessels of this

611 Mirković 1997, 148.

612 *Not. Dig.*, Or., XI, 37.

613 Црнобрња, Ратковић 2019, 258, сл. 2–3; 260.

614 Vujić 1998, 61, kat. 13, T. XVIII, 2; Ulbert 1974, 204.

615 Nenadović 1961, 168–169; Ајдић 1975, 40.

616 Petrović 1979, 80, no. 27.

617 Petrović 1979, 78–79, no. 24.

kind are rarely encountered in the inland of the Balkan peninsula and they mostly originate from some of the Christian pilgrim centers of the eastern Mediterranean. This particular vessel was discovered in an unstratified context and this is why it is not possible to determine whether it belonged to inventory from the grave of a Christian who passed away during the last decades of Byzantine rule in *Naissus* or if it belonged to one of the church complexes that surely existed in this part of the city, possibly in the area of the *suburbium* necropolis.

Important data about economic and social circumstances in the Late Roman *Naissus* are contained in numismatic finds discovered in the area of the wider city center. Three hoards were discovered as chance finds. One of them originates from the Tetrarchic period (between the years 294 and 311),⁶¹⁸ the other one from the period of Constantine I (between the years 317 and 334–335)⁶¹⁹ and the third one from the period of Justinian I.⁶²⁰ An intensive money circulation was noticed during the reign of Licinius, coinciding with large economic and building activities in *Naissus*. From the year 318, there was a growth of influence by Constantine I, reflected in the money circulation until the end of his reign. At that time, economy was intensified, as well as building activities, also mentioned in his biography. It is stated there that the city the emperor was born and raised in was magnificently decorated.⁶²¹ Further money circulation indicates that after the stagnation during the post-Constantine period, the life in suburban *Naissus* parts rose in the period between 355 and 361. However, until 392, it permanently descended, as a direct consequence of weakened economy, insufficiently efficient military and civil authorities and newly established social circumstances in which Late Roman communities of *Naissus* found themselves in. For the period of the 5th century there is no data about monetary circulation at this side of the river. It is possible that this part of the city went through a stagnation period, especially after Hunnic raids in the years 441 and 447.⁶²² During the 6th century, specific activities were renewed in this area, although it is not known to which extent. It is suspected that the fortification and the main communications (roads, bridges) were used during that time. Until now, no archaeological remains of dwelling, public or sacral structures from this period were

registered. The image of life continuity is filled with the already mentioned coin hoards from the time of Justinian I and traces of cemeteries and isolated graves, mostly concentrated in the area of the modern city center.

During Late Antiquity, according to topography of cemeteries and isolated graves, parts of some of the quarters lost their dwelling, economic or public character and became places for burials of the Late Roman inhabitants. Cemeteries were mostly established along the main roads and communications, towards the east, i.e. *Serdica*, or towards the south, i.e. *Ulpiana*, however mostly within estates (*villae rusticae*) of the wealthy society members. During the 1990s, archaeological research at the Kralja Milana Square revealed the total of 67 graves.⁶²³ The research included the periphery of a rather big necropolis that was continuously used from the end of the 3rd until the early decades of the 7th century. The grave finds from the Kralja Milana Square would belong to the period from the last third of the 4th until the second half and the end of the 6th century. These graves possessed an extremely small number of grave-goods – only some coin finds from the Late Roman and Early Byzantine period were noted (the minting by Valens from 364 to 375, cat. 249 and Justin II, from 565 to 578, cat. 251).⁶²⁴

Besides these graves, in the wider city center area of Niš, at least 48 further graves were noticed, either as chance finds or during small scale works. This makes the total of 115 Late Roman graves in this part of *Naissus*. All of the finds belong to skeletal burials that can be divided into four basic groups:

618 Јанковић Михалцић 1986, 25.

619 Јанковић Михалцић 2000, 37.

620 Црноглавац 2005, 61–62.

621 *Exc. Val.* 2, 2; Петровић 1976, 37.

622 *Prisc. Frg.* 1 b; Petrović 1979, 41.

623 The number of graves examined at this part of the site was surely bigger. However, due to the damages of archaeological layers by the machinery or misunderstandings with the investor, some closed contexts could not have been examined or they were irreversibly destroyed.

624 Coins from the Turkish period by Mehmed II, cat. 255, was found in this grave. We presume that it landed into the grave-pit as a result of mechanization activities or some other kind of digging-in. During the Turkish period, there was a settlement in this area, while the Turkish cemeteries were situated outside the fortified suburbs.

I. Burials in simple grave-pits. They come in several variants: depositing the deceased into a shallow pit (a), rarely with a cover consisting of wooden planks (b) or within a wooden coffin (v). Such a burial type is the most common one on the cemetery discovered at the Kralja Milana Square, but it was also noted on the smaller cemetery on Gorica, at the Nikole Dražića Square. One of the grave-goods was a bronze coin by Valens (364–378).

II. Graves with structures made of bricks. On the Kralja Milana Square, there were five graves that possessed either bricks or tegulae that were used to pave grave sides and thus form a coffin-like shape. One such grave was discovered at the Kralja Aleksandra Square. In the grave discovered close to the Svetonikolska Fountain (Hajdučka česma), a golden earring was discovered with a cameo bearing the image of Medusa's head and dated at the end of the 3rd and the beginning of the 4th century.⁶²⁵ A somewhat younger grave was unearthed on Gorica, in 1, Igmanska Street. The head of the deceased rested upon a brick, while the remaining three bricks were placed on their narrow sides and surrounding the grave. A crossbow brooch discovered within this grave, dates it into the period from the year 364 until 380.

III. Graves with constructions were found mostly in the central city zone of Niš, between the hotel „Ambasador“ and Generala Milojka Lešjanina Street. Graves of this type also come in several variants and they are mostly dated into the late 3rd and the 4th century. As a rule, they possess rather luxurious grave-goods:

a. Sarcophagus-shaped graves were made of bricks and mortar, with a gable-roof construction. Structures discovered close to the hotel „Ambasador“ possessed some grave-goods (a pottery vessel, coins by Aurelianus, Probus and two illegible pieces, as well as a golden finger-ring with the inscription ΕΥΤΥΧΙ).⁶²⁶

b. Shallow grave structures made of bricks and mortar, with a covering made of stone and paved with bricks, discovered in the area of “Gorča” and Generala M. Lešjanina Street. In the vicinity of these graves, coins from the first half of the 4th century were discovered.

v. A shallow grave structure made of fragmented bricks bound with mud and paved with bricks, discovered at the Kralja Milana Square (grave 55).

g. A shallow grave structure made of thin stone plates. It is possible that this kind of graves represents the youngest type of constructed graves. Parallels for this grave type were noted within the complex at the Nikola Tesla Boulevard (close to the Most mladosti bridge). This complex included a basilica with a crypt. Both the grave and the basilica are dated into the 5th and 6th century.

d. double structured graves made of bricks and mortar with coverings made of sandstone plates (at the Kralja Aleksandra Square).

IV. Built grave structures – tombs. In the central zone of modern Niš, in the building area from Dom sindikata to Generala Milojka Lešjanina Street, there are concentrated tomb finds. For the majority of them, there is a description of them saying that they possessed vaults and that they possibly represented part of a unique necropolis. There is the total of 13 such tombs, but only for one of them, actually the one from the Dom Sindikata construction area, there is reliable information about its dimensions (2,58 x 1,30 x 1,35 m) and structure (made of bricks and mortar with its inner sides plastered with mortar). The tomb's entrance was on its northern side. The biggest number of vaulted tombs is concentrated in Generala Milojka Lešjanina Street. In 1960, a tomb was discovered by chance, but it is not known whether it was vaulted. Within it, there was the latest archaeologically confirmed burial on the entire *Naissus* territory. Next to the deceased, there was a coin find – a follis by Heraclius, minted in October 613.⁶²⁷ A find of an iron adz also belonged to the grave inventory and it was handed over to the Museum in Niš (Fig. 46).⁶²⁸

A funerary structure (a tomb), most likely from the second half of the 3rd century, was discovered in the area of Railway colony (Železnička kolonija) and it contained remains of at least two individuals belonging to high society.⁶²⁹ Among the grave inventory, there was a pair of golden ear-rings, a finger-ring

625 Ајдић 1975, 41 (фото); Jovanović 1978, 39, kat. 5, sl. 62: Дрча 2004, 193, kat. 145

626 Ајдић 1975, 38.

627 Роровић 1975, 494, fig. 14; Црноглавац 2005, 110, kat. 166.

628 Ајдић 1975, 39.

629 It is not known how the grave structure looked like. Ајдић 1975, 41.

with a gemstone bearing the image of a horseman, possibly indicating that the ring owner incorporated a public municipal function of *ius annulorum*, as well as a bronze statuette of Venus (*Venus funeraria*). It represents rather rare archaeological evidence of this funerary cult in Upper Moesia.⁶³⁰

After analyzing burial shapes and grave-goods from the cemeteries discovered in the suburban zones of *Naissus*, it is possible to distinguish three basic Late Roman burying horizons:

1. period from the end of the 3rd and the early decades of the 4th century. During this period, burials were most commonly performed within built structures with roofs made of stone slabs or bricks. Grave-goods deposited next to the deceased include pottery or glass vessels or personal jewelry. The second type of burials includes structures made of bricks, resembling a coffin, sometimes also with grave-goods of personal jewelry. The burial of a man next to whom a long sword – *spatha* was deposited also belongs to this period. It represents a rare phenomenon, rather untypical for the Roman society, since military equipment and armament were considered to be property of the state and private ownership there of was specified by law, actually forbidden.

2. period from the second half of the 4th until the middle of the 5th century. During this period, life habits and styles changed. It is possible that the city was destroyed in Gothic raids in the period between 378 and 380 and that ever since the time of Valens, cemeteries were established in the area formerly occupied by luxurious city structures. Burials were performed in simple grave-pits without structures, but also in grave structures made of bricks and in tombs.

3. period from the second half of the 5th until the early decades of the 7th century. After Hunic raids, the *Naissus* population was reduced and there was also an economic collapse, that could have been reflected in the temporary interruption in building luxurious grave and tomb forms. The grave of a deceased woman discovered at the Kralja Aleksandra Square possibly also belongs to this period. Among the grave inventory, there was a set of earrings, widely spread among the Germanic population.⁶³¹

From the period of Anastasius I (491–518) and especially Justinian I (527–565), a trend of recovery throughout the entire city of *Naissus* can be noticed.

The erection or usage of graves with structures (tombs) was continued, as indicated with the tomb with a vault. A burial was performed in it during the reign of emperor Heraclius, determined with coin finds from the year 613. Among the graves with structures it is most likely that those made of stone slabs were the most common ones. Socially less wealthy population groups were buried in simple grave-pits, usually without grave-goods, this reflecting the already very much spread Christianity throughout the city. Since the necropolis in the center of Niš represented one of the larger suburban cemeteries, we are allowed to presume that on its territory there were funerary basilicas. However, during the archaeological research conducted so far, they have not been discovered.

* * *

Although known only fragmentarily, the suburban parts of *Naissus*, as well as the city quarters with villas owned by rich people along the left Nišava bank give testimonies about changes of this landscape throughout the time of Roman presence in this area. Although these city parts did not play a primary role in the administrative life of the city, they represented part of the city's landscape and they shared the same fate as the rest of the city quarters. The net of main provincial, but also local roads and bridges, made a quicker and better transport of goods and mobility of military and civilians possible. According to the remains of material culture, it is possible to conclude that during the Imperial period, this Nišava bank was populated by the inhabitants who were well acquainted with all of the conveniences of city life, as shown with finds from Pit 1 (Ukop 1) discovered on the Kralja Milana Square, remains of a structure with hypocaust heating and architectural decoration on the Kralja Aleksandra Square and Railway Station (*Železnička stanica*). The image of Late Roman suburbium is most likely completed with the erection of a *quadriburgium* of larger dimensions, that used to protect not just the main city bridge, but also the territory of *Naissus* itself. After the Gothic raids in 378 to 380, numer-

—

630 Јовановић 2000, 13–14.

631 Јовановић 1978, 40, kat. 23, sl. 73; Pinar Gil 2012, 265–277.

ous Roman structures were torn down, while some of the city quarters changed their features. The existence of social stratification is best reflected in the funerary sphere, but also the need to highlight belonging to specific categories of the Roman society (military, city administration and similar).

What led to the creation of this paper were the protective archaeological research conducted in 1990 and 1991 by the Institute for the Protection of Cultural Monuments of Niš, as well as two small-scale excavations on places of traffic infrastructure (the bridge and road remains). To make results of this research being understood better, all of the data from documentation and publications about

this part of *Naissus* published so far were included into it. Despite its secondary role, this area represented an important part of the military, economic and social life of the metropolis like ancient *Naissus*. The next researchers' step would be publishing finds from the area of the Niš fortress, in which all of the central governing institutions were situated. They would reveal a full image of the developing urban structures and their transformation throughout the period of Roman reign at the territory of this important city in the Balkans.

We hope for this publication to be just the initial step in forming the image of this highly important historical landscape.

VI

ЛИТЕРАТУРА

- Ајдић 1975** – Р. Ајдић, Античке некрополе у Нишу, *Нишки зборник* 1, 1975, 33–45.
- Алицу 1994** – D. Alicu, *Opaițele romane*, Editura Museion, București 1994.
- Андрејевић 1975** – Б. Андрејевић, Развитак Ниша од средине XV до краја XVII века, *Нишки зборник* 1, 1975, 62–71.
- Ангелова-Трайкова 2017** – Лю. Ангелова-Трайкова, *Коланът южно от Долен Дунав – края на III – началото на VII в.*, НАИМ БАН, Дисертации том 10, София 2017.
- Antonaras 2008** – A. Antonaras, Glass lamps of the Roman and Early Christian periods. Evidence from the Thessaloniki area, in: *Lychnological Acts 2. Acts of the 2nd International Congress on Ancient and Middle Age Lighting Devices (Zalaŷ – Cluj-Napoca, 13th–18th of May 2006). Trade and Local Production of Lamps from the Prehistory until the Middle Age*, Cluj-Napoca 2008, 23–30.
- Арсенијевић 2004** – М. Арсенијевић, Периоди похрањивања остава римског новца током III века н. е. у Горњој Мезији, *Гласник Српској археолошкој друштва* 20, 2004, 225–234.
- Арсенијевић, Додић 2004** – М. Арсенијевић, С. Додић, Остава римског новца из Горњег Штипља код Јагодине, *Гласник Српској археолошкој друштва* 20, 2004, 235–250.
- Băjenaru 2010** – С. Băjenaru, *Minor Fortifications in the Balkan-Danubian Area from Diocletian to Justinian*, Editura Mega, Cluj-Napoca 2010.
- Baratta 2018** – G. Baratta, *Le tesserae lusitoriae di Siracusa*, *Epigraphica* LXXX/1–2, 2018, 518–538.
- Barkóczy 1988** – L. Barkóczy, *Pannonische Glasfunde in Ungarn*, *Studia Archaeologica* 9, Akadémiai Kiadó, Budapest 1988.
- Barnes 1976** – T. D. Barnes, Imperial campaigns, *A. D. 285–311, Phoenix* 30–2, 1976, 174–193.
- Bass 1982a** – G. F. Bass, Conclusions, in: *Yassi Ada. A Seventh-Century Byzantine Shipwreck*, Texas University Press, Austin 1982, 311–319.
- Bass 1982b** – G. F. Bass, The Pottery, in: *Yassi Ada. A Seventh-Century Byzantine Shipwreck*, Texas University Press, Austin 1982, 155–188.
- Bavant, Ivanišević 2019** – B. Bavant, V. Ivanišević (eds.), *Caričin Grad IV. Catalogue des objets des fouilles anciennes et autres études*, Collection de l'École française de Rome 75/4, Arheološki institut Caričin Grad br. 4, Rome, Belgrade 2019.
- Бенцаревић 2013** – Т. Бенцаревић, *Осшава антионинијана из Ниша*, Народни музеј Београд, Нумизматика 4, Београд 2013.
- Bidwell, Holbrook 1989** – P. T. Bidwell, N. Holbrook, *Hadrian's Wall Bridges*, English Heritage Archaeological Report 9, Historic Buildings and Monuments Commission for England, London 1989.
- Bilkei 1980** – I. Bilkei, Römische Schreibgeräte aus Pannonien, *Alba Regia* 18, 1980, 61–90.
- Bjelajac 1990** – Lj. Bjelajac, *Terra sigillata u Gornjoj Meziji. Import i radionice Viminacium-Margum*, Arheološki institut, Posebna izdanja knj. 23, Beograd 1990.
- Bjelajac 1996** – Lj. Bjelajac, *Amfore gornjomezijskog Podunavlja*, Arheološki institut, Posebna izdanja knj. 30, Beograd 1996.

- Boeselager 1989** – D. von Boeselager, Funde und Darstellungen römischer Schreibfutterale, *Kölner Jahrbuch für Vor- und Frühgeschichte* 22, 1989, 221–239.
- Bojović 1983** – D. Bojović, *Rimske fibule Singidunuma*, Muzej grada Beograda, katalog XII, Beograd 1983.
- Brukner 1981** – O. Brukner, *Rimska keramika u jugoslovenskom delu provincije Donje Panonije*, Dissertationes et monographiae XXIV, Pokrajinski zavod za zaštitu spomenika kulture SAP Vojvodine, Savez arheoloških društava Jugoslavije, Beograd 1981.
- Bugarski 2012** – I. Bugarski, On the Jánoshida type earrings and the seventh century Byzantine finds from the western Balkans, with a retrospective view of the Vajska (Vajsza) cemetery, in: *Thesaurus Avarorum. Archaeological Studies in Honour of Éva Garam*, ed. T. Vida, Budapest 2012, 233–254.
- Buonopane 2019** – A. Buonopane, Una tessera nummularia inedita in un manoscritto di Francesco Bianchini (1662–1729), in: *Litterae Magicae. Studies in Honour of Roger S. O. Tomlin*, ed. C. Sanchez, Zaragoza 2019, 103–108.
- Božič 2001** – D. Božič, Über die Verwendungszweck einiger römischer Messerchen, *Instrumentum* 13, 2001, 28–29.
- Božič 2002** – D. Božič, A Roman grave with writing implements from Ljubljana (SI), *Instrumentum* 16, 2002, 33–35.
- Vasić 2005** – M. Vasić, Mediana – domaine impérial ou bien privé?, in: *Römische Städte und Festungen an der Donau*, Akten der regionalen Konferenz, organisiert von A. von Humboldt–Stiftung, Beograd 16–19 Oktober 2003, Hrsg. M. Mirković, Beograd, 167–176.
- Vasić 2008** – M. Vasić, Prolasci i boravci rimskih imperatora u Nišu krajem III i u IV veku, *Naissus* I, 2008, 7–23.
- Vasić 2013** – M. Vasić, Градови и царске виле у римским провинцијама на територији данашње Србије, у: *Константин Велики и Милански едикт 313. Рађање хришћанства у римским провинцијама на шлу Србије*, ур. И. Поповић, Б. Борић-Брешкових, Народни музеј у Београду, Археолошке монографије 22, Београд 76–101. / M. Vasić, Cities and imperial villae in Roman provinces in the territory of present day Serbia, in: *Constantine the Great and the Edict of Milan 313. The birth of Christianity in the Roman Provinces on the Soil of Serbia*, eds. I. Popović, B. Borić Brešković, National Museum in Belgrade, Archaeological Monographs 22, Belgrade 2013, 76–101.
- Vasić, Kondić 1986** – M. Vasić, V. Kondić, Le limes romain et paléobyzantin des Portes de Fer, in: *Studien zu den Militärgrenzen Roms. 13. Internationaler Limeskongress Aalen 1983. Vorträge*, Band III, Forschungen und Berichte zur Vor- und Frühgeschichte in Baden–Württemberg 20, Stuttgart 1986, 542–560.
- Vassits 1901** – M. Vassits, Fund von Nisch, *Mitteilungen des Kaiserlichen Deutschen Archäologischen Instituts, Abteilung XVI*, 1903, 47–56.
- Verzár–Bass 1998** – M. Verzár–Bass, Grab und Grabsitte in Aquileia – mit einem Beitrag von Flaviana Oriolo, In: *Bestattungssite und kulturelle Identität: Grabanlagen u Grabbeigaben der frühen römischen Kaiserzeit in Italien und den Nordwest–Provinzen*, Xantener Berichte 7, Köln 1998, 143–179.
- Vinski 1968** – Z. Vinski, Krstoliki nakit epohe seobe naroda u Jugoslaviji, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* III (1), 1968, 103–168.
- Vojvoda, Mrđić 2015** – M. Vojvoda, N. Mrđić, *Nalazi novca sa viminacijumske nekropole Više grobalja i njihova uloga u pogrebnom ritualu*, Viminacium vol. 4, Arheološki institut, Beograd 2015.
- Vujović 1998** – M. B. Vujović, *Naoružanje i oprema rimskog vojnika u Gornjoj Meziji i jugoistočnom delu Panonije*, magistrarski rad, rukopis, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, Beograd 1998.
- Galliazzo 1994** – V. Galliazzo, *I ponti romani*, Vol. 1, Edizioni Canova, Treviso 1994.
- Galliazzo 1995** – V. Galliazzo, *I ponti romani. Catalogo generale*, Vol. 2, Edizioni Canova, Treviso 1995.
- Гарашанин, Васић, Марјановић-Вујовић 1984** – М. Гарашанин, М. Васић, Г. Марјановић-Вујовић, Трајанов мост – Castrum Pontes, *Ђергајске свеске* II, Београд 1984, 25–84.
- Гарашанин, Гарашанин 1951** – М. Гарашанин, Д. Гарашанин, *Археолошка налазишта у Србији*, Просвета, Београд 1951.
- Goethert 1997** – K. Goethert, *Römische Lampen und Leuchter. Auswahlkatalog des Rheinischen Landesmuseums Trier*, Schriftenreihe des Rheinischen Landesmuseums Trier, Trier 1997.
- Gojković 1989** – M. Gojković, *Stari kameni mostovi. Anatomija, patologija, zaštita, sanacija, konzervacija*, Naučna knjiga, Beograd 1989.
- Gramberg 1901** – N. Gramberg, A Nis I ezüstcsészék, *Archeologiai értesítő* XXI, 1901, 118–119.
- Dautova-Ruševljan 2003** – V. Dautova-Ruševljan, *Kasnoantička nekropola kod Sviloša u Sremu*,

- Matica srpska, Odeljenje za društvene nauke, Muzej Vojvodine, Novi Sad 2003.
- Davis 2016** – G. J. C. Davis, Bone spatulate strips from Roman London, *Lucerna. The Newsletter of the Roman Finds Group* 51, July 2016, 6–12.
- Dearn 2003** – A. Dearn, The Coinage of Vetrano: Imperial Representation and the Memory of Constantine the Great, *The Numismatic Chronicle* 163, 2003, 169–191.
- Degeest et al. 1999** – R. Degeest, R. Ottenburgs, H. Kucha, W. Viaene, P. Degryse, M. Waelkens, The Late Roman Unguentaria of Sagalassos, *Babesch. Bulletin antieke Beschaving. Annual Papers on Classical Archaeology* 74, 1999, 247–262.
- Dell'Osso 2018** – C. dell'Osso, *Procopio di Cesarea. Gli edifici*, Introduzione, traduzione e note di C. dell'Osso, con saggi di O. Brandt, G. Castiglia, Pontificio istituto di archeologia cristiana, Città del Vaticano 2018.
- Дељанин, Вељковић 1995** – Б. Дељанин, М. Вељковић, Мали Саборни храм. Прелиминарна археолошка истраживања, *Гласник Друштва конзерватора Србије* 19, 1995, 189–191.
- Димитријевић 1984** – Д. Димитријевић, Сапаја, римско и средњовековно утврђење на острву код Старе Паланке, *Старинар* н. с. 33–34 (1982–1983), 1984, 29–62.
- Дмитровић, Радичевић 2009** – К. Дмитровић, Д. Радичевић, *Касноантичка некропола у Бељини*, Народни музеј Чачак, Чачак 2009.
- Дрча 1983** – С. Дрча, *Наусус – Сирмијум обрада мейала*, Народни музеј Ниш, Ниш 1983.
- Дрча 1991** – С. Дрча, Ситна римска бронзана пластика у Народном музеју у Нишу, *Зборник Народној музеја Ниш* 6–7, 1991, 19–42.
- Дрча 2000** – С. Дрча, Римско стакло у нишком Музеју, *Гласник Српској археолошкој друштва* 15–16 (1999–2000), 2000, 209–223.
- Дрча 2004** – С. Дрча, Naissus, у: *Археолошко блајо Ниша од неолита до средњеј века*, ур. Д. Давидов, Галерија САНУ 102, Београд 2004, 49–58, 89–98, 155–161. / S. Drča, Naissus, in: *Archaeological Treasure of Niš from the Neolithic to the Middle Ages*, ed. D. Davidov, Gallery of the SASA 102, Belgrade 2004, 49–58, 89–98, 155–161.
- Дрча 2013** – С. Дрча, Нишка радионица (Naissus officina), *Зборник Народној музеја Ниш* 22, 2013, 9–22.
- Dušanić 1977** – S. S. Dušanić, Iz istorije rimskog rudarstva u Gornjoj Meziji, *Arheološki Vestnik* 28, 1977, 163–179.
- Eckardt 2002** – H. Eckardt, *Illuminating Roman Britain*, Monographies Instrumentum 23, Montagnac 2002.
- Eckhardt 2017** – H. Eckhardt, *Writing and Power in the Roman World*, Cambridge University Press, Cambridge 2017.
- Зечевић 2002** – Н. Зечевић, *Византија и Гоџи на Балкану у IV и V веку*, Византолошки институт САНУ, Посебна издања, књига 26, Београд 2002.
- Zotović 1961** – Lj. Zotović, Izveštaj sa iskopavanja kasnoantičke nekropole u Nišu, u: *Limes u Jugoslaviji I. Zbornik radova sa simposiuma o limesu 1960. godine*, Societas archaeologica Iugoslaviae, ur. M. Grbić, Beograd 1961, 171–175.
- Зотовић 1975** – Љ. Зотовић, Погребни ритуал и схватање загробног живота у свету касноантичке некрополе Науса, *Нишки зборник* 1, 1975, 46–51.
- Зотовић, Петровић 1968** – Љ. Зотовић, Н. Петровић, *Некропола. Народни музеј 1933–1968*, Ниш 1968.
- Zotović, Petrović, Petrović 1967** – Lj. Zotović, N. Petrović, P. Petrović, Niš, Jagodin mala – kasnoantička nekropola, *Arheološki pregled* 9, 1967, 115–116.
- Isings 1957** – C. Isings, *Roman Glass from Dated Finds*, Archaeologica Traiectina 2, Groningen, Djakarta 1957.
- Историја Ниша 1983** – *Историја Ниша I. Од најстаријих времена до ослобођења од Турака 1878. године*, ур. Д. Милић, Историјски институт Београд, Градина и Просвета Ниш, Ниш 1983.
- Ivanišević, Kazanski, Mastykova 2006** – V. Ivanišević, M. Kazanski, A. Mastykova, *Les nécropoles de Viminacium à l'époque des Grandes Migrations*, Collège de France, Centre de recherche d'histoire et civilisation de Byzance, Monographies 22, Paris 2006.
- Ivleva 2020** – T. Ivleva, The origin of Romano-British glass bangles: forgotten artefacts from the late pre-Roman Iron Age, *Britannia* 51, 2020, 7–52.
- Јагодин мала 2014** – *Јагодин мала, касноантичка некропола*, уводни текст Г. Јеремић, аутори каталожних јединица С. Дрча, В. Црноглавац, Г. Јеремић, ур. С. Поповић, Народни музеј Ниш, Ниш 2014.
- Јанковић 1975** – Ђ. Јанковић, Покретни налази са некрополе и утврђења код Кладова, *Старинар* н. с. 24–25 (1973–1974), 1975, 201–225.
- Јанковић Михалцић 1986** – Д. Јанковић Михалцић, Скупни налаз римског бронзаног новца из Ниша, *Зборник Народној музеја Ниш* 2, 1986, 25–48.
- Јанковић Михалцић 2000** – Д. Јанковић Михалцић, Остава римског бронзаног новца IV века из Ниша, *Зборник Народни музеја Ниш* 9, 2000, 37–58.

- Јанковић Михалцић 2005** – Д. Јанковић Михалцић, Оставе римског новца у Народном музеју у Нишу, *Зборник Народної музеја Ниш* 13–14, 2005, 49–60.
- Јарр 2009** – S. Jarr, The local pottery production of Kibyra, *Anatolian Studies* 59, 2009, 95–128.
- Јевремовић 1987** – Н. Јевремовић, Керамика јужног и западног бедема локалитета Diana – Караташ, *Бергајске свеске IV*, Београд 1987, 49–70.
- Jeremić 2009** – G. Jeremić, *Saldum. Roman and Early Byzantine Fortification*, Cahier de Port de Fer, Monographs 6, Belgrade 2009.
- Јеремић 2011** – Г. Јеремић, Средње Поморавље у римско и касноримско доба: деоница *Idimut – Naissus* у светлу археолошких налаза, у: *Кайија Поморавља. Тематски зборник*, ур. В. Стојанчевић, С. Мишић, А. Булатовић, Скупштина општине Варварин, Историјски архив Крушевац, Варварин 2011, 43–64.
- Jeremić 2012** – G. Jeremić, Glass artefacts from Roman and Late Roman fortification at Saldum on the Middle Danube. Social and economic background, in: *Annales du 18e congrès de l'Association internationale pour l'histoire du verre*, eds. D. Ignatiadou, A. Antonaras, Thessaloniki 2012, 284–291.
- Јеремић 2014** – Г. Јеремић, Уводни текст, у: *Јагодин мала. Касноантичка некојола*, ур. С. Поповић, Народни музеј Ниш, Ниш 2014, 5–58.
- Јеремић 2017** – Г. Јеремић, Истраживања античког Ниша: Антички Naissus – Нишка тврђава и некропола у Јагодин мали, у: *Mnemosynon firmitatis. Седмдесет година Археолошкој институцији (1947–2017)*, ур. В. Бикић, Ј. Шарић, Археолошки институт, Београд 2017, 145–151.
- Јеремић 2019** – Г. Јеремић, Археолошка сведочанства античког и касноантичког доба у Смедереву и околини, у: *Смедеревски крај и Подунавље кроз историју. Зборник радова*, ур. А. Кадијевић, С. Бошков, Б. Стојковски, Нови Сад: Центар за историјска истраживања, Филозофски факултет, Смедерево: Историјски архив, Смедерево, Нови Сад 2019, 9–27.
- Јеремић 2021** – Г. Јеремић, Прилог проучавању текстилне производње у Северном Илирику, са освртом на налазе са Градине на Јелици, *Зборник радова Народної музеја Чачак* 50, 2021, 41–49.
- Јеремић, Гојгић 2012** – Г. Јеремић, А. Гојгић, *Римске шерме у Чачку*, Прилози за историју Чачка 2, Чачак 2012.
- Jeremić, Golubović, Drča 2017** – G. Jeremić, S. Golubović, S. Drča, Unpublished glass findings from the eastern necropolis of Naissus (Jagodina Mala, Niš), *Starinar* n. s. 67, 2017, 109–130.
- Јеремић, Петровић 2016** – Г. Јеремић, В. П. Петровић, Грађевина са октогоном у Градском пољу, Ниш – извештај о археолошким истраживањима у 2016. години, *Субови баштине 2*, 2016, 85–87.
- Jeremić, Filipović 2016** – G. Jeremić, A. Filipović, Traces of early Christianity in Naissus. In: *Acta XVI congressus internationalis archaeologiae christianae (Romae 22–28. 9. 2013)*, Costantino e i Costantinidi. L'innovazione costantiniana, le sue radici e i suoi sviluppi, eds. O. Brandt and G. Castiglia, Città del Vaticano 2016, 1743–1758.
- Јеремић, Чершков, Вуловић 2014** – Г. Јеремић, Т. Чершков, Д. Вуловић, Гроб богате грађанке из касноантичког Наиса (Naissus), *Гласник Српској археолошкој друштва* 30, 2014, 83–108.
- Јовановић 1975** – А. Јовановић, Крстообразне фибуле из Античке збирке Народног музеја у Нишу, *Зборник Народної музеја Београд VIII*, 1975, 235–245.
- Јовановић 1976** – А. Јовановић, Земљане светиљке из античке збирке Народног музеја у Нишу, *Нишки зборник 2*, 1976, 61–82.
- Јовановић 1977** – А. Јовановић, Комплет за игру из гроба са Градског поља у Нишу (IV век), *Нишки зборник 3*, 1977, 131–142.
- Јовановић 1978** – А. Јовановић, *Nakit u rimskoj Dardaniji*, Dissertationes et monographiae XXI, Savez arheoloških društava Jugoslavije, Beograd 1978.
- Јовановић 1979** – А. Јовановић, Наушнице украшене филиграном и гранулацијом из II–III века са територије југоисточне Србије, *Старинар* н. с. 28–29 (1977–1978), 1979, 143–149.
- Јовановић 1984** – А. Јовановић, *Римске некрополе на територији Југославије*, ур. А. Цермановић-Кузмановић, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Центар за археолошка истраживања, књига 3, Београд 1984.
- Јовановић 1987** – А. Јовановић, Прилози проучавању античких култова у Горњој Мезији, *Зборник Народної музеја Ниш* 3–4, 1987, 79–87.
- Јовановић 2000** – А. Јовановић, Култ *Venus Funerariae* у Горњој Мезији, *Зборник Народної музеја Ниш* 9, 2000, 11–19.
- Јовановић 2003** – А. Јовановић, Археолошке белешке из касноантичког Наиса и околине, у: *Ниш и Византија I*, Ниш 2003, 23–38.
- Јовановић 1956** – Д. Јовановић, Неки топографски подаци о старом Нишу, *Старинар* н. с. 5–6 (1954–1955), 1956, 365–373.

- Križanac 2015** – M. Križanac, 5th–6th century glass in Serbia and territory of Kosovo, in: *Annales du 19e congrès de l'Association internationale pour l'histoire du verre*, Piran, 17th–21st September 2012, ed. I. Lazar, Koper 2015, 337–349.
- Крунић 1997** – С. Крунић, Утилитарни предмети, у: *Античка бронза Сингидунума*, прир. С. Крунић, Музеј града Београда, Каталог изложбе 49, Београд 1997, 189–229. / S. Krunic, Utilitarian objects, in: *Antique Bronze from Singidunum*, ed. S. Krunic, Belgrade City Museum, Catalogue of the exhibition 49, Belgrade 1997, 189–229.
- Крунић 2011** – С. Крунић, *Античке светилке из Музеја града Београда: и начини илуминације у Сингидунуму од I до средине V века*, Београд 2011.
- Lányi 1972** – V. Lányi, Die spätantike Gräberfelder von Pannonien, *Acta archaeologica Academiae scientiarum Hungaricae* 24, 1972, 53–213.
- Lazar 2003** – I. Lazar, *Rimsko steklo Slovenije*, Opera Instituti archaeologici Sloveniae 7, Institut za arheologijo ZRC SAZU, Ljubljana 2003.
- Максимовић 2004** – М. Максимовић, Налази са локације „Мали саборни храм“ у Нишу, у: *Ниш и Византија II*, Ниш 2004, 198–216.
- Мано-Зиси, Јовановић 1952** – Ђ. Мано-Зиси, Д. Јовановић, Археолошко испитивање Нишке тврђаве и Јагодин мале у Нишу, *Гласник Српске академије наука IV–2*, 1952, 365–367.
- Marjanski-Manojlović 1987** – М. Marjanski-Manojlović, *Rimska nekropola kod Beške u Sremu*, Novi Sad 1987.
- Matei-Popescu, Țentea 2018** – F. Matei-Popescu, O. Țentea, *Auxilia Moesae Superioris*, Cluj-Napoca 2018.
- Марић 1956** – Р. Марић, Оставе старог новца у нумизматичкој збирци Народног музеја у Београду, *Саопштења Завода за заштити и научно проучавање споменика културе Народне републике Србије I*, 1956, 179–180.
- Milinković 2002** – M. Milinković, Die byzantinische Höhenanlage auf der Jelica in Serbien – ein Beispiel au dem nördlichen Illyricum des 6. Jh, *Starinar* n. s. 60 (2001), 2002, 71–130.
- Милинковић 2017** – М. Милинковић (ур.), *Градина на Јелици. Рановизантијски утврђени центар у Илирику*, Галерија САНУ књига 140, Београд 2017.
- Милићевић 1884** – М. Ђ. Милићевић, *Краљевина Србија. Нови крајеви*, Краљевска државна штампарија, Београд 1884.
- Мирковић 1974** – М. Мирковић, Нека питања владе Константина и Лицинија, *Зборник Филозофског факултета* 12–1, Београд 1974, 139–152.
- Mirković 1976** – M. Mirković, *Singidunum et son territoire*, Inscriptions de la Mésie Supérieure vol. I, Centre d'études épigraphiques et numismatiques de la Faculté de philosophie de l'Université de Beograd, Beograd 1976, 23–94.
- Mirković 1977** – M. Mirković, Einheimische Bevölkerung und römische Städte in der Provinz Obermösien, in: *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt II–6*, Berlin 1977, 811–847.
- Мирковић 1981** – М. Мирковић, Римско освајање и организација римске власти, у: *Историја српског народа I*, Београд 1981, 66–88.
- Mirković 1986** – M. Mirković, *Viminacium et Margum*, Inscriptions de la Mésie Supérieure vol. II, Centre d'études épigraphiques et numismatiques de la Faculté de philosophie de l'Université de Beograd, Beograd 1986.
- Mirković 1991** – M. Mirković, Beneficiarii consularis and the New Outpost in Sirmium, in: *Roman Frontier Studies 1989, Proceedings of the XVth International Congress of Roman Frontier Studies*, Exeter 1991, 252–256.
- Mirković 1997** – M. Mirković, Decennalia des Licinius und die Schlacht bei Cibalae, *Živa antika* 47/1–2, 1997, 145–158.
- Mirković 2008** – M. Mirković, *Sirmium. Istorija rimskog grada od I do kraja VI veka*, drugo izdanje, Blago Sirmijuma, Sremska Mitrovica 2008.
- Mirković 2012** – M. Mirković, Co-regency: Constantine and Licinius and the political division of the Balkans, *Zbornik radova Vizantološkog instituta* 49, 2012, 7–18.
- Müller 2010** – R. Müller, *Die Gräberfelder vor der Südmauer der Befestigung von Keszthely-Fenékpuszta*, Budapest, Leipzig, Keszthely, Rahden 2010.
- Nelis-Clément 2000** – J. Nelis-Clément, *Les beneficiarii: Militaires et administrateurs au service de l'Empire (Ier s. a.C. – VIe s. p.C.)*, Ausonius, Bordeaux 2000.
- Nenadović 1961** – A. Nenadović, Rariji rimski nalasci u Nišu i njegovoj bližoj okolini, u: *Limes u Jugoslaviji I. Zbornik radova sa simposiuma o limesu 1960. godine*, ur. M. Grbić, Societas archaeologica Iugoslaviae, Beograd 1961, 165–170.
- Nikolić-Đorđević 2000** – S. Nikolić-Đorđević, Antička keramika Singidunuma, *Singidunum* 2, 2000, 11–244.
- O'Connor 1993** – C. O'Connor, *Roman Bridges*, Cambridge University Press, Cambridge 1993.

- Оршић Славетић 1934** – А. Оршић Славетић, Археолошка истраживања у Нишу и околини, *Сџаринар* т. р. 8–9 (1933–1934), 1934, 305–310.
- Папазоглу 1969** – F. Papazoglu, *Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba. Tribali, Autarijati, Dardanci, Skordisci i Mezi*, Centar za balkanološka ispitivanja ANUBiH, Posebna izdanja knj. 1, Djela knj. 30, Sarajevo 1969.
- von Patek 1942** – E. von Patek, *Verbreitung und Herkunft der römischen Fibelntypen von Pannonien*, Dissertationes Pannonicae II. 19, Budapest 1942.
- Перић 2001** – С. Перић, Налази латенске керамике са Медијане код Ниша, *Зборник Народног музеја Ниш* 10, 2001, 11–18.
- Petković 1995** – S. Petković, *Rimski predmeti od kosti i roga sa teritorije Gornje Mezije*, Arheološki institut, Posebna izdanja knj. 28, Beograd 1995.
- Petković 2010** – S. Petković, *Rimske fibule u Srbiji od I do V veka n. e.*, Arheološki institut, Posebna izdanja knj. 50, Beograd 2010.
- Петковић, Тапавички-Илић 2020** – С. Петковић, М. Тапавички-Илић, *Касноантичко утврђење Norreum Margi*, Археолошки институт, Грађа књ. 11, Београд 2020.
- Петровић 1997** – Б. Петровић, Римска божанства, у: *Античка бронза Сингидунума*, прир. С. Крунић, Музеј града Београда, Каталог изложбе 49, Београд 1997, 23–40. / В. Petrović, The Roman deities, in: *Antique Bronze from Singidunum*, ed. S. Krunic, Belgrade City Museum, Catalogue of the exhibition 49, Belgrade 1997, 23–40.
- Петровић 1969** – П. Петровић, Епиграфска саопштења, *Сџаринар* н. с. 19 (1968), 1969, 225–233.
- Петровић 1976** – П. Петровић, *Ниш у античко доба*, Градина, Ниш 1976.
- Petrović 1979** – P. Petrović, *Naissus–Remesiana–Norreum Margi*, Inscriptions de la Mésie Supérieure vol. IV, Centre d'études épigraphiques et numismatiques de la Faculté de philosophie de l'Université de Beograd, Beograd 1979.
- Петровић 1993** – П. Петровић, NAISSUS – задужбина цара Константина, у: *Римски царски трагови и палате у Србији*, прир. Д. Срејовић, Галерија САНУ књига 73, Београд 1993, 57–81.
- Piletić 1971** – D. Piletić, Rimsko oružje sa teritorije Gornje Mezije, *Vesnik Vojnog muzeja* 17, 1971, 7–17.
- Pinar Gil 2012** – J. Pinar Gil, Ponto-Danubian traditions of dress in early Visigothic Hispania: chronology, dissemination, contexts and evolution, in: *The Pontic-Danubia Realm in the Period of the Great Migration*, eds. V. Ivanišević, M. Kazanski, Paris, Beograd 2012, 265–296.
- Pop-Lazić 2002** – S. Pop-Lazić, Nekropole rimskog Singidunuma, *Singidunum* 3, 2002, 7–100.
- Поп-Манић 1926** – К. Поп-Манић, Нишке старине, *Прејлед Цркве Епархије Нишке VII*, број 10–11 (октобар–новембар), 1926, 411–413.
- Роровић 1975** – V. Popović, Les témoins archéologiques des invasions avaro-slaves dans l'Illyricum byzantin, *MEFRA* 87–1 (Antiquité), 1975, 445–504.
- Поповић 1988** – И. Поповић, *Античко оруђе од њвожђа у Србији*, Народни музеј у Београду, Монографије 5, Београд 1988.
- Поповић 1992** – И. Поповић, *Прстиње. Римски накити у Народном музеју у Београду*, Народни музеј Београд, Београд 1992. / I. Popović, *Les bagues. Les bijoux romains de Musée National de Belgrade*, Musée National de Belgrade, Belgrade 1992.
- Поповић 1996** – И. Поповић, *Римски накити у Народном музеју у Београду. II Златан накити*, Народни музеј Београд, Антика VI/2, Београд 1996.
- Роровић 1997** – I. Popović, Les productions officielles et privées des ateliers d'orfèvrerie de Naissus et de Sirmium, *Antiquité Tardive* 5, 1997, 133–144.
- Роровић 1999** – I. Popović, Roman jewelry in the form of Hercules symbols on the Central Balkans, *Starinar* n. s. 49 (1998), 1999, 77–92.
- Поповић 2001** – И. Поповић, *Касноантички и рановизантијски накити од злата у Народном музеју у Београду*, Антика VIII, Народни музеј Београд, Београд 2001 / I. Popović, *Late Roman and Early Byzantine Gold Jewelry in National Museum in Belgrade*, Antiquity VIII, National Museum Belgrade, Belgrade 2001.
- Роровић 2005** – I. Popović, The find of the crypt of the mausoleum: golden jewellery and votive plaques, in: *Šarkamen (Eastern Serbia). A Tetrarchic Imperial Palace. The Memorial Complex*, ed. I. Popović, Monographs 45, Archeological Institute, Belgrade 2005, 59–82.
- Роровић 1994** – P. Popović, The territories of Scordisci, *Сџаринар* н. с. 43–44 (1992–1993), 1994, 13–21.
- Роровић 2009** – P. Popović, Scordisci on the fringes of the Hellenistic world, in: *Keltske študije II. Studies in Celtic Archaeology. Papers in honour of Mitja Guštin*, eds. G. Tiefengraber, B. Kavur, A. Gaspari, Montagnac 2009, 247–258.
- Radivojević 2018** – A. Radivojević, *Opeke u kasnoj antici. Zapisi u materijalu*, Univerzitet u Beogradu, Arhitektonski fakultet, Beograd 2018.

- Радиновић 2012** – Н. Радиновић, Печаћена керамика са локалитета Давидовац–Градиште код Врања, *Гласник Српског археолошког друштва* 27 (2011), 2012, 105–133.
- Radman-Livaja 2004** – I. Radman-Livaja, *Militaria Sisciensia. Nalazi rimske vojne opreme iz Siska u fundusu Arheološkog muzeja u Zagrebu*, Arheološki muzej u Zagrebu, Zagreb 2004.
- Рашковић 1995** – Д. Рашковић, Налази римског сребрног новца у ширем окружењу града Крушевца, у: *Радионице и ковнице сребра. Акција научној скупи одржаној од 15. до 18. новембра 1994. године у Народном музеју у Београду*, прир. И. Поповић, Т. Цвјетићанин, Б. Борић-Брешковић, Монографије 9, Народни музеј у Београду, Београд 1995, 197–206.
- Ružić 1994** – М. А. Ružić, *Rimsko staklo u Srbiji*, Univerzitet u Beogradu, Centar za arheološka istraživanja, Knjiga 13, Beograd 1994.
- Ruseva-Slokoska 1991** – Lj. Ruseva-Slokoska, *Roman Jewellery. A Collection of the National Archaeological Museum Sofia*, Bulgarian Academy of Sciences, London 1991.
- Savić 2020** – М. Savić, Contribution to the study of grave finds of weapons and military equipment of the Roman period on the territory of Serbia, *Glasnik Srpskog arheološkog društva* 36, 2020, 99–128.
- Serban 2009** – М. Serban, Trajan's Bridge over the Danube, *The International Journal of Nautical Archaeology* 38–2, 2009, 331–342.
- Schallmayer et al. 1990** – E. Schallmayer, K. Eibl, J. Ott, G. Preuss, E. Wittkopf, *Der römische Weihebezirk von Osterburken I. Corpus der Beneficiarier-Inschriften des Römischen Reiches*, Forschungen und Berichte zur Vor- und Frühgeschichte in Baden-Württemberg Band 40, Stuttgart 1990.
- Sommer 1984** – М. Sommer, *Die Gürtel und Gürtelbeschlüge des 4. und 5. Jahrhunderts im Römischen Reich*, Bonner Hefte zur Vorgeschichte Nr. 22, Bonn 1984.
- Спасић-Ђурић 2015** – Д. Спасић-Ђурић, *Град Виминацијум*, Народни музеј Пожаревац, Пожаревац 2015.
- Станисављевић, Димитријевић 2017** – Ж. Станисављевић, М. Димитријевић (ур.), *Улице и његови прага Ниша*, Удружење стваралаца Ниша „Цар Константин”, Ниш 2017.
- Stern 2001** – E. M. Stern, *Römisches, byzantinisches und frühmittelalterliches Glas (10 v. Chr. – 700 n. Chr.)*. Sammlung Ernesto Wolf, Ostfildern-Ruit 2001.
- Стојић, Јоцић 2006** – М. Стојић, М. Јоцић, *Ниш. Културна историографија праисторијских локалитета у нишкој регији*, Археолошки институт Београд, Народни музеј Ниш, Београд, Ниш 2006.
- Šaranović-Svetek 2009** – V. Šaranović-Svetek, *Rimske narukvice od stakla, staklene paste i gagata u provinciji Donja Panonija*, Fondacija Balkankult, Beograd 2009.
- Tomović 1993** – М. Tomović, *Roman Sculpture in Upper Moesia*, Archaeological Institute, Monographies No. 24, Belgrade 1993.
- Türker 2005** – А. С. Türek, Myra'da Aziz Nikolaos'un Yağ Kültüyle İlişkili Seramik Kaplar, *Adalya VIII*, 2005, 311–320.
- Uboldi 1995** – М. Uboldi, Diffusione delle lampade vitree in età tardoantica e altomedievale e spunti per una tipologia, *Archeologia Medievale* XXII, 1995, 93–145.
- Ulbert 1974** – G. Ulbert, Straubing und Nydam. Zu römischen Langschwerten der späten Limeszeit, in: *Studien zur vor- und frühgeschichtlichen Archäologie. Festschrift für Joachim Werner zum 65. Geburtstag*, Hrsg. G. Kossak, G. Ulbert, Band 1, München 1974, 197–216.
- Fernández Ibáñez 1999** – C. Fernández Ibáñez, Cerrajería romana, *Castrelos* 12, 1999, 97–140.
- Feugère 1993** – М. Feugère, *The Arms of the Romans*, translated from the French by D. G. Smith, Paris 1993.
- Фидановски 1990** – С. Фидановски, *Римска керамика Улицијане*, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Центар за археолошка истраживања, Београд 1990.
- Fitzpatrick, Scott 1999** – А. P. Fitzpatrick, P. R. Scott, The Roman bridge at Piercebridge, North Yorkshire County Durham', *Britannia* 30, 1999, 111–132.
- Frantz 1988** – А. Frantz, Late Antiquity: A.D. 276–700, *The Athenian Agora. Results of excavations conducted by the American School of Classical Studies at Athens*, Vol. XXIV, Princeton, New Jersey 1988.
- Hartmann 2017** – U. Hartmann, The third century „crisis“, in: *The Encyclopedia of Ancient Battles, Part VII. Roman Imperial Triumph and Challenges*, First Edition, eds. M. Whitby, H. Sidebottom, John Wiley & Sons Ltd., Hoboken, New Jersey 2017, 1–21.
- Hayes 1971** – J. W. Hayes, A New Type of Early Christian Ampulla, *The Annual of the British School at Athens* 66, 1971, 243–248.
- Hayes 2008** – J. W. Hayes, Roman pottery, fine-ware imports, *The Athenian Agora. Results of excavations conducted by the American School of Classical Studies at Athens*, Vol. XXXII, Princeton, New Jersey 2008.

- Цвјетићанин 2006** – Т. Цвјетићанин, *Касноантичка глеђосана керамика. Глеђосана керамика Прве Мезије, Приобалне Дакије, Средоземне Дакије и Дарданије*, Народни музеј Београд, Археолошке монографије 19, Београд 2006.
- Цвјетићанин 2016** – Т. Цвјетићанин, *Касноримска керамика Ђердапа*, Народни музеј Београд, Археолошке монографије 24, Београд 2016.
- Сermanović-Kuzmanović, Jovanović 2004** – А. Сermanović-Kuzmanović, А. Jovanović, *Tekija*, Cahier des Portes de Fer, Monographies 4, Belgrade 2004.
- Conrad, Premk 2020** – S. Conrad, A. Premk, The pottery from Tower 19, in: *Gamzigrad-Studien I. Ergebnisse der deutsch-serbischen Forschungen im Umfeld des Palastes Romuliana*, Hrsg. G. von Bülow, S. Petković, Römisch-germanische Forschungen Band 75, Wiesbaden 2020, 213–244.
- Црнобрња 2001** – А. Црнобрња, Скупни налаз римских жижака – прилог проучавању урбане историје Сингидунума, *Годишњак Града Београда* 47–48, 2001, 67–89.
- Црнобрња, Ратковић 2019** – А. Н. Црнобрња, Д. В. Ратковић, Спата из провинције *Pannonia Secunda* са ознакама радионице и војне јединице, *Зборник Народног музеја Београд XXIV/1*, 2019, 255–267.
- Црноглавац 2005** – В. Црноглавац, Византијски новац (491–1078) из збирке Народног музеја у Нишу, *Зборник Народног музеја Ниш* 13–14, 2005, 61–162.
- Čelebi 1967** – Е. Čelebi, *Putopis. Odlomci o jugoslavenskim zemljama*, preveo, uvod i komentar napisao Н. Šabanović, Svjetlost, Sarajevo 1967.
- Čerškov, Jeremić, Vitezović 2016** – Т. Čerškov, G. Jeremić, S. Vitezović, Zoomorphic decorations from osseous materials from Naissus (Niš), in: *Close to the bone. Current studies in bone technologies*, ed. S. Vitezović, Belgrade 2016, 104–111.
- Чолаков 2010** – И. Д. Чолаков, *Римски и ранно-византијски метални инструменти от територијата на Българија (I – началото на VII век)*, НОУС, Софија 2010.
- Špehar 2010** – П. Špehar, *Materijalna kultura iz ranovizantiskih utvrđenja u Đerdapu*, Arheološki institut, Narodni muzej Beograd, Đerdapske sveske, Monografije 7, Beograd 2010.
- Wescher 1868** – С. Wescher, Fragments inédits de l'historien grec Priscus relatifs au siège de Noviodunum et a la prise de Naissos, *Revue Archéologique* n. s. 18 (juillet à décembre 1868), 1868, 86–94.
- Wolfram 1979** – Н. Wolfram, *Geschichte der Goten. Von den Anfängen bis zur Mitte des sechsten Jahrhunderts. Entwurf einer historischen Ethnographie*, Verlag C. H. Beck, München 1979.
- Yangaki 2009** – А. Yangaki, North Syrian mortaria and other Late Roman personal and utility objects bearing inscriptions of good luck, *Byzantina Symmeikta* 19, 2009, 247–287.

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

904"652"(497.11 Ниш)
904:7.032"652"(497.11)(083.82)

ЈЕРЕМИЋ, Гордана, 1972–

Naissvs : топографија античког и касноантичког Ниша : археолошки трагови на простору центра / Гордана Јеремић, Тони Чершков ; [фотографије Зоран Радосављевић ... и др.] ; [цртежи и планови Миле Вељковић ... и др.]. – Београд : Српско археолошко друштво ; Ниш : Завод за заштиту споменика културе "Ниш", 2021 (Београд : АлтаНова). – 184 стр. : илустр. ; 30 cm

Тираж 200. – Напомене и библиографске референце уз текст. – Библиографија: стр. 175–182. – Summary: Topography of Roman and late Roman Niš (Naissus).

ISBN 978-86-80094-18-2 (САД)

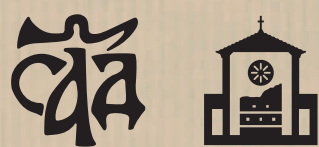
1. Чершков, Тони, 1956– [autor] [fotograf]

а) Археолошка налазишта, римска – Ниш б) Археолошки налази, римски – Наисус – Каталогзи

COBISS.SR-ID 54195721

СРПСКО АРХЕОЛОШКО ДРУШТВО
ЗАВОД ЗА ЗАШТИТУ СПОМЕНИКА КУЛТУРЕ НИШ